

ISSN 1694-7452

e-ISSN 1694-8610

1939

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК
ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
of OSH STATE UNIVERSITY

№1 (2025)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

Вестник Ошского государственного университета

Bulletin of Osh State University

ISSN: 1694-7452

e-ISSN: 1694-8610

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“ОшМУнун жарчысы” эл аралык мультидисциплинардуу илимий журналы 2000-жылдан бери чыгат.

Журнал Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан табигый, гуманитардык, социалдык, экономикалык, социалдык жана башка тармактарда илимдин кандидаты жана доктору илимий даражасын алуу үчүн диссертациялардын негизги жыйынтыктарын жарыялоо үчүн, ошондой эле аспирантура, магистратурадагылар үчүн сунуш кылынган рецензияланган алдыңкы илимий журналдардын тизмесине киргизилген.

Журнал үч тилде – кыргыз, орус жана англис тилдеринде макалаларды кабыю алат. Материалдарды жарыялоо бекер. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Автордук сый акы төлөнбөйт.

Журнал жылына 4 жолу чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

Журнал 2014-жылдын 25-августунда Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинде GR сериясында №003782 менен кайра каттоодон өтүп, расмий түрдө “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы” деп аталды. 2016-жылдын 13-октябрынан тартып журнал РИНЦтин илимий электрондук китепканасы (№564-10/2016) менен эки тараптуу келишимдин негизинде кызматташып келет.

Учурда журнал РИНЦге (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналга чыккан макалалардын метамаалыматтары CrossRefте катталып ар бир автордун макаласына DOI – цитаталарды, шилтемелерди жана электрондук документтерге кирүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу үчүн колдонулган санарип объектинин идентификатору ыйгарылат.

“ОшМУнун Жарчысы” материалдарынын электрондук версиялары www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik жана www.e-library.ru сайттарында коомдук доменде жайгаштырылган.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

ISSN 1694-7452 (басма версиясы)

e-ISSN 1694-8610 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Международный мультидисциплинарный научный журнал “Вестник ОшГУ” издается с 2000 года.

Журнал включен в перечень ведущих рецензируемых научных журналов, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики для публикации основных результатов диссертаций на соискание ученых степеней кандидата и доктора наук, а также аспирантов, магистрантов в области естественных, гуманитарных, социальных, экономических, общественных и других наук.

Журнал публикует статьи на трех языках – кыргызском, русском и английском, принимает материалы к публикации на безвозмездной основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: 4 выпуска в год (возможны дополнительные специальные выпуски).

25 августа 2014 года издание прошло перерегистрацию в Министерстве юстиции КР под №003782, серии ГР и стал официально называться “Вестник ОшГУ”. С 13 октября 2016 года журнал на основе двухстороннего договора сотрудничает с научной электронной библиотекой РИНЦ (№564-10/2016).

В настоящее время журнал “Вестник ОшГУ” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Метаданные статей регистрируются в CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы.

Электронные версии материалов “Вестник ОшГУ” размещаются на сайтах www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik и www.e-library.ru в открытом доступе.

Учредитель

Ошский государственный университет

ISSN 1694-7452 (печатная версия)

e-ISSN 1694-8610 (электронная версия)

Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The international multidisciplinary scientific journal “Bulletin of Osh State University” has been published since 2000.

The journal is included in the list of leading peer-reviewed scientific journals recommended by the Higher Attestation Commission of the Kyrgyz Republic for publishing the main results of dissertations for the degree of candidate and doctor of sciences, as well as postgraduates in the field of natural, humanitarian, social, economic, social and other sciences.

The journal publishes articles in three languages – Kyrgyz, Russian and English, accepts materials for publication free of charge. The journal does not charge for the submission of articles, their review and their publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: 4 issues per year (additional special issues are possible).

On August 25, 2014, the journal was re-registered in the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 003782, GR series and became officially called the “Bulletin of Osh State University”. Since October 13, 2016, the journal has been cooperating on the basis of a bilateral agreement with the Russian Science Citation Index (RSCI) (No. 564-10/2016).

The journal is indexed in RSCI (Russian Science Citation Index).

Journal articles are registered in CrossRef and each author’s article must be assigned a DOI - a digital object identifier that is used to provide citations, links and access to electronic documents.

Electronic versions of the “Bulletin of Osh State University” materials are posted on the websites www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik and www.e-library.ru in the public domain.

Founder

Osh State University

ISSN 1694-7452 (print version)

e-ISSN 1694-8610 (electronic version)

DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич - физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, rector@oshsu.kg

Башкы редактордун орун басары

Арапбаев Русланбек Нурмаатович - физика-математика илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, rarapbaev@oshsu.kg

Жооптуу редактор

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич - PhD, Ош мамлекеттик университети, shjaparaliev@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич – айыл чарба илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, aabdurasulov@oshsu.kg

Асанканов Абылабек – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун директору, asankanov@mail.ru

Асанов Авыт Асанович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, asanov@manas.edu.kg

Жумабаева Тасилкан Токтомаматовна – биология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, zhumol@oshsu.kg

Попкова Елена Геннадьевна – экономика илимдеринин доктору, профессор, Волгоград мамлекеттик техникалык университети, Россия, Волгоград, popkova@inno.mgimo.ru

Келдибекова Аида Осмоновна – педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университетинин математика, информатиканы окутуунун технологиялары жана билим берүүдөгү менеджмент кафедрасынын башчысы (Кыргызстан, Ош); akeldibekova@oshsu.kg

Колесников Владимир Иванович – ветеринария илимдеринин доктору, профессор, Ставрополь мамлекеттик агрардык университети, Россия, kvi1149@mail.ru

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан), muminov_ak@enu.kz

Алыбаев Курманбек Сарманович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети, alybaevkurmanbek@rambler.ru

Обозов Алайбек Жумабекович – техника илимдеринин доктору, профессор, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, obozov-a@mail.ru

Гулистан Оразимбетова – техника илимдеринин доктору, профессор, Анжиян машина куруу институту (Андижан, Ўзбекстан), gulistan_orazimbetova@andmiedu.uz

Рахимбаев Эркинбек Нурудинович – юридика илимдеринин доктору, профессор, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети, 23ren09@mail.ru

Режаи Доган – проф.др., Университет Анкары, Факультет теологии (Анкара, Турция), rdogan@divinity.ankara.edu.tr

Сабирова Венера Кубатовна – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, sabirova_venera@yandex.ru

Столповский Юрий Анатольевич – биология илимдеринин доктору, профессор, Н.И.Вавилов атындагы Жалпы генетика институту, Россия, Москва, stolpovsky@mail.ru

Турсунов Дилмурат Абдиллажанович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, dtursunov@oshsu.kg

Узаков Орозалы Жаанбаевич – медицина илимдеринин доктору, профессор, УНПК «МУК» Эл аралык жогорку медициналык мектебинин профессору, oroz7@mail.ru

Ферхат Гёкче – Доц. Др., Анкарский университет им. Йылдырыма Бязыта, Факультет исламских наук (Анкара, Турция), ferhatgokce@aybu.edu.tr

Эшиев Абдрахман Молдалиевич – медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

Юлдашбаев Юсупжан Артыкович – профессор, Россия илимдер академиясынын академиги, К. Тимирязев атындагы Россия мамлекеттик агрардык университети-МСХА, Россия, zoo@rgau-msha.ru

Дуйсенов Эркин Эрманович – юридика илимдеринин доктору, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин юридикалык факультетинин конституциялык жана административдик укук профессору, Казакстан

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич - доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, rector@oshsu.kg

Заместитель главного редактора

Арапбаев Русланбек Нурмаатович - кандидат физико-математических наук, доцент, Ошский государственный университет, rarapbaev@oshsu.kg

Ответственный редактор

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич - PhD, Ошский государственный университет, shjaparaliev@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии

Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, abdurasulov@oshsu.kg

Асанканов Абылабек – доктор исторических наук, профессор, Директор института истории, археологии и этнологии имени Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики, Кыргызстан, asankanov@mail.ru

Асанов Авыт Асанович – доктор физико-математических наук, профессор, Национальная академия наук Кыргызской Республики, asanov@manas.edu.kg

Жумабаева Тасилкан Токтомаматовна – доктор биологических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, zhumol@oshsu.kg

Попкова Елена Геннадьевна – доктор экономических наук, профессор, Волгоградский государственный технический университет, Россия, Волгоград, popkova@inno.mgimo.ru

Келдибекова Аида Осковна – доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой технологии обучения математике, информатике и образовательного менеджмента, Ошский государственный университет (Кыргызстан, Ош); akeldibekova@oshsu.kg

Колесников Владимир Иванович – доктор ветеринарных наук, профессор, Ставропольский государственный аграрный университет, Россия, kvi1149@mail.ru

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан), muminov_ak@enu.kz

Алыбаев Курманбек Сарманович – доктор физико-математических наук, профессор, Жалал-Абадский государственный университет, Кыргызстан, alybaevkurmanbek@rambler.ru

Обозов Алайбек Джумабекович – доктор технических наук, профессор, Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова, Кыргызстан, obozov-a@mail.ru

Оразимбетова Гулистан – доктор технических наук, профессор, Андижанский машиностроительный институт (Андижан, Узбекистан), gulistan_orazimbetova@andmiedu.uz

Рахимбаев Эркинбек Нурудинович – доктор юридических наук, профессор, Кыргызско- Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина, Кыргызстан, 23ren09@mail.ru

Режаи Доган – Проф. Др., Университет Анкары, Факультет теологии (Анкара, Турция), rdogan@divinity.ankara.edu.tr

Сабирова Венера Кубатовна – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет, sabirova_venera@yandex.ru

Столповский Юрий Анатольевич – доктор биологических наук, профессор, Институт общей генетики им. Н. И. Вавилова РАН, Россия, Москва, stolpovsky@mail.ru

Турсунов Дилмурат Абдилажанович – доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, dtursunov@oshsu.kg

Узаков Орозалы Жаанбаевич – доктор медицинских наук, профессор Международной высшей школы медицины УНПК «МУК», Кыргызстан, oroz7@mail.ru

Ферхат Гёкче – Доц. Др., Анкарский университет им. Йылдырыма Беязита, Факультет исламских наук (Анкара, Турция), ferhatgokce@aybu.edu.tr

Эшиев Абдрахман Молдалиевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

Юлдашбаев Юсупжан Артыкович – профессор, академик РАН, Российский государственный аграрный университет-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия, Москва, zoo@rgau-msha.ru

Дүйсенов Эркин Эрманович – доктор юридических наук, профессор конституционного и административного права Юридического факультета КазНУ им. Аль-Фараби, Казакстан

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Kozhobekov Kudaiberdi Gaparalievich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, rector@oshsu.kg

Deputy Editor-in-chief

Arapbaev Ruslanbek Nurmamatovich - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Osh State University, rarapbaev@oshsu.kg

Managing Editor

Zhaparaliev Sherbol Zhaparalievich - PhD, Osh State University, shjaparaliev@oshsu.kg

Members of the editorial board

Abdugani Abdurasulov, Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, abdurasulov@oshsu.kg

Kurmanbek Alybaev, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan, alybaevkurmanbek@rambler.ru

Ablabek Asankanov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History, Archeology and Ethnology named after B. Dzhangerchinov of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, asankanov@mail.ru

Avyt Asanov, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, asanov@manas.edu.kg

Recai Doğan, Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Theology, Turkey, rdoğan@divinity.ankara.edu.tr

Erkin Duysenov, Doctor of Law, Professor, Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, e@mail.ru

Abdrakhman Eshiev, Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

Ferhat Gökçe, Associate Professor, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey, ferhatgokce@aybu.edu.tr

Aida Keldibekova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, akeldibekova@oshsu.kg

Vladimir Kolesnikov, Doctor of Veterinary Sciences, Professor, Stavropol State Agrarian University, Russia, kvi1149@mail.ru

Ashirbek Muminov, Doctor of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, muminov_ak@enu.kz

Alaibek Obozov, Doctor of Technical Sciences, Professor, Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov, Kyrgyzstan, obozov-a@mail.ru

Gulistan Orazimbetova, Doctor of Technical Sciences, Professor, Andijan Mechanical Engineering Institute, Uzbekistan, gulistan_orazimbetova@andmiedu.uz

Elena Popkova, Doctor of Economical Sciences, Professor, Volgograd State Technical University, Russia, popkova@inno.mgimo.ru

Erkinbek Rakimbaev, Doctor of Law, Professor, Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin, Kyrgyzstan, 23ren09@mail.ru

Venera Sabirova, Doctor of Philological Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, sabirova_venera@yandex.ru

Yury Stolpovsky, Doctor of Biological Sciences, Professor, Institute of General Genetics named after N.I. Vavilov RAS, Russia, stolpovsky@mail.ru

Dilmurat Tursunov, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, dtursunov@oshsu.kg

Orozaly Uzakov, Doctor of Medical Sciences, Professor, International Higher School of Medicine UNPK "MUK", Kyrgyzstan, oroz7@mail.ru

Yusupzhan Yuldashbaev, Professor, Academician of the Russian Academy of Sciences, Russia, zoo@rgau-msha.ru

Tasilkan Zhumabayeva, Doctor of Biological Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, zhumol@oshsu.kg

МАЗМУНУ

Содержание

Contents

МЕДИЦИНА / MEDICINE

Ешиев А.М., Азимбаев Н.М., Мырзашева Н.М., Пақыров Ж.К. Диагностика и лечение красного плоского лишая полости рта	1
Залова Т.Б., Сейтекова А.С., Калышева А.А. Липидный профиль у лиц с гипертонической болезнью из разных регионов Ошской и других областей	11
Мамаев Т.М., Эшбаев А.А., Нармырзаева К.Ж., Мамаева Т.А. Саламаттыкты сактоо тармагындагы медициналык терминдерди кыргыз тилине которуунун жана колдонуунун абалы.....	21
Мамасаидов А.Т., Тогизбаев Г.А., Мамасаидов Ф.А., Салиева Р.Ш. Основные клинические виды поражения печени при системной красной волчанке	31
Сакибаев К.Ш., Гричанова Т.Г., Мештель А.В., Джумаева Л.М., Ташматова Н.М., Аргынбаева А.Т., Суйунов К.Н. Антропометрический и биоимпедансный анализ соматотипов по Хит-Картеру у людей без ожирения	42
Субанова Г.А., Субанова Н.А., Аскеров А.А., Ырысбаев Э.Ы., Джумаева Л.М., Ырысбаев А.Ы. Воспалительные заболевания органов малого таза у женщин старше 35 лет	46
Tursunova V.D., Zainaliev B., Dzhumaeva L.M., Majed S.A.F.A. Zambre N.R. Osmonova G.Z. Tuberculosis in India and Kyrgyzstan: A Comparative Analysis with Recommendations for Improvement	71

ВЕТЕРИНАРИЯ / VETERINARY SCIENCE

Nikolaeva O., Rodionova M. Efficacy of Treatment of Piglet Gastroenteritis.....	80
Абдурасулов А.Х., Оганов Э.О. Анатомо-функциональная характеристика общих фасций и мышц грудной конечности овцы.....	92

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Бекмагамбетова М.Ж., Беккожина А.Ю. Газета «Дружные ребята» как источник по истории Казахстанского советского детства (60-80 ГГ. XX В.).....	101
Жаркынбаев Т., Разак уулу Д., Алымбаев Ж. Басмачылар кыймылынын башталышындагы панисламдык жана пантүркчүлдүк факторлор.....	113

ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Кадырова А.Д., Молдалиев Ж.Т. Лабораториялык сабак учурунда окуучуларга минералдык суулар жөнүндөгү экологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруу.....	131
---	-----

ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Имаралиев О.Р., Какеева М.О., Абрасулова Б.А. Кайра иштетүү ишканаларында өндүрүмдүүлүктү оптималдаштыруу усулдары.....	138
---	-----

Капарова Г.Т., Кантороева А.К., Усенова А.Т. Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад областынын мисалында аймактык ишкердикти өнүктүрүүнүн натыйжалуу жолдору.....	161
--	-----

Элеманова Р.Т. Чүй облусунун айыл чарбасы.....	172
--	-----

ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Исакова Т.Ж. Зат атоочтордогу көп жана өтмө маанилердин берилиши	186
--	-----

ТЕОЛОГИЯ / THEOLOGY

Галмаматов А.А. Хибатуллах ат-Таразий (ат-Түркистаний) жана ислам ишеним негиздери тууралуу көз караштары.....	200
--	-----

Зууридинов Ө. Зороастризмдин Орто Азиядагы тарыхы	212
---	-----

УДК: 616.516-07-085

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_1](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_1)

ДИАГНОСТИКА И ЛЕЧЕНИЕ КРАСНОГО ПЛОСКОГО ЛИШАЯ ПОЛОСТИ РТА

ООЗ КӨНДӨЙҮНҮН КЫЗЫЛ ЖАЛПАК ЭҢИЛЧЕГИН ДИАГНОСТИКА ЖАНА
ДАРЫЛОО

DIAGNOSIS AND TREATMENT OF LICHEN PLANUS OF THE ORAL CAVITY

Ешиев Абдыракман Молдалиевич

Ешиев Абдыракман Молдалиевич

Eshiev Abdyrakman Moldalievich

д.м.н., профессор, Ошский государственный университет

м.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University

eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

ORCID: 0009-0003-0463-4481

Азимбаев Нурланбек Муктаралиевич

Азимбаев Нурланбек Муктаралиевич

Azimbayev Nurlanbek Muktaralievich

к.м.н., старший преподаватель, Ошский государственный университет

м.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Associate Professor, Senior Lecturer, Osh State University

_klyk@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4871-2619

Мырзашева Назгул Мамасыдыковна

Мырзашева Назгул Мамасыдыковна

Myrzasheva Nazgul Matasdykovna

к.м.н., доцент, Ошский государственный университет

м.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Associate Professor, Osh State University

nazgulmyrzaseva77@gmail.com

Пакыров Жеңишбек Каракозиевич

Пакыров Жеңишбек Каракозиевич

Pakurov Jengishbek Karakozievich

к.м.н., доцент, Ошский государственный университет

м.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Associate Professor, Osh State University

jpakurov_65@mail.ru

ORCID: 0009-0006-5593-4338-7468

ДИАГНОСТИКА И ЛЕЧЕНИЕ КРАСНОГО ПЛОСКОГО ЛИШАЯ ПОЛОСТИ РТА

Аннотация

Красный плоский лишай слизистой оболочки полости рта представляет собой хроническое воспалительное заболевание, характеризующееся появлением специфических морфологических изменений в виде сетчатых папул, эрозий и десквамации слизистой. Заболевание часто сопровождается болевыми ощущениями и нарушением функциональной активности ротовой полости, что негативно сказывается на качестве жизни пациентов. Этиология красного плоского лишая остается не до конца изученной, однако предполагается, что ее развитие может быть связано с аутоиммунными процессами, стрессом, аллергическими реакциями и нарушениями в работе эндокринной системы. Данная аннотация освещает основные клинические проявления красного плоского лишая, его диагностику и методы лечения, включая медикаментозную терапию, применение иммуномодуляторов и физические методы, такие как фотодинамическая терапия. Важно обратить внимание на необходимость комплексного подхода в лечении, который должен включать как локальную, так и системную терапию для эффективного контроля симптомов и предупреждения рецидивов. Понимание патогенеза и клинической картины красного плоского лишая важно для своевременной диагностики и коррекции лечения, что позволит улучшить качество жизни пациентов и снизить рецидив заболевания.

Ключевые слова: красный плоский лишай, хроническое воспалительное заболевание, медикаментозная терапия, иммуномодуляторы, фотодинамическая терапия, комплексный подход, рецидивы

ООЗ КӨНДӨЙҮНҮН КЫЗЫЛ ЖАЛПАК ЭҢИЛЧЕГИН ДИАГНОСТИКА ЖАНА ДАРЫЛОО

DIAGNOSIS AND TREATMENT OF LICHEN PLANUS OF THE ORAL CAVITY

Аннотация

Ооздун былжырлуу челинин эңилчектери – былжыр челдин өңдүү спецификалык морфологиялык өзгөрүүлөрүнүн, былжыр челдин эрозиясынын жана десквамациясынын пайда болушу менен мүнөздөлүүчү өнөкөт сезгенүү оорусу. Оору көбүнчө оору менен коштолот ооз көндөйүнүн функционалдык активдүүлүгүнүн бузулушу, бул пациенттердин жашоо сапатына терс таасирин тийгизет. Эңилчектин этиологиясы толук түшүнүксүз бойдон калууда, бирок анын өнүгүшү аутоиммундук процесстер, стресс, аллергиялык реакциялар жана эндокриндик системанын бузулушу менен байланыштуу болушу мүмкүн деп болжолдонууда. Бул реферат эңилчектин негизги клиникалык көрүнүштөрүн, анын диагностикасын жана дарылоо ыкмаларын, анын ичинде медикаментоздук терапияны, иммуномодуляторлорду жана фотодинамикалык терапия сыяктуу физикалык ыкмаларды камтыйт. Симптомдорду эффективдүү контролдоо жана рецидивдердин алдын алуу үчүн жергиликтүү жана системалык терапияны камтыган дарылоого комплекстүү мамиле жасоо зарылдыгына көңүл буруу зарыл. Симптомдорду эффективдүү контролдоо жана рецидивдердин алдын алуу үчүн жергиликтүү жана системалык терапияны камтыган дарылоого комплекстүү мамиле жасоо зарылдыгына көңүл буруу зарыл. Эңилчектин патогенезин жана клиникалык көрүнүшүн түшүнүү өз убагында диагностикалоо жана дарылоону тууралоо үчүн маанилүү, бул бейтаптардын жашоо сапатын жакшыртат жана оорунун кайталанышын азайтат.

Ачкыч сөздөр: эңилчек планусу, өнөкөт сезгенүү оорусу, медикаментоздук терапия, иммуномодуляторлор, фотодинамикалык терапия, комплекстүү мамиле, рецидив

Abstract

Oral Lichen Planus is a chronic inflammatory disease characterized by the appearance of specific morphological changes in the form of reticular papules, erosions, and desquamation of the mucosa. The disease is often accompanied by painful sensations and impairment of the functional activity of the oral cavity, which negatively affects the quality of life of patients. The etiology of Lichen Planus remains not fully understood; however, it is suggested that its development may be associated with autoimmune processes, stress, allergic reactions, and disorders in the endocrine system. This annotation highlights the main clinical manifestations of Lichen Planus, its diagnosis, and treatment methods, including pharmacotherapy, the use of immunomodulators, and physical methods such as photodynamic therapy. It is important to emphasize the necessity of a comprehensive approach to treatment, which should include both local and systemic therapy for effective symptom control and prevention of recurrences. Understanding the pathogenesis and clinical picture of Lichen Planus is crucial for timely diagnosis and treatment adjustment, which will improve the quality of life of patients and reduce the recurrence of the disease.

Keywords: lichen planus, chronic inflammatory disease, drug therapy, immunomodulators, photodynamic therapy, integrated approach, relapses

Введение

Красный плоский лишай (КПЛ) представляет собой хроническое иммуноопосредованное воспалительное заболевание, которое приводит к поражению кожи и слизистых оболочек. Это заболевание характеризуется полиморфизмом клинических проявлений, возможностью малигнизации пораженных участков и устойчивостью к проводимой терапии. Проявления КПЛ в полости рта имеют высокую распространенность среди заболеваний слизистой оболочки рта (СОР), что подчеркивает необходимость особого внимания к диагностике данной патологии [Ронь, 2011, с.15].

Плоский лишай слизистой оболочки рта, несмотря на значительное количество проведенных исследований, продолжает оставаться актуальной проблемой в области современной стоматологии. Это обусловлено наличием тяжелых клинических форм заболевания, затяжным течением, полиморфизмом клинических проявлений, сложностями в диагностике, низкой эффективностью терапевтических мероприятий и частыми рецидивами. Регулярные рецидивы приводят к снижению трудоспособности и создают серьезные социальные проблемы [Коленко, 2013, с.85].

Авторы сообщают о значительном увеличении распространенности заболевания, которое составляет от 30% до 75% среди всех патологий слизистой оболочки полости рта. Заболевание чаще встречается у женщин старше 40 лет, однако в последние годы наблюдается тенденция к омоложению случаев красного плоского лишая. Неопределенность в отношении этиологии и патогенеза данного заболевания порождает множество спорных и нерешенных вопросов, касающихся его диагностики и терапии. Диагностика плоского лишая, особенно в случаях изолированного поражения слизистой оболочки рта, представляет собой значительные трудности. Эти сложности обусловлены тем, что часто не удается выявить характерные папулезные элементы, особенно в экссудативно-гипертермической и эрозивно-язвенной формах заболевания. Более того, даже при наличии клинических проявлений пациенты, как правило, не обращаются за медицинской помощью и предпочитают заниматься самолечением, используя полоскания содовым или солевым раствором, а также различные травы и мази [Долгих и др., 2017, с.291; Тиунова, 2018, с. 21].

В практической стоматологии продолжает оставаться актуальной проблема позднего обращения пациентов, что приводит к различным осложнениям, таким как частые рецидивы, озлокачествление патологического процесса, предрасположенность к стрессу, канцерофобия и ухудшение общего состояния организма. Даже при своевременном обращении за медицинской помощью заболевание часто остается не диагностированным, а назначенный курс лечения оказывается длительным и неэффективным. Это подчеркивает необходимость повышения осведомленности пациентов о симптомах и важности ранней диагностики, а также улучшения методов диагностики и лечения в стоматологической практике [Скакодуб и др., 2017, с. 140; Багрий и др., с. 50].

Флюоресцентная диагностика в последние годы находит все более широкое применение в различных областях медицины, включая стоматологию. Этот метод используется как для диагностических целей, так и для разработки новых методов лечения, таких как фотодинамическая терапия. Основой флюоресцентной диагностики является способность биологических тканей флюоресцировать при поглощении фотосенсибилизатора (ФС). Фотосенсибилизаторы, вводимые в организм, накапливаются в патологически измененных

тканях, что позволяет визуализировать их при облучении определенной длиной волны света. Это дает возможность не только выявлять заболевания на ранних стадиях, но и контролировать эффективность проводимого лечения. Фотодинамическая терапия, в свою очередь, использует эту флюоресценцию для уничтожения опухолевых клеток и других патологий, что делает ее перспективным направлением в лечении различных заболеваний [Феоктистова, 2016, с.26; 8.Рабинович и др., 2018, с. 60; Ешиев и др., 2015, с. 120; Ешиев и др., 2019, с. 23].

Таким образом, флюоресцентная диагностика и фотодинамическая терапия представляют собой важные инструменты в современном медицинском арсенале, способствующие улучшению диагностики и лечения.

Цель исследования заключается в оценке эффективности флюоресцентной диагностики и фотодинамической терапии в стоматологии для раннего выявления заболеваний и улучшения результатов лечения.

Материалы и методы исследования

В отделении челюстно-лицевой хирургии Ошской межобластной объединенной клинической больницы было проведено клинико-лабораторное обследование и лечение 30 пациентов (6 мужчин и 24 женщины в возрасте от 30 до 70 лет), страдающих от красного плоского лишая слизистой оболочки полости рта. Диагноз был установлен на основании клинического, гистологического и иммуногистохимического методов исследования. Локализация очагов поражения замечена в области щек, на вентральной и боковой поверхностях языка, а также на дне полости рта. Для оценки степени накопления флуоресцентного вещества в очагах поражения была применена флюоресцентная диагностика. Для флюоресцентной визуализации использовалось нами разработанной модифицированное стоматологическое зеркало, оснащенное светодиодами, излучающими свет с длиной волны 450 нм (рис.1,2).

Рис. Модифицированное стоматологическое зеркало с светодиодами.

Рис. Модифицированное стоматологическое зеркало с светодиодами в включенном.

После установления диагноза "красный плоский лишай" нами был назначен комплексный курс лечения, включающий местную терапию, состоящую из обработки полости рта антисептическими растворами, а затем аппликацию кератопластических мазей. Также предусмотрено облучение синем светом с длиной волны 450 нм два раза в день в течение 15 минут (Патент КР №130) [11]. В дополнение к этому назначена витаминная терапия и применение иммуномодулятора "Тималин" в дозировке 10 ЕД внутримышечно на протяжении 10 дней.

Результаты исследования и обсуждения

По результатам флюоресцентного исследования у пациентов с красным плоским лишаем была зафиксирована следующая картина: спектр видимо неизменных участков слизистой оболочки рта демонстрировал широкую полосу излучения с максимумом в диапазоне 450–500 нм, что характерно для спектров эндогенной флюоресценции при возбуждении светодиодами с длиной волны от 360 до 450 нм. Это излучение формируется за счет спектров флюоресценции отдельных эндогенных флюорофоров, таких как элементы дыхательной цепи (флавины), компоненты соединительной ткани, а также продукты метаболизма микроорганизмов и естественного старения слизистой оболочки рта. При освещении светодиодом с длиной волны 450 нм излучение эффективно поглощается как эндогенными флюорофорами слизистой оболочки, так и экзогенным фотосенсибилизатором хлоритового ряда.

На основании результатов флюоресцентного исследования можно сделать следующие выводы: у пациентов с красным плоским лишаем наблюдается характерный спектр излучения в видимо неизменных участках слизистой оболочки рта, который проявляется в виде широкой полосы с максимумом в диапазоне 450–500 нм. Это свидетельствует о наличии эндогенной флюоресценции, вызванной возбуждением светодиодами с длиной волны от 360 до 450 нм. Излучение формируется за счет флюоресценции эндогенных флюорофоров, таких как флавины, компоненты соединительной ткани и продукты метаболизма микроорганизмов, а также в результате естественного старения слизистой оболочки. При использовании светодиодов с длиной волны 450 нм наблюдается эффективное поглощение излучения как эндогенными флюорофорами, так и экзогенным фотосенсибилизатором хлоритового ряда, что может иметь значение для дальнейшего понимания патофизиологии данного заболевания.

На основании изучения патофизиологии красного плоского лишая полости рта, нами была внедрена комплексная терапия, включающая фотодинамическую терапию с облучением синего света длиной волны 450 нм, проводимую дважды в день в течение 10 дней. Данная методика продемонстрировала положительные результаты в процессе лечения.

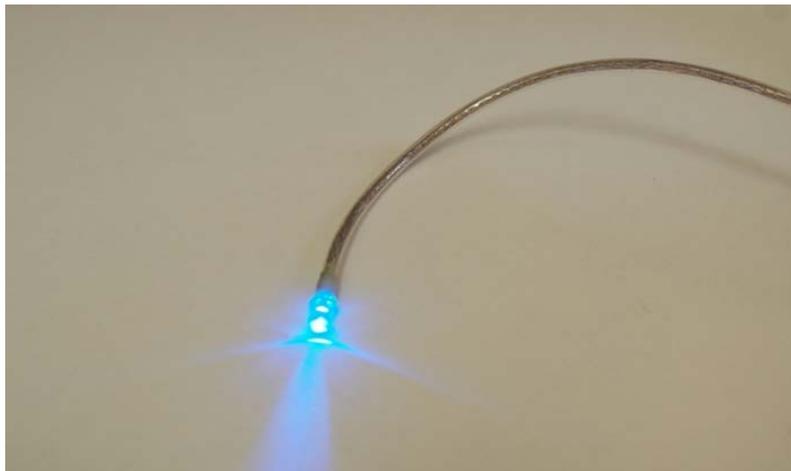

Рисунок. 2 - Светоизлучатель синего света (Патент КР №130).

Рисунок. 3 – Облучение синим цветом СОПР при лечении красного плоский лишай.

Для общеукрепляющего лечения назначали витамины группы А и Е, так как они показаны не только для компенсации дефицита витаминов в организме, но и активно влияют на различные функции, воздействуя на обмен веществ и нервно-рефлекторную регуляцию, дают положительный эффект при различных соматических заболеваниях, а также назначен «Тималин» 1,5–2 мг х 1 раз в день в/м в течение 10 дней. Приводим клинический пример: Пациент К. Р., 33 года. Жалобы пациента с эрозивно-язвенной формой плоского лишая слизистой оболочки рта: Боль в области рта: пациент жалуется на интенсивные, острые болевые ощущения в области слизистой оболочки рта, особенно при приеме пищи, напитков или во время разговора. Дискомфорт: наблюдается постоянное чувство дискомфорта и жжения в области щек, языка и десен, что значительно ухудшает качество жизни. Нарушение приема пищи: пациент испытывает трудности с принятием пищи из-за болезненности эрозий и язв, что приводит к ограничению рациона и потере аппетита. Отечность и покраснение: жалобы на отечность и покраснение слизистой оболочки, которые сопровождаются увеличением чувствительности в пораженных областях. Кровоточивость: появление небольших кровотечений из эрозий, что вызывает дополнительный дискомфорт и беспокойство. Общее недомогание: пациент отмечает общее ухудшение самочувствия, усталость и снижение раб Объективный осмотр и местные проявления плоского лишая полости рта: в ходе объективного осмотра полости рта у пациентов, страдающих от плоского лишая, могут быть выявлены следующие местные проявления: Папулы и бляшки: на

слизистой оболочке полости рта наблюдаются характерные папулы, которые могут иметь как плоскую, так и слегка приподнятую форму. Эти образования обладают белесоватым или сероватым оттенком и могут сливаться, образуя более крупные бляшки. Эрозии и язвы: в случае эрозивно-язвенной формы плоского лишая на месте папул могут формироваться эрозии и язвы, обладающие неровными краями и вызывающие болезненные ощущения. Сетчатый рисунок: на поверхности слизистой оболочки может быть заметен характерный ретикулярный рисунок, представляющий собой белые линии, известные как "стрии Вихрова". Гиперемия: вокруг пораженных участков может наблюдаться гиперемия, что свидетельствует о наличии воспалительного процесса в слизистой оболочке.

Рисунок 4. - Больной К.Р., Красный плоский лишай СОР.

Осмотр пациента на третий день: в ходе объективного осмотра на третий день у пациента К.Р. отмечается улучшение общего состояния. Температура тела составляет 37,0 °С, что свидетельствует о снижении лихорадки, при этом симптомы интоксикации уменьшаются, так как температура повышается лишь к вечеру. Значительно уменьшились головные, суставные и мышечные боли. При открывании рта наблюдается незначительная болезненность. Внешний осмотр полости рта демонстрирует спад гиперемии и отека, а фиброзный налет постепенно очищается. Начинается процесс эпителизации.

Рисунок 5. - Больной К. Р. Фотоснимок на 3-е сутки лечения.

Осмотр пациента на восьмой день: при объективном осмотре пациента К.Р. на восьмой сутки состояние удовлетворительное, температура тела составляет 36,3 °С. В полости рта отмечается, что эрозии очищаются от фибринозного налета, наблюдается значительное уменьшение отечности и гиперемии слизистой оболочки рта. Также зафиксировано свободное открывание рта.

Рисунок 6 - Больной К.Р., фотоснимок на 8-е сутки лечения.

Осмотр пациента на четырнадцатый день: при осмотре на четырнадцатые сутки отмечается положительная динамика, характерная для полного процесса эпителизации эрозий. Состояние пациента оценивается как удовлетворительное.

Рисунок 7. - Больной К.Р., фотоснимок после полученного лечения.

Проводимые функциональные исследования подтвердили степень объективности и достоверности данных опроса, полученных в ходе лечения у пациентов с красным плоским лишаем. Использование синего света в комплексном лечении данного заболевания оказалось более эффективным. Применение «Тималина» в качестве иммуномодулятора способствовало

восстановлению нарушенной иммунологической реактивности, регулируя количество и соотношение Т- и В-лимфоцитов, а также их субпопуляций. Это ускорило процесс фагоцитоза и усиливало иммунные резервы организма, оказывая влияние на обмен веществ на клеточном уровне, что, в свою очередь, способствовало повышению противовирусной защиты макроорганизма за счет резкой стабилизации местной микроциркуляции крови и более длительного поддержания её в пределах нормы.

Выводы

1. На четырнадцатые сутки наблюдается положительная динамика состояния пациента с полной эпителизацией эрозий, что свидетельствует о эффективности проведенного лечения.

2. Функциональные исследования подтвердили объективность и достоверность данных опроса, что подчеркивает надежность полученных результатов.

3. Использование синего света в комплексной терапии красного плоского лишая продемонстрировало свою эффективность, что открывает новые перспективы в лечении данного заболевания.

4. Применение «Тималина» как иммуномодулятора способствовало восстановлению иммунологической реактивности, что положительно сказалось на состоянии пациентов, улучшая их защитные функции и стабилизируя микроциркуляцию крови.

5. Результаты исследования подчеркивают важность комплексного подхода в лечении красного плоского лишая, включая как физические методы, так и иммуномодуляторы для достижения наилучших результатов.

Список литературы

1. Ронь, Г. И. Современные представления об этиологии и патогенезе красного плоского лишая слизистой оболочки рта / Г. И. Ронь, А. А. Епишова // Проблемы стоматологии. - Екатеринбург, 2011. - № 4. - С. 15-17.
2. Коленко, Ю. Г. Обоснование применения иммуномодуляторов в комплексном лечении эрозивно-язвенных поражений слизистой оболочки полости [Текст] / Ю. Г. Коленко // Современная медицина: актуальные вопросы. - Новосибирск, 2013. - № 23. - С. 85-91.
3. Проявления первичных иммунодефицитов в полости рта и челюстно-лицевой области [Текст] / [М. А. Долгих, И. А. Тузанкина, Н. Г. Саркисян и др.]. // Российский иммунологический журнал. - СПб., 2017. - Т. 11, № 2. - С. 291-294.
4. Тиунова, Н. В. Опыт применения препаратов на основе коллагена в комплексном лечении красного плоского лишая слизистой оболочки рта [Текст] / Н. В. Тиунова, Ю. Л. Васильев // Медицинский алфавит. - М., 2018. - Т. 2, № 8. - С. 21-24.
5. Хронический рецидивирующий афтозный стоматит при болезни Бехчета у детей. Клиническое наблюдение [Текст] / [А. А. Скакодуб, Н. А. Геппе, О. И. Адмакин, Г. А. Лыскина]. // Доктор Ру. Педиатрия. - М., 2017. - Т. 144, № 146. - С.140-144.

6. Лечение хронического рецидивирующего афтозного стоматита [Текст] / [А. В. Багрий, А. В. Ярцева, М. А. Власова и др.]. // Евразийское научное объединение. - М., 2018. - № 5. - С. 50-52.
7. Феоктистова, К. Е. Современные физиотерапевтические методы лечения в стоматологии [Текст] / К. Е. Феоктистова // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. - М., 2016. - № 2-8. - С. 182-186. 15. - С. 26-30.
8. Рабинович, О. Ф. Применение фотодинамической терапии у больных с осложненными формами красного плоского лишая слизистой оболочки рта [Текст] / О. Ф. Рабинович, И. М. Рабинович, Е. С. Абрамова // Российский биотерапевтический журнал. - М., 2018. - С. 60-61.
9. Ешиев, А. М. Комплексное лечение хронического рецидивирующего афтозного стоматита с применением синего света [Текст] / А. М. Ешиев, Н. М. Азимбаев, Н. О. Курманбеков // Вестник ОшГУ. - Ош, 2015. - № 3 - С 120-123.
10. Ешиев, А. М. Результаты светолечения в комплексной терапии стоматитов [Текст] / А. М. Ешиев, Н. М. Азимбаев, А. Т. Абдыкайымов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. - М.: «НИЦ Академия Естествознания», 2019. - № 3. - С. 23-27.
11. Патент № 134 Кыргызской Республики. Очки физиотерапевтические с выносными световыми излучателями и электровибромассажером для применения в области лица и полости рта [Текст] / А. М. Ешиев, Д. А. Ешиев, Н. М. Мырзашева. - № 20110011.2; приоритет 01.04.2011; зарегист. 30.11.2011; опубл. 30.12.2011, Бюл. № 12. - С. 33.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 11-20

МЕДИЦИНА

УДК:

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_2](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_2)

ЛИПИДНЫЙ ПРОФИЛЬ У ЛИЦ С ГИПЕРТОНИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНЬЮ ИЗ РАЗНЫХ РЕГИОНОВ ОШСКОЙ И ДРУГИХ ОБЛАСТЕЙ

ОШ ЖАНА БАШКА ОБЛУСТАРДЫН АР КАЙСЫ АЙМАКТАРЫНДАГЫ
ГИПЕРТОНИЯЛЫК ООРУСУ БАР АДАМДАРДЫН ЛИПИДДИК ПРОФИЛИ

LIPID PROFILE IN HYPERTENSIVE SUBJECTS FROM DIFFERENT REGIONS OF OSH
AND OTHER OBLASTS

Залова Тазагул Байышбековна

Залова Тазагул Байышбековна

Zalova Tazagul Bayyshbekovna

к.м.н., доцент, Ошский государственный университет

м. и. к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Associate Professor, Osh State University

zalova_82@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0311-6810

Сейтекова Айсель Сейтековна

Сейтекова Айсель Сейтековна

Seitekova Aysel Seitkovna

студент, Ошский государственный университет

студент, Ош мамлекеттик университети

Student, Osh State University

seyteкова14@gmail.com

Калышева Акылай Абыталиевна

Калышева Акылай Абыталиевна

Kalysheva Akylai Abytalevna

Ошский государственный университет

Ош мамлекеттик университети

Osh State University

akylai.kalysheva@gmail.com

ЛИПИДНЫЙ ПРОФИЛЬ У ЛИЦ С ГИПЕРТОНИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНЬЮ ИЗ РАЗНЫХ РЕГИОНОВ ОШСКОЙ И ДРУГИХ ОБЛАСТЕЙ

Аннотация

В настоящее время артериальная гипертензия диагностирована у 1,28 миллиарда взрослых в возрастной группе от 30 до 79 лет. Согласно оценкам, 46% взрослых с гипертензией не подозревают о наличии у себя заболевания. Гипертензия – одна из ведущих причин смертности не только в Кыргызстане, но и во всем мире. По данным эпидемиологических исследований «Интерэпид» и «STEPS» за 2022 год распространённость артериальной гипертензии в Кыргызстане составляет около 44-47%. Это означает, что примерно 3-3,5 миллиона человек имеют повышенное артериальное давление. К сожалению, наша страна занимает одно из лидирующих мест в мире по частоте развития инсульта, возникающего как осложнение гипертензивной болезни. На фоне этого заболевания также развиваются инфаркт миокарда, поражения зрительных нервов, расслоение аорты и аневризмы крупных артерий, а также тяжелая почечная недостаточность.

Ключевые слова: гипертензивная болезнь, липидный спектр, оптимальный показатель

**ОШ ЖАНА БАШКА ОБЛУСТАРДЫН АР КАЙСЫ
АЙМАКТАРЫНДАГЫ ГИПЕРТОНИЯЛЫК
ООРУСУ БАР АДАМДАРДЫН ЛИПИДДИК
ПРОФИЛИ**

**LIPID PROFILE IN HYPERTENSIVE SUBJECTS
FROM DIFFERENT REGIONS OF OSH AND
OTHER OBLASTS**

Аннотация

Учурда артериялык гипертензия 30 жаштан 79 жашка чейинки 1,28 миллиард чоң киши арасында аныкталган. Баалоолор боюнча, гипертензиясы бар чоң кишилердин 46% оорусу бар экенин билишпейт. Гипертензия – Кыргызстанда гана эмес, дүйнө жүзүндө да өлүмгө алып келүүчү негизги себептердин бири. «Интерэпид» жана «STEPS» 2022-жылдагы эпидемиологиялык изилдөөлөрүнүн маалыматы боюнча, Кыргызстанда артериялык гипертензиянын таралышы болжол менен 44-47% түзөт. Бул өлкө боюнча болжол менен 3-3,5 миллион адам кан басымы жогору экенин билдирет. Тилекке каршы, биздин өлкө гипертензиялык оорунун татаалдашуусунан келип чыккан инсульттун көп кездешүүсү боюнча дүйнөдө алдыңкы орундардын бирин ээлейт. Бул оорунун миокард инфаркты, көрүү нервдеринин жабыркашы, аортанын катмарланышы жана чоң артериялардын аневризмалары, ошондой эле катуу бөйрөк жетишсиздиги сыяктуу оор татаалдашуулар өнүгөт.

Abstract

Currently, arterial hypertension is diagnosed in 1.28 billion adults in the age group of 30 to 79 years. It is estimated that 46% of adults with hypertension do not suspect that they have the disease. Hypertension is one of the leading causes of death not only in Kyrgyzstan but also worldwide. According to Interepid and STEPS epidemiological studies for 2022, the prevalence of arterial hypertension in Kyrgyzstan is about 44-47%. This means that about 3-3.5 million people have high blood pressure. Unfortunately, our country is one of the leading countries in the world in terms of the frequency of stroke, which occurs as a complication of hypertension. Myocardial infarction, optic nerve damage, aortic dissection and aneurysms of large arteries, as well as severe renal failure also develop against the background of this disease.

Ачык сөздөр: Гипертензиялык оору, липиддик спектр, оптималдуу көрсөткүч

Keywords: hypertension, lipid spectrum, optimal index

Введение

Гипертоническая болезнь — это хроническое, часто бессимптомное заболевание с точно неустановленной причиной, основным проявлением которого является повышение артериального давления с последующим вовлечением в патологический процесс органов-мишеней: сердца, мозга, почек, артерий, глаз (Мамасаидов, 2024). В связи с тем, что гипертоническая болезнь зачастую является “молчащим” заболеванием¹.

К эссенциальной (первичной) АГ относятся те случаи заболевания, когда невозможно установить связь между повышением АД и той или иной органной или эндокринной патологией, предшествующей возникновению АГ.²

На долю эссенциальной (первичной) АГ приходится около 90-95% случаев хронического повышения артериального давления. Высокая распространенность артериальной гипертонии подчеркивает масштабность проблемы, которая охватывает как развитые страны, так и государства с низким и средним уровнем дохода. Также это свидетельствует о её универсальном характере, обусловленном влиянием множества факторов, таких как нездоровый образ жизни, несбалансированное питание с высоким содержанием соли, низкая физическая активность, стресс и неблагоприятные экологические условия. Важную роль играют также генетические предрасположенности, возрастные изменения сосудистой стенки и взаимодействие с другими хроническими заболеваниями, такими как сахарный диабет и хроническая болезнь почек.

Липидный профиль (липидограмма) — это биохимический анализ крови, позволяющий определить уровень общего холестерина и его отдельных фракций. Этот тест является ключевым методом для оценки состояния липидного обмена и выявления факторов риска сердечно-сосудистых заболеваний. Липидограмма помогает прогнозировать вероятность развития атеросклероза, гипертонии, тромбозов, а также таких серьёзных осложнений, как инфаркт миокарда и инсульт.³

Цель: Анализ частоты встречаемости гипертонической болезни (ГБ) среди пациентов различных возрастных групп и взаимосвязь изменений липидного спектра с развитием и прогрессированием ГБ.

Задачи:

1. Определить возрастных категорий, наиболее подверженных гипертонической болезни (ГБ).
2. Трехмесячный анализ пациентов, обратившихся из разных регионов Ошской области (январь, февраль, март) с ГБ.
3. Роль липидного спектра в оценке риска сердечно-сосудистых заболеваний:

Материалы исследования:

Исследование проводилось на базе клиники «Евро» и кафедры пропедевтики внутренних болезней №2 Ошского Государственного Университета. В рамках исследования под

¹ Гипертоническая болезнь, <https://search.app/oFyCBZK6ZMji9NTHA/> (Дата обращения: 25.02.2025).

² Артериальная гипертония, <https://search.app/h9j9cqR3fSkSBd659/> (Дата обращения: 25.02.2025).

³ Как понять результаты липидного профиля, <https://search.app/8QgkVA3LWaiEY6wb6/> (Дата обращения: 15.01.2025).

руководством врача-кардиолога в период с января по март 2024 года было обследовано 62 пациента. Обследование включало комплексный клинико-диагностический подход.

Из общего числа обследованных у 40 человек была диагностирована гипертоническая болезнь, которая рассматривалась либо как основное заболевание, либо как сопутствующее состояние. Указанная выборка включала пациентов зрелого и пожилого возраста, что позволило провести анализ возрастных особенностей липидного обмена и сопутствующих изменений при артериальной гипертензии. В выборке также учитывались половые различия, что дало возможность изучить влияние гендерных факторов на развитие и течение гипертонической болезни и метаболических нарушений.

В процессе исследования использовались современные методы диагностики, включая биохимический анализ крови с оценкой липидного профиля, а также дополнительные клинико-инструментальные методы, необходимые для постановки диагноза и оценки состояния сердечно-сосудистой системы. Ключевыми параметрами липидного обмена, анализируемыми в рамках работы, были уровень общего холестерина, липопротеинов низкой плотности (ЛПНП), липопротеинов высокой плотности (ЛПВП) и триглицеридов.

В нашем исследовании приняли участие пациенты из различных регионов города Ош, а также из других областей Кыргызстана и соседних стран. В частности, из Джалал-Абадской области было 25% (10 человек), из Баткенской области — 12,5% (5 человек), а также 5% (2 человека) пациентов прибыли из Узбекистана.

При детальном анализе Ошской области было установлено, что наибольшая доля пациентов приходилась на Кара-Сууйский регион (6 человек). Кроме того, в исследовании участвовали пациенты из Ноокатского (5 человек), Араванского (3 человека) и Узгенского (3 человека) регионов, а также из самого города Ош (5 человек).

Рассуждение

Половое различие.

Из 40 пациентов с гипертонической болезнью у 24 (60%) человек диагноз был установлен как основной, тогда как у 16 (40%) пациентов гипертония выступала в качестве фонового заболевания. По половому составу среди обследованных было 32 (80%) женщины и 8 (20%) мужчин. Меньшее количество мужчин в данном исследовании объясняется тем, что большинство пациентов врача составляли женский пол.

С возрастом разница в заболеваемость между мужчинами и женщинами уменьшается, и женщины начинают более часто сталкиваться с этой проблемой, особенно после менопаузы (Чалданбаева, Гайнатулина, 2020, с. 95).

Распределение пациентов по возрастным группам

Проведённый анализ возрастного распределения обследованных пациентов выявил интересные закономерности, касающиеся частоты встречаемости артериальной гипертензии в различных возрастных группах.

- Молодая группа (18-44 лет): 1 человек (мужчина).
- Средняя группа (45- 59 лет): 12 человек (2 мужчины).
- Пожилая группа (60-74 лет): 21 человек (4 мужчины, 17 женщин).

- Старческая группа (75-90 лет): 6 человек.
- Долголетие (+90 лет): 0 человек.

Особого внимания заслуживает факт значительного преобладания женщин среди пациентов пожилой группы со средним возрастом 62 года (60-74лет): их численность составила 17 человек, в то время как мужчин в этой категории было всего 4. Это соотношение может быть объяснено влиянием возрастных и гормональных факторов. У женщин после менопаузы происходят значительные изменения в гормональном фоне, в частности снижение уровня эстрогенов, которые обладают кардиопротективным эффектом (Чалданбаева, Гайнатулина, 2020, с. 95). Это снижение может способствовать повышенной восприимчивости к артериальной гипертензии и ускорению возрастных изменений сосудистой стенки, включая снижение её эластичности и развитие атеросклеротических поражений.

Таблица 1. Степень развития гипертонической болезни среди исследуемых пациентов

Категория	САД(мм.рт.ст)		ДАД(мм.рт.ст)
Оптимальное давление	<120	и	<80
Нормальное давление	120-129	и/или	80-84
Высокое нормальное давление	130-139	и/или	85-89
АГ 1-й степени	140-159	и/или	90-99
АГ 2-й степени	160-179	и/или	100-109
АГ 3-й степени	>180	и/или	>110
Изолированная систолическая гипертензия	>140	и	<90

САД — систолическое артериальное давление; ДАД - диастолическое артериальное давление.

В ходе обследования пациентов была проведена оценка степени развития гипертонической болезни (ГБ) у исследуемых лиц, которая распределилась следующим образом:

- 1 степень: 2 человека (5%)
- 2 степень: 13 человек (32,5%)
- 3 степень: 25 человек (62,5%)

Полученные результаты демонстрируют, что среди обследованных пациентов преобладают лица с третьей степенью артериальной гипертензии (АГ), что подчёркивает серьёзность проблемы позднего выявления и неадекватного контроля данного заболевания. Высокая распространённость АГ III степени обусловлена тем, что на ранних этапах болезнь часто протекает бессимптомно, и пациенты могут длительное время не замечать патологических изменений в своём организме (Романова, 2016).

Распределение пациентов по категориям риска представлено следующим образом:

- Низкий риск: 0 человек (0%)
- Средний риск: 4 человека (10%)
- Высокий риск: 16 человек (40%)
- Очень высокий риск: 20 человек (50%)

Анализ степени риска среди пациентов с гипертонической болезнью показывает, что преобладающее количество пациентов (50%) находится в категории “очень высокий риск”.

Таблица 2. Оптимальное значение липидных параметров (в ммоль/л) в зависимости от категории сердечно-сосудистого риска

Оптимальное значение липидных параметров (в ммоль/л) в зависимости от категории риска				
Липидные параметры	В популяции (низкий уровень)	Пациенты с умеренным риском	Пациенты с высоким риском	Пациенты с очень высоким риском
ОХС	<5,5	<5,0	<4,5	<4,0
ХС ЛПНП	<3,0	<2,6	<1,8	<1,4
ХС ЛПВП	муж>1,0 жен>1,2	муж>1,0 жен>1,2	муж>1,0 жен>1,2	муж>1,0 жен>1,2
ТГ	<1,7	<1,7	<1,7	<1,7

Примечание:

ОХС-общий холестерин

ХС ЛПНП-холестерин липопротеинов низкой плотности

ХС ЛПВП- холестерин липопротеинов высокой плотности

ТГ-триглицериды

В приведённой таблице представлены актуализированные в 2024 году целевые уровни липопротеинов низкой плотности (ЛПНП), которые являются ключевым показателем оценки липидного профиля и риска сердечно-сосудистых заболеваний (Сабиров, Мухамедзиев, 2017, с. 10).

Группа низкого риска включает мужчин и женщин моложе 55 лет с артериальной гипертензией 1 степени при отсутствии факторов риска ,поражения органов мишеней и сопутствующих сердечно-сосудистых заболеваний. Риск развития сердечно-сосудистых осложнений у данных пациентов в ближайшие 10 лет составляет менее 15%.

В рамках данного исследования наблюдение за пациентами, отнесёнными к первой группе риска, не проводилось. Это связано с тем, что лица с менее выраженными формами гипертонической болезни, относящиеся к первой группе риска, как правило, не обращаются за медицинской помощью в специализированные учреждения и не проходят амбулаторное лечение.

Пациенты с первой группой риска, характеризующиеся отсутствием выраженных поражений органов-мишеней и наличием минимального риска сердечно-сосудистых осложнений, чаще всего остаются вне поля зрения кардиологов. Это объясняется как бессимптомным течением заболевания на ранних стадиях, так и низкой осведомлённостью населения о необходимости регулярного контроля артериального давления.

Таблица 3. Целевой уровень липидов 2 группы риска (средний риск)

Параметры	Для здоровых людей	Для ГБ 2 группы риска	У женщины	У мужчины
Общий холестерин (ммоль/л)	5,26-6,5	<5,0	4,95	3,48
Холестерин ЛПНП (ммоль/л)	3,5-4,5	<2,6	3,05	1,83
Холестерин ЛПВП (ммоль/л)	0,9-1,0	>1,2(женщина) >1,0(мужчина)	1,35	1,16
Триглицериды (ммоль/л)	2,0-2,5	<1,8	1,2	1,08

Примечание:

ХС ЛПНП-холестерин липопротеинов низкой плотности

ХС ЛПВП- холестерин липопротеинов высокой плотности

ммоль/л- миллимоль на литр

Группа среднего риска включает в себя пациентов с широким диапазоном АД. Принципиальным признаком принадлежности к этой группе является наличие факторов риска при отсутствии поражения органов-мишеней и/или сопутствующих заболеваний.

Иными словами, эта группа объединяет пациентов с небольшим повышением АД и многочисленными факторами риска и пациентов с выраженным повышением АД. Риск развития сердечно-сосудистых осложнений в ближайшие 10 лет составляет 15-20% (Романова, 2016).

Анализ второй таблицы показывает, что все показатели липидного профиля соответствуют оптимальным значениям для пациентов, отнесенных ко второй группе риска. Это указывает на отсутствие значительных нарушений в липидном метаболизме у данной категории пациентов.

Таблица 4. Целевой уровень липидов 3 группы риска (высокий риск)

Параметры	Для здоровых людей	Для ГБ 3 группы риска	У женщины	У мужчины
Общий холестерин (ммоль/л)	5,26-6,5	<4,5	6,24	3,16
Холестерин ЛПНП (ммоль/л)	3,5-4,5	<1,8	4,26	1,70
Холестерин ЛПВП (ммоль/л)	0,9-1,0	>1,2(женщина) >1,0(мужчина)	1,24	1,07
Триглицериды (ммоль/л)	2,0-2,5	<1,8	1,66	0,85

*Примечание:**ХС ЛПНП-холестерин липопротеинов низкой плотности**ХС ЛПВП- холестерин липопротеинов высокой плотности**ТГ-триглицериды**мМоль/л- миллимоль на литр*

Согласно данным, представленным в таблице, у пациентов с гипертонической болезнью, отнесённых к третьей группе риска, выявлены значительные отклонения в показателях липидного обмена, особенно у женщин. В частности, у женщины данной категории зарегистрирован уровень общего холестерина, превышающий оптимальное значение на 38%, а также уровень липопротеинов низкой плотности (ЛПНП), который оказался повышенным на 136%. Это свидетельствует о том, что концентрация ЛПНП у данной системы пациентки превышает оптимальные значения для лиц с высоким сердечно-сосудистым риском в 2,3 раза. Выраженные нарушения липидного профиля у этой пациентки связаны с наличием сопутствующих заболеваний, таких как дислипидемия и атеросклероз сонных артерий. Дислипидемия, характеризующаяся дисбалансом липидов в крови, является одной из ключевых причин прогрессирования атеросклероза (Чалданбаева, Гайнатулина, 2020, с.94), который, в свою очередь, приводит к сужению и утолщению стенок сонных артерий. Эти изменения не только ухудшают кровоснабжение головного мозга, но и существенно увеличивают риск развития тяжёлых сердечно-сосудистых осложнений, включая инсульт и инфаркт миокарда (Сабилов, Мухамедзиев, 2017, с. 30).

Таблица 5. Целевой уровень липидов 4 группы риска (очень высокий риск)

Параметры	Для здоровых людей	Для ГБ 4 группы риска	У женщины	У мужчины
Общий холестерин (мМоль/л)	5,26-6,5	<4,0	3,13	3,07
Холестерин ЛПНП (мМоль/л)	3,5-4,5	<1,4	1,71	1,60
Холестерин ЛПВП (мМоль/л)	0,9-1,0	>1,2(женщина) >1,0(мужчина)	1,10	1,04
Триглицериды (мМоль/л)	2,0-2,5	<1,7	0,68	1,94

*Примечание:**ХС ЛПНП-холестерин липопротеинов низкой плотности**ХС ЛПВП- холестерин липопротеинов высокой плотности**ТГ-триглицериды**мМоль/л- миллимоль на литр*

К данной категории относят пациентов, у которых диагностированы сопутствующие заболевания, включая стабильную стенокардию, инфаркт миокарда в анамнезе, ранее перенесённые операции реваскуляризации, хроническую сердечную недостаточность, перенесённые мозговой инсульт или транзиторную ишемическую атаку, нефропатию, хроническую почечную недостаточность, поражение периферических артерий, а также

ретинопатию II-IV степени. Это распределение применяется независимо от степени артериальной гипертензии (АГ). В эту группу включают также больных с высокими и нормальными АД при наличии СД. Риск развития сердечно-сосудистых осложнений в ближайшие 10 лет превышает 30% (ВОЗ, 2023).

Анализ липидного профиля у пациентов с гипертонической болезнью, отнесенных к четвертой группе риска, демонстрирует, что уровень общего холестерина (ОХ), липопротеинов низкой плотности (ЛПНП) и липопротеинов высокой плотности (ЛПВП) соответствует норме.

Выводы

1. *Возрастная категория:* Анализ показал, что количество женщин (17) в пожилом возрасте (60–74 года) значительно превышает количество мужчин (4).
2. *Степень гипертонической болезни:* Наибольшее количество пациентов страдает от третьей степени ГБ (62,5%), что свидетельствует о том, что многие люди не осознают наличие заболевания на ранних стадиях.
3. *Категории сердечно-сосудистого риска:* Половина пациентов (50%) отнесены к четвертой группе сердечно-сосудистого риска, а 40% — к третьей группе.
4. *Сердечно-сосудистого здоровья у пациентов с гипертонической болезнью (ГБ). Анализ биохимических параметров липидного профиля демонстрирует важную взаимосвязь между уровнем липидов и состоянием*

Повышенный уровень общего холестерина и ЛПНП свидетельствует о возможном развитии атеросклероза и других сердечно-сосудистых осложнений.

ЛПВП играет защитную роль, и его повышение, даже в пределах нормы, может быть связано с попыткой организма компенсировать метаболические нарушения.

Анализ показателей липидного профиля у пациентов, отнесенных к разным группам риска, демонстрирует, что вторая группа имеет оптимальные значения липидов, что указывает на низкий риск развития сердечно-сосудистых заболеваний. В то же время, в третьей и четвертой группах наблюдаются отклонения, которые требуют коррекции и могут привести к ухудшению состояния здоровья.

Список литературы

1. Всемирная организация здравоохранения [ВОЗ], (2023). <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/hypertension>
2. Мамасаидов, А.Т. (2024). Пропедевтика внутренних болезней 10-е издание. Ош. сс.193
3. Романова, Т. А.(2016). Гипертоническая болезнь. Национальный Центр кардиологии и терапии имени академика Мирсаида Миррахимова при Министерстве Здравоохранения Кыргызской Республики. Бишкекк. <https://search.app/b3cAzBdtMYz1euFx6>
4. Ройтберг, Г.Е., Стругинский, А.В.,(2009). Внутренние болезни,сердечно-сосудистая система. Москва. сс. 592.

5. Сабилов, И.С., Мухамедзиев, Ф.М. (2017). Вопросы кардиологии.
6. Чалданбаева, А.К., Гайнатулина, Л.Г. (2020). Оценка углеводного и липидного обмена у людей с гипертонической болезнью. Бюллетень науки и практики. Т.6, №6, сс. 92-102.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 21-30

МЕДИЦИНА

УДК: 614.(038)

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_3](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_3)

**САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО ТАРМАГЫНДАГЫ МЕДИЦИНАЛЫК
ТЕРМИНДЕРДИ КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУНУН ЖАНА КОЛДОНУУНУН
АБАЛЫ**

СОСТОЯНИЕ ПЕРЕВОДА И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ НА
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ В СИСТЕМЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

STATE OF TRANSLATION AND USE OF MEDICAL TERMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE
IN THE HEALTH CARE SYSTEM

Мамаев Туголбай Мамаевич

Мамаев Туголбай Мамаевич

Mamaev Tugolbai Mamaevich

м.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

д.м.н., профессор, Ошский государственный университет

Dr. Professor, Osh State University

tmamaev@oshsu.kg

Эшбаев Абдазбек Асылбекович

Эшбаев Абдазбек Асылбекович

Eshbaev Abdazbek Asylbekovich

**м.и.к., доцент, С. Б. Данияров атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык кайра даярдоо жана
квалификацияны жогорлатуу институтунун түштүк филиалы**

*к.м.н., доцент, Южный филиал Кыргызского государственного медицинского института переподготовки и
повышения квалификации имени С.Б.Даниярова*

*PhD, Associate Professor, Southern Branch of the Kyrgyz State Medical Institute of Retraining and Advanced
Training named after S.B. Daniyarov*

msfa-10@rambler.ru

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна

Нармырзаева Курманжан Жыргалбаевна

Narmirsaeva Kurmanjan Jirgalbaevna

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет

PhD, Associate Professor, Osh State University

knarmyrzaeva@oshsu.kg

Мамаева Тамара Абдыкадыровна

Мамаева Тамара Абдыкадыровна

Mamaeva Tamara Abdikadirovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

tmamaev@oshsu.kg

САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО ТАРМАГЫНДАГЫ МЕДИЦИНАЛЫК ТЕРМИНДЕРДИ КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУНУН ЖАНА КОЛДОНУУНУН АБАЛЫ

Аннотация

Изилдөөнүн максаты-саламаттыкты сактоо тармагында медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу жана колдонуу көйгөйлөрү жөнүндө. Изилдөөнүн ыкмалары катары иштин жүрүшүндө аналитикалык, системдүү-салыштыруу, тарыхый- маданий анализдөө ыкмалары колдонулду. Изилдөөнүн жыйынтыгы: саламаттыкты сактоо тармагында жасалып жаткан иш-чараларга карабай, медициналык терминдерди кыргыз тилине которууда жана аны кеңири колдонууларда бир топ көйгөйлүү маселелер бар. Ошону менен бирге медицинадыгы терминдерди кыргыз тилине которуу - бул эң опурталдуу маселе болуп эсептелет, анткени, туура эмес которуулардан келип чыккан көйгөйлөрдүн кесепети терс таасирди берип калышы мүмкүн. Кыргыз тилинде жарык көргөн көп эле медициналык сөздүктөр бар. Аларда бир эле орус тилиндеги медициналык терминдерге ар кандай кыргызча котормолор берилгендиги маалым, бул адистердин да, калктын да арасында баш аламандыкты, карама-каршылыкты туудурушу мүмкүн.

Ачкыч сөздөр: медицина, медициналык терминология жана терминдер, мамалекттик тил, калыптанышы, өнүгүшү

СОСТОЯНИЕ ПЕРЕВОДА И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ В СИСТЕМЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

STATE OF TRANSLATION AND USE OF MEDICAL TERMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE IN THE HEALTH CARE SYSTEM

Аннотация

Цель исследования: проблемы перевода и использования медицинских терминов на государственном языке. Методы исследования: в процессе работы использованы таналитический, системно-сравнительный, историко-культурный методы. Результаты исследования: наряду с проводимыми мероприятиями, в системе здравоохранения в вопросах перевода и развития медицинских терминов на кыргызском языке имеются ряд существенных проблем. Перевод медицинских терминов на кыргызский язык требует особую осторожность, так как неправильный их перевод могут иметь негативные последствия при постановке диагноза, лечении и профилактике болезней. Имеются не мало медицинских словарей, переведенных на кыргызский язык, но в них одно и тоже медицинские термины переведены на кыргызский язык по разному, что могут создать противоречие как среди специалистов, так среди населения.

Abstract

Purpose of the study: problems of translation and use of medical terms in the state language. Research methods: analytical, system-comparative, historical and cultural methods were used in the work process. Research results: along with the ongoing activities, there are a number of significant problems in the healthcare system regarding the translation and development of medical terms in the Kyrgyz language. Translation of medical terms into the Kyrgyz language requires special care, since their incorrect translation can have negative consequences when diagnosing, treating and preventing diseases. There are quite a few medical dictionaries translated into the Kyrgyz language, but in them the same medical terms are translated into the Kyrgyz language in different ways, which can create a contradiction both among specialists and among the population.

Ключевые слова: медицина, медицинские терминология и термины, государственной язык, формирование, развитие

Keywords: medicine, medical terminology and terms, state language, formation, development

Киришүү

Медицинада көп кездешүүчү сөздөрдү, атылыштарды (терминдерди) кыргыз тилине которуу оңой эместиги чындык. Ушул күнгө чейин медициналык терминдердин жана айрым сөздөрдүн кыргыз тилинде атылышы жана кыргыз тилине которулушу туурасында медициналык адистердин жана жалпы калк алрасында ар канда ой пикирлер жаралып келүүдө. Мамлекетибиздин ар бир тармагы боюнча терминдерди мамлекеттик тилге которуу жана аны өркүндөтүү акыркы 2-3 жылдан бери Кыргыз Республикасынын Президентиине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын алдындагы Терминалогиялык комиссиянын аракеттери менен иштер жандандырылып жатат десек болот. Буга мисал катары, 2024-жылдын 16-октябрында “Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында колдонулган терминдердин маселеси” аттуу Республикалык илимий конференциянын Ош мамлекеттик университетинде өтүшүн көрсөтсөк болот.

«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили» жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Мыйзамында мамлекеттик тили ар бир тармактарда милдеттүү түрдө пайдаланылууга тийиш экендигин көрсөтүлгөн (КР Мыйзамы, 2023., 4 б.). Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча Кыргыз өкмөтү тарабынан бир канча атайын Программалар иштелип чыккан. Акыркы 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2020-жылдын 1-октябрындагы № 510 токтому менен бекитилген. Бул токтомдо көрүлгөн чараларга карабастан, коомдук турмуштун маанилүү чөйрөлөрүндө (башталгыч, орто жана жогорку билим берүү, мамлекеттик башкаруу, соттук-укуктук, экономика, соода-сатык, саламаттык сактоо, маданият, санарип ж.б.) кыргыз тилин кеңири жайылтуу ишке ашпай келүүдө, ошондой эле көп жылдан бери кыргыз тилинин абалы жана анын коомдогу орду тууралуу фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлө элек деп басса белгиленген (КР өкмөтүнүн № 510 токтому, 2020, 2,3 б.).

Саламаттыкты сактоо республикада эң бир чоң тармактардын бири болуп эсептелет. Бул багытта, кыргыз тилин өнүктүрүү саясатын саламаттыкты сактоо тармагында да колдоо жана өнүктүрүү боюнча бир топ аракеттер болуп жатканын биз билебиз. Медициналык терминологияларда жана терминдерди кыргыз тилине которуу жана аны колдонуу маселеси бир топ илимий изилдөөчүлөрдүн макалаларында жарык көргөн

(Е.В. Дмитриева, 2017, 2019, Г.О. , Бапалаева ж.б, 2021, Г.Э. Аманалиева, 2019, 2020.).

Ошону менен бирге эле, медициналык терминдерди башка тилге которуудагы бир топ грамматикалык, лексикалык жана лингвистикалык көйгөйлөр бар экендигин айтылат (О.А. Портова, 2023., Е.Е. Сухарева и Н.С. Родионова, 2020).

Азыркы учурда, медициналык терминдерди кыргыз тилинде колдонуу жана аларды которуу, калк арасында медициналык терминдерди кенири жайылтуу, келечектеги медицинанын адистерин: врачтарды, орто билимдүү медициналык кызматкерлерди кыргыз тилинде окутуу даярдоо учурдун проблемаларынын бири болуп эсептелүүдө.

Ошондуктан, **изилдөөнүн максаты:** саламаттыкты сактоо тармагында медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу жана колдонуу көйгөйлөрү жөнүндө.

Изилдөөнүн ыкмалары жана материалдары. Изилдөөнүн **объектиси:** кыргыз тилиндеги медициналык терминдерди колдонуу **предмети:** кыргыз медициналык терминологиясынын калыптануу, өнүгүү жана колдонуу абалы.

Изилдөөнүн ыкмалары катары иштин жүрүшүндө аналитикалык, системдүү-салыштыруу, тарыхый-маданий анализдөө ыкмалары колдонулду. Изилдөөнүн материалдары катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил жана саламаттыкты сактоо боюнча мыйзамдар, мамлекеттик программалар, укук-ченемдүү акты документтер, медициналык кыргызча-орусча сөздүктөр, чет өлкөлүк жана ата мекендик окумуштуулардын медициналык терминологиясы боюнча жарык көргөн илимий эмгектери жана окуу куралдары, расмий медициналык отчеттук-учеттук документтер болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана таркуулар. *Медицина, эмчилик* - адамдын саламаттыгын сактоо жана чындоо максатында соо жана оорулуу адамдын организмдеги өтүп жаткан процесстерди изилдөөгө, ооруларды алдын алууга, дарылоого багытталган илимий жана практикалык иштердин тармагы. Адамзаттын илимий жана практикалык ишинде медицина көрүнүктүү орунду ээлейт. Ар бир адам өзүнүн ден соолугун сактоого, коргоого же кокусунан ооруп калса таза сакаюуга ынтызар. Медицина өзүнүн көп жылдык тарыхында көрүнүктүү жетишкендиктерге жетишти. Азыркы мезгилде диагностикалык, профилактикалык жана дарылоо каражаттары менен адам өмүрү сакталып, мурда айыкпаган ооруларды айыктырууда. Бирок али да болсо медицина түпкү максатына жете элек. Медицинанын өнүгүү деңгээли, мазмуну, абалы турмуштун материалдык шартына, коомдук түзүлүшкө, маданияттын жалпы деңгээлине жараша болот. Медицина өзүнүн өнүгүшүндө биология, физика, химия илимдери менен тыгыз байланышта. Ал өзүнүн басып өткөн көп жылдык тарыхында ооруну дарылоо, алдын алуу, анын пайда болуу себептерин табуу, ден соолукту сактоо жана коргоо чараларын жүргүзүү менен көптөгөн тажрыйбага жана билимге ээ болду.

Медицина тармагында мамлекеттик тилди колдонуу жана өнүктүрүү боюнча республикада тиешелүү иш-чараларды өткөрүшүүдө. Бул максатта, биринчи кезекте **медициналык терминдерди** кыргыз тилине которуу ишке ашыруу башталган. Терминдер-профессионалдык лексика, белгилүү кесипке байланыштуулугу жагынан профессионалдык сөздөр менен терминдерди бириктирип атайын лексика деп да аташат. Термин-(латын сөзү «termizys» – «чек», «чек ара) деп илимдин, техниканын, искусствонун, чарбанын жана экономиканын жана башка тармактарга тиешелүү атайын түшүнүктөрдү так атоо үчүн колдонулган сөз же сөз айкашы аталат. Терминдер тигил же бул түшүнүктү так атоо үчүн тилдик закон ченемдерге, эрежелерге ылайыкталып, лексикалык моделдердин үлгүсүндө атайын иштелип чыгат жана мамлекеттик же илимий мекемелер тарабынан расмий түрдө кабыл алынат. Ар бир илимдин, техниканын, искусствонун жана башка тармактардагы терминдердин жыйындысын терминология изилдейт. Ар кайсы тармактарга тиешелүү болгон терминдерге мисал келтирсек: коомдук илимдер боюнча: *материя, аң-сезим, диалектика, революция, партия, капитализм, социализм, коммунизм, базис, экономика, диктатура, пролетариат жана башка*; медицина боюнча: *ангина, диагноз, стрептоцид, наркоз, хирург, окулист, профилактика, грипп, миокард, пинцет, анализ, терапия, лейкемия* жана башкалар.

Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга, ачылыштарга байланыштуу болот.

Медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу тарыхы белгилүү илимпоздор А.К. Шаршенбаев жана Ж.С. Боробаевалар тарабынан терең изилденген (А.К. Шаршенбаев жана Ж.С. Боробаев, 2013.1-3 б.). Бул окумуштуулардын айтуусунда, орус тилиндеги медициналык терминдердин изилдениш тарыхы XVI-XVII кылымдарга туш келет. Советтик

мезгил убагына чейин медициналык терминдердин сөздүгү жарык көрүп келген болсо, совет мезгилинен кийин бул терминдердин илимий маңызына терең көңүл бөлүнө баштаган. Түрк тилиндеги дартка байланыштуу сөздөрдүн изилдениши өткөн клымдын 40-50-жылдарына туура келет. Түрк тилдериндеги медициналык терминдерди иштеп чыгуу негизинен лексикографиялык ишти түзүү планын камтыган. Алгач дартка байланыштуу сөздүктөр кыргыз, түркмөн, өзбек, казак, азербайжан тилдеринде жарык көргөн. Андан кийин казак тилиндеги дартка байланыштуу сөздөр К. Жийдебаев (1978), К. Г. Аяпбергенова (1987), өзбек тилинде Хусанов Абдусалом (1982), татар тилинде Р. Р. Шамсутдинова (2000) ж. б. илимий иштер жарык көргөн. 1936-жылы Кыргыз ССРнин Элдик Комиссариатынын алдындагы тил жана жазуу илимий изилдөө институтунун көрсөтмөсү менен “Анатомия жана физиология терминдеринин кыргызча жана орусча сөздүгү” сөздүк 1939-жылы Казань шаарында Д. Ж. Чолпонкуловдун авторлугу алдында жарык көргөн. 1951-жылы ушул эле сөздүк Фрунзеде “Адамдын анатомиялык жана физиологиялык терминдеринин сөздүгү” деген аталышта СССР Илимдер академиясынын кыргыз филиалынын терминологиялык комиссиясынын жетекчилиги алдында чыгарылган. Бул сөздүктүн автору болуп, Х. Я. Идирисов болуп эсептелген. Кыргыз тилинде медициналык терминдерди камтыган сөздүк 1964-жылы И. К. Ахунбаев тарабынан жарык көргөн. Жогоруда аталган сөздүктөрдөн айырмаланып бул сөздүктө И. К. Ахунбаев тарабынан бир нече жаңы сөздөр изилденип кыргыз тилиндеги котормолору берилген. Изилдөөчү И. К. Ахунбаев биринчи жолу кыргыз тилиндеги медициналык терминдердин түзүүдө эл аралык медициналык терминдерди колдонгон. Бул сөздүктө анатомия физиологиялык терминдер камтылган. Сөздүк медициналык терминдердин орус жана кыргыз тилиндериндеги котормолорунан турат. 1964-жылы “Медицина боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү” М. А. Алиевдин жана Т. А. Тыналиеванын авторлугу алдында жарык көргөн. 1967-жылы И. К. Ахунбаев тарабынан “Адамдын кыргызча-орусча сөздүгү” чыккан. 1973-жылы М. С. Мамбетовдун “Клиникалык медицина терминдеринин кыргызча-орусча сөздүгү” деген аталыштагы сөздүк жарык көргөн. 1983-жылы М. А. Алиев медициналык терминдердин жыйнагын чыгарат.

1992-жылы Камарли З. П., Жуманов И. Ж., Мурзаев А. Ж. “Онкологиялык ооруканаларда орусча-кыргызча сүйлөшмө сөздүгү”, 1994-жылы Ч. Т. Сайдахметова., А. Н. Медведовдор офтольмология тармагы боюнча түшүндүрмө сөздүгүн, 1996- жылы редакциялык топтун анатомиялык терминдердин орус кыргыз латын тилиндеги сөздүгү жарык көргөн. Жогоруда жарык көргөн сөздүктөрдүн топтому жаңыланып 2005-2007-жылы Жээналиевдин жана Джапановдун эмгектеринде берилген.

Кыргыз тилиндеги медициналык терминдердин түшүнүгүн чагылдырган дагы бир масштабдуу эмгек 1991-жылы М. Борубаевдин жетекчилиги астында жарык көргөн 10 миң нускадагы “Ден соолук” медициналык энциклопедиясы. Бул энциклопедия кыргыз тилиндеги дартка байланыштуу сөздөргө кыскача баяндама берилген.

Айрым врач-адистер тарабынан кыргызча-орусча сөздүктөр иштелип чыгып, алар жарыкка чыккан. Алардын катарына К. М. Мусахунов (2012), А. Жапаровдор (2013) Аманалиева (2023). А. А. Эшбаев (2023) ж. б. кошсок болот. Бирок, бул сөздүктөрдүн нускасы аз санда болуп, кеңири коомчулук арасына тараган эмес. Кыргыз Республикасынын эгенменүүлүк алгандан бери 33 жыл өтүүдө. Бул мезгил ичинде мамлекет тарабынан калктын саламаттыгын коргоо жана сактоодо, оорулардын алдын алуу максатында көптөгөн Мыйзамдар, Мамлекеттик программалар иштелип чыгып, ишке ашырылып келет. Алар

“”Манас”, “Манас таалими”, “Ден соолук”, «Ден соолугу чың адам – өнүккөн өлкө»” ж.б.Белгилей кетүүчү нерсе, бул Мыйзамдардын жана мамлекеттик программалардын эң бир башкы максаты болуп, калкка сапаттуу медициналык-профилактикалык жардам көрсөтүү болуп эсептелет. Саламаттыкты сактоо тармагында эл арасында оорулардын алдын алуудагы агитациялык түшүндүрүү иштерин жүргүзүүдө бейтаптар менен иштөөдө, медициналык сөздөрдү жана терминдерди мамлекеттик тилде канчалык жогорку денгээлде колдонуубуз, ошончолук калкка болгон медициналык, профилактикалык жардамдардын сапаттуу болушуна өбөлгө түзөт жана ага көз каранды.

Анткени, республикада жашаган элдердин 90-95% кыргыз тилдүү болуп эсептелет же кыргыз тилинде сүйлөшөт жана түшүнүшөт. Ушундай эле көрүнүш Кыргызстанда иштеп жаткан 13,5 миңден ашык врачтарга жана 35 миңге жакын орто медициналык билимдүү кызматкерлерге да тиешелүү.

Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму (БССУ) көрсөткөндөй, адамдын саламаттыгынын 50-55% адамдын (жашоо мүнөзүнө) өзүнө, 20% -тукум куучулукка, 20% айлана-чөйрөнүн булганышына жана 10% - медицинага байланыштуу болот. Демек, адамдын саламаттыгынын абалы 50-55% өзүнүн колунда жана анын жашоо мүнөзүнө көз каранды болот.

Андыктан, ар бир адам өзүнүн саламаттыгын сактоого, ден соолугун чыңдоого кам көрүүгө чоң маани берүүгө тийиш. Бекеринен элибизде: “Биринчи байлык - ден соолук”, деп айтылбаса керек.

Ооруларды алдын алуу максатында жалпы калктын арасында санитардык агартуу, жарандардын медициналык сабатын (маалыматулугун) жогорлатуу ар бир медицина кызматкерлеринин милдети болуп саналат.Бул иш-чараларды мамлекеттик тилде жүргүзүү замандын талабы деп айтсак болот.

Медициналык терминдер күнүмдүк жашоодо байланышууда, адабий тилде, саламаттыкты сактоо тармагында, медициналык кесиптик чөйрөдө, жыйындарда, семинарларда талашып-тартышууда, илимий чөйрөдө кеңири колдонулат.

Саламаттыкты сактоо тармагында жасалып жаткан иш-чараларга карабай, медициналык терминдерди кыргыз тилине которууда жана аны кеңири колдонууларда бир топ көйгөйлүү маселелер бар.

Чындыгында, мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынганына 35 жылдан ашык убакыт болсо дагы, медицинада кыргыз тилинин колдонуу абалы жана медицинаны мамлекеттик тилде окутуу көйгөйлөрү толугу менен жоюла элек.Көп медицина мекемелеринде иш кагаздары дагы деле орус тилинде жүргүзүлүүсү уланууда.

Азыркы күнгө чейин медицина тармагында мамлекеттик тилде колдонуу, анын талаптарын ишке ашыруудагы маселелер, медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу, анын түзүлүшү, учурдагы абалы ж.б. маселелер дээрлик илимпоз-окумуштуулар же практикалык адистер тарабынан аз изилденген жана конкреттүү сунуштар айтыла элек.

Азыркы учурда, саламаттыкты сактоо тармагына тиешелүү болгон бир топ Мыйзамдар, Өкмөттүн токтомдору, Мамлекеттик программалар, Министирликтин буйруктары ж.б. документтер кыргыз тилине которулуп жарыяланып келет. Бирок бул жетишсиз. Мисалы, көп

клиникалык протоколдор орус тилинде жарыяланган, алардын саны 100 дөн ашат. Ушундай эле башка укуктук-ченемдик актыларын да кыргыз тилине которуу маселелери чечиле элек.

Медицина - бул эң байыркы илимдердин бири болгондуктан, медициналык терминдер да аны менен кошо пайда болгон. Бирок, ар бир доордо алар заманга жараша өзгөрүлүп турган, ал эми кээ бир байыркы медициналык терминдер азыркы учурга чейин колдонулуп келет (*лихорадка*). Биринчи медициналык терминдер байыркы замандагы – байыркы индиянын ведасында, египеттин папирусында, кытай жазмаларында келтирилгендиги тарыхта көрсөтүлгөн, айтылып келет. Бул терминдер негизинен грек жана латын тилдеринде болгон. Андан кийин медициналык терминдер Орто кылымда Чыгышта, Иранда, Орто Азияда өнүктүрүлгөн, андан кийин Европада Кайра жаралуу доорунан баштап өнүккөн. Азыркы ааламдаштыруу (глобалдаштыруу) доорунда, оорулардын жаңы түрлөрү пайда болуп, илимий-техниканын өнүгүшүнө байланыштуу көптөгөн жаңы медициналык терминдер пайда болууда. Бүгүнкү медициналык терминдер - бул көп кылымдар бою өнүгүп келе жаткан медициналык илимдеринин жыйынтыгы десек болот.

Ошондуктан, медициналык терминдерди которууда жана аны колдонууда өтө этият мамиле жасоону талап кылат. Азыркы учурда медицинада 100 миңден ашуун атайын терминдер жана терминологиялык сөздөрү бар. Биз билгендей, медициналык терминдердин көпчүлүгү латын жана грек тилдеринен келип чыккан. Мисалы: *гипертония, отолорингология, офтальмология, педиатрия ж.б.*

Медицинадыгы терминдерди кыргыз тилине которуу - бул эң опурталдуу маселе болуп эсептелет, анткени, туура эмес которуулардан келип чыккан көйгөйлөрдүн кесепети ар кандай учурда терс таасирин тийгизип калышы мүмкүн. Мисалы, бейтапка диагноз коюуда, аны дарылоодо, дарылоонун жыйынтыгын аныктоодо, оорунун алдын алууда, оорунун өсүшүн божомолдоодо (прогноз) ар кандай туура эмес натыйжаларды берип калышы мүмкүн.

Белгилеп, айтып кетүүчү нерсе, кыргыз тилинде жарык көргөн көп эле медициналык сөздүктөр бар. Бирок, аларда бир эле орус тилиндеги медициналык терминдерге ар кандай кыргызча котормолор берилгендиги маалым. Бул деген, адистердин да, калктын да арасында баш аламандыкты, карама-каршылыкты туудурушу мүмкүн. Айрыкча бул нерселер жалпыга маалымат каражаттарында, көркөм адабияттарда да кездешет. Мисалы, *аппендицит же гангрена* деген сөздөр ар кандай вариантта айтылып жүрөт.

Медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу, аны медицина тармагында жайылтууда бир топ көйгөйлөр бар экендигин жогоруда көрсөтүлдү. Буга бир нече объективдүү жана субъективдүү себептер болушу мүмкүн. Биринчиден, көпчүлүк медициналык терминдер байыртадан эле грек жана латын тилдеринен келип чыккандыктан, аны кыргыз тилине так жана түшүнүктүү кылып которуу чоң кыйынчылыктарды жаратат. Экинчиден, медициналык терминдердин көпчүлүгү эл аралык мааниде болуп, интернационалдык мүнөзгө ээ. Башкача айтканда, бул медициналык терминдерди колдонуу ар бир өлкөнүн адистерине түшүнүктүү болот. Ошондуктан, эл аралык маанидеги медициналык терминдерди кыргызчага которууга муктаждык жок, бирок, алар кайсы терминдер экенин адистер гана көрсөтүшү мүмкүн.

Бүгүнкү күндө, медициналык жогорку билим берүү тармагында адистерди, врачтарды даярдоодо мамлекеттик тилге өткөрүү орчундуу маселе болуп келүүдө. Кыргызстанда бир дагы жогорку медициналык окуу жайы толук кыргыз тилинде окууларды өткөрбөйт. Ал эми

биздин кошуна мамлекеттер (Казахстан, Өзбекстан, Азарбайжан ж.б) бул маселени алда качан чечишкен жана чечип келе жатышат.

Менимче, саламаттыкты сактоо тармагын толугу менен же жарым жартылай мамлекеттик тилге которуу үчүн, келечектеги жергиликтүү врач-адистерди кыргыз тилинде окутууга өткөрүү керек деп эсептейбиз. Албетте, бул үчүн өлкөбүздө социалдык дагы, экономикалык дагы шарттар болуш керек. Биринчи кезекте, азыркы заманга шайкеш келген кыргыз тилиндеги жөнөкөйлөштүрүлгөн, түшүнүктүү медициналык терминдердин жыйнагын иштеп чыгып, ал медицина кызматкелеринин жана студенттердин арасында кеңири таркатылуусу зарыл. Андыктан, албетте, спонсорлордун же мамлекеттин жардамы керек.

Азыркы учурда ОшМУнун медицина факультетинде да кыргыз тилин окутууга тиешелүү көңүл бурулуп, иш кагаздары (номенклатура дел) кыргыз тилинде жүргүзүлүп келүүдө. Окуу программаларын, окуу процесстерин кыргыз тилинде жүргүзүүгө иш-аракеттер жүрүп жатат. Бирок, тилекке каршы айтылган иш-чараларды ишке ашырууда көптөгөн көйгөйлөр келип чыгууда.

Себеби: 1) Бизде медициналык жогорку окуу жайлар үчүн бирдиктүү окуу програмалары, кесиптик окуу- методикалык комплекстер кыргыз тилинде иштелип чыга элек. Медициналык окуу жайда адистерди даярдоодо 60-70 тен ашык медициналык предметтер окутулат жана бул дисциплиналар боюнча окуу куралдары баары орус тилинде. Ал эми кыргыз тилиндеги окуу куралдары дээрлик жетишсиз. Медицина боюнча кыргыз тилинде жарык көргөн окуу куралдары өтө аз. Мисалы, гигиена, эпидемиология, микробиология, ички оорулар ж.б. Алардын нускалары дагы жетишсиз. Бул маселени чечүү үчүн Кыргызстандагы бардык медициналык жогорку окуу жайлар биргелешип, орус тилинде жарык көргөн жаңы окуу китептерин кыргыз тилине которуу зарыл.

2) Медицина факультетинде иштеген окутуучулардын баары эле медицина боюнча билимин орус тилинде алгандыктан, азыркыга чейин алар студенттерди орус тилинде окутуп келишет, ошондуктан аларга студенттерди кыргыз тилинде окутууда көйгөйлөр жаралат.

Белгилеп айта кетчү нерсе, Кыргызстандык дарыгерлер заманбап билимин жогорулатуу үчүн окуу курстарын жалаң орус тилинде, ал тургай англис тилинде өтүшөт. Мунун себеби, учурда бүткүл дүйнөлүк медицина илими англис тилинде жүргүзүлөт, дүйнөлүк медициналык стандарты англис тили болуп саналат. Ошондуктан, медицина тармагында жана окуу жайларда иштеген жаш врач адистер үчүн медициналык терминдерди кеңири колдонуу жана аны жайылтуу максатында атайын окуу курстарды уюштуруу зарыл деп эсептейбиз.

Кыргыз тилиндеги ооруга байланыштуу сөздөрдүн илимий жактан дээрлик толук түрүндө изилденип бүтө элек. Бир катар медицинага байланыштуу сөздөрдүн котормосу бир нече сөздүктөрдө берилген. Ал эми ооруга байланыштуу сөздөрдүн грамматикалык, лексикалык жана семантикалык жактан дээрлик изилдене элек. Жогоруда көрсөтүлгөн көйгөйлөрдү аткарууда тиешелүү финансылык каражаттар талап кылынат. Албетте, бул маселени мамлекеттик деңгээлде гана чечүү мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканыбызда, мамлекеттик тилди колдонуу жана өркүндөтүү, аны коомдун кеңири катмарына таркатуу бир эле тил комиссиясынын, же мамлекет органдарынын милдети эмес. Аны туура колдонуу, коомго кеңири жайылтуу, жумушта, жашоо-тиричиликте колдонуу ар бир адамдын жарандык милдеттери болушу керек.

Корутунду

- Бул макаланын илимий жаңылыгы болуп, Кыргызстандын Түштүк аймагында бириничлерден болуп медициналык терминдердин кыргыз тилине которуу жана колдонуунун абалын изилденди.
- Изилдөө көрсөткөндөй, саламаттыкты сактоо тармагында жасалып жаткан иш-чараларга карабай, медициналык терминдерди кыргыз тилине которууда жана аны кеңири колдонууларда бир топ көйгөйлүү маселелер бар. Ошону менен бирге медицинадагы терминдерди кыргыз тилине которуу-бул эң опурталдуу маселе болуп эсептелет, анткени, туура эмес которуулардан келип чыккан көйгөйлөрдүн кесепети, терс таасирди тийгизиши мүмкүн.
- Кыргыз тилинде жарык көргөн көп эле медициналык сөздүктөр бар. Аларда бир эле орус тилиндеги медициналык терминдерге ар кандай кыргызча котормолор берилгендиги маалым, бул адистердин да, калктын да арасында баш аламандыкты, карама-каршылыкты туудурушу мүмкүн.
- Медициналык жогорку билим берүү тармагында адистерди, врачтарды даярдоодо мамлекеттик тилге өткөрүү орчундуу маселе болуп келүүдө.
- Азыркы учурда ОшМУнун медицина факультетинде да кыргыз тилин окутууга тиешелүү көңүл бурулуп, иш кагаздары (номенклатура) кыргыз тилинде жүргүзүлүп келүүдө. Окуу программаларын, окуу процесстерин кыргыз тилинде жүргүзүүгө иштер жүрүп жатат. Бирок, айтылган иш-чараларды ишке ашырууда көптөгөн көйгөйлөр бар.

Сунуштар

- Иштелип чыккан кыргызча-орусча медициналык сөздүктөрдү талдап, тартипке салып, мыйзамга ылайык бирдейлештирүү, көп нускада жарыкка чыгаруу жагы мамлекеттик деңгээлде каралышы керек;
- Окутулуп жаткан дисциплиналарды кыргыз тилине которуу жана негизги медициналык предметтерди кыргыз тилинде окутууга этап менен өтүү тиешелүү министриликтерге сунушталсын;
- Иштеген жаш врач адистер үчүн медициналык терминдерди кеңири колдонуу жана аны жайылтуу максатында атайын окуу курстарын уюштуруу зарыл;
- Медицина тармагында мамлекеттик тилди колдонуу, анын талаптарын ишке ашыруудагы маселелер, медициналык терминдерди кыргыз тилине которуу, анын түзүлүшү, учурдагы абалы ж.б.у.с маселелер боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү керек.

Колдонулган адабияттар

1. Аманалиева Г.Э.(2019). Методические особенности составления учебного словаря-минимума по медицинским специальностям. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, №10, сс.204-208.* <http://www.sciencejournal.kg/media/Papers/nntiik/2019/10/204-208.pdf>
2. Аманалиева Г.Э. (2020). Обучение медицинским терминам на кыргызском языке в русскоязычной аудитории. *Вестник КРСУ, Том 20, № 2. сс.114-123.*

3. Бапалаева Г.О, Касымов О.Т., Тургунбаева Ж.Д.(2021) Исторические аспекты развития медицинского образования и науки в КР. *Здравоохранение Кыргызстана, №2, сс.160-165.*
4. Дмитриева Е.В.(2017). Функционирование медицинской терминологии на государственном языке (по результатам социологического обследования в городе Бишкек). *Вестник КРСУ, Том 17. № 9. сс.116-121.*
5. Дмитриева Е.В. (2019). Формирование и развитие киргизской медицинской терминологии в первой половине XX века и роль русского языка в данном процессе. *Международный журнал “Физиологический аспект”, № 7, сс. 14-21.*
6. «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили» жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (2023).
7. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2020-жылдын 1-октябрындагы № 510 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасында 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасы (2020).
8. Портова О.А.(2023). Проблемы перевода медицинской терминологии и способы их решения. // *Столыпинский Вестник, № 5, сс.2656-2664.*
9. Сухарева Е.Е., Родионова Н.С. (2020). Проблемы перевода медицинского текста.// *Вестник ВГУ. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. № 2, сс.60-64.*
10. Шаршенбаева А.К., Боробаева Ж.С.(2013). Азыркы кыргыз тилиндеги медициналык терминдердин изилдениш тарыхы.// Электронный ресурс.

УДК: 616.72-002.77

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_4](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_4)

**ОСНОВНЫЕ КЛИНИЧЕСКИЕ ВИДЫ ПОРАЖЕНИЯ ПЕЧЕНИ ПРИ СИСТЕМНОЙ
КРАСНОЙ ВОЛЧАНКЕ**

СИСТЕМДИК КЫЗЫЛ ЖҮГҮРҮКТӨ БООРДУН ЖАБЫРКАШЫНЫН НЕГИЗГИ
КЛИНИКАЛЫКУ ТҮРЛӨРҮ

THE MAIN CLINICAL TYPES OF LIVER INVOLVEMENT IN SYSTEMIC LUPUS
ERYTHEMATOSUS

Мамасаидов Абдимуталиб Ташалиевич

Мамасаидов Абдимуталиб Ташалиевич

Matasaidov Abdimutalib Tashalievich

д.м.н., профессор, Ошский государственный университет

м.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

Dr. Professor, Osh State University

abdumitalibm@yandex.ru

ORCID: 0000-0003-2285-5598

Тогизбаев Галымжан Асылбекович

Тогизбаев Галымжан Асылбекович

Togizbaev Galymzhan Asylbekovich

д.м.н., профессор, Казахский национальный медицинский университет, Республика Казахстан

м.и.д., профессор, Казак Улуттук медициналык университети, Казакстан Республикасы

Doctor of Medical Sciences, Professor, Kazakh National Medical University, Republic of Kazakhstan

g.togizbayev@gmail.com

Мамасаидов Фаррухбек Абдимуталибович

Мамасаидов Фаррухбек Абдимуталибович

Matasaidov Farrukhbek Abdimutalibovich

аспирант, Ошский государственный университет

аспирант, Ош мамлекеттик университети

Graduate Student, Osh State University

Салиева Рана Шербаевна

Салиева Рана Шербаевна

Salieva Rana Sherbaevna

к.м.н., Ошский государственный университет

м.и.к., Ош мамлекеттик университети

Associate Professor, Osh State University

tmamaev@oshsu.kg

ОСНОВНЫЕ КЛИНИЧЕСКИЕ ВИДЫ ПОРАЖЕНИЯ ПЕЧЕНИ ПРИ СИСТЕМНОЙ КРАСНОЙ ВОЛЧАНКЕ

Аннотация

Системная красная волчанка (СКВ) — это аутоиммунное заболевание соединительной ткани, характеризующееся системным воспалением, которое затрагивает различные органы и ткани. Цель настоящего исследования заключалась в оценке частоты и клинических проявлений поражения печени у 78 пациентов с СКВ. Для этого использовались методы клинического обследования, биохимический анализ крови (определение уровня трансаминаз, билирубина, альбумина), серологические исследования для выявления специфических антител и ультразвуковое исследование печени. Поражение печени было выявлено у 41 (52,5%) пациента. Среди клинических форм печеночной патологии преобладали следующие: люпус-гепатит — у 19 (46,3%) пациентов, лекарственный гепатит — у 8 (19,5%), хронический вирусный гепатит В и С — у 2 (4,9%), вторичный антифосфолипидный синдром — у 3 (7,3%), неалкогольная жировая болезнь печени — у 6 (14,6%), цирроз печени — у 3 (7,3%) случаев. Эти результаты подчеркивают важность раннего выявления и регулярного мониторинга печеночных нарушений у пациентов с СКВ, что позволит улучшить стратегии лечения и профилактики печени, а также улучшить общий прогноз заболевания.

Ключевые слова: системная красная волчанка, СКВ, поражение печени, волчаночный гепатит

СИСТЕМДИК КЫЗЫЛ ЖҮГҮРҮКТӨ БООРДУН ЖАБЫРКАШЫНЫН НЕГИЗГИ КЛИНИКАЛЫКУ ТҮРЛӨРҮ

THE MAIN CLINICAL TYPES OF LIVER INVOLVEMENT IN SYSTEMIC LUPUS ERYTHEMATOSUS

Аннотация

Системдик кызыл жүгүрүк (СКЖ) – бул туташтыруучу ткандардын диффуздук оорусу, ал дээрлик бардык органдарды жана ткандарды жабыркаткан кеңири таралган аутоиммундук сезгенүү менен мүнөздөлөт. Бул изилдөөнүн максаты 78 СКЖ диагнозу коюлган бейтаптарда боордун жабыркоосу жана алардын клиникалык белгилеринин өзгөчөлүктөрүн баалоо. Изилдөө методдоруна клиникалык текшерүү, биохимиялык кандын анализи (трансаминаздардын, билирубиндин жана альбуминдин деңгээлин аныктоо), серологиялык анализдер жана боорду ультра үн менен изилдөө кирди. Боордун заараланышы 41 (52,5%) бейтапта аныкталды. СКЖ менен ооругандарда боордун патологиясынын клиникалык түрлөрү төмөнкүчө белгиленген: люпус-гепатит – 19 (46,3%) бейтапта, дарыкана гепатити – 8 (19,5%), хроникалык вирус жуккан гепатит В жана С – 2 (4,9%), экинчи антифосфолипиддик синдром – 3 (7,3%), алкоголь эмес май боору оорусу – 6 (14,6%) жана цирроз боору – 3 (7,3%) учурларда. Алынган маалыматтар СКЖ менен ооругандарда боордук бузулууну эрте аныктоо жана үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүнүн маанилүүлүгүн көрсөтүп, алардын дарылоо жана алдын алуу стратегияларын оптималдаштыруу жана жалпы оорунун болжолун жакшыртуу мүмкүнчүлүгүн түзөт.

Ачкыч сөздөр: системдик кызыл жүгүрүк, СКВ, боордун жабыркоосу, волчанка гепатити

Abstract

Systemic lupus erythematosus (SLE) is an autoimmune connective tissue disorder characterized by systemic inflammation affecting almost all organs and tissues of the body. The aim of this study was to evaluate the frequency and clinical manifestations of liver involvement in 78 patients diagnosed with SLE. The study methods included clinical examination, biochemical blood tests (measuring transaminases, bilirubin, and albumin levels), serological tests to identify specific antibodies, and liver ultrasound to assess its condition. Liver involvement was identified in 41 (52.5%) patients. The clinical forms of liver pathology observed in these patients included lupus hepatitis in 19 (46.3%), drug-induced hepatitis in 8 (19.5%), chronic viral hepatitis B and C in 2 (4.9%), secondary antiphospholipid syndrome in 3 (7.3%), non-alcoholic fatty liver disease in 6 (14.6%), and cirrhosis in 3 (7.3%) cases. These findings highlight the importance of early detection and regular monitoring of liver abnormalities in SLE patients, which will allow for optimized treatment and prevention strategies, improving the overall prognosis of the disease.

Keywords: systemic lupus erythematosus, SLE, liver damage, lupus hepatitis

Введение

Системная красная волчанка (СКВ) представляет собой диффузное заболевание соединительной ткани, характеризующееся хроническим генерализованным аутоиммунным воспалением, поражающим практически все органы и ткани организма. СКВ отличается сложной клинической картиной и значительным разнообразием проявлений, что обусловлено патогенетическими механизмами заболевания, включающими гиперактивность В-клеток, дефицит функции Т-супрессоров и утрату иммунной толерантности к собственным антигенам организма. Это приводит к продукции органо- и тканеспецифических аутоантител, вызывающих воспалительные поражения внутренних органов, таких как легкие, сердечно-сосудистая система, почки, а также печень (Bertsias et al., 2013; Larosa et al., 2016; Matsumoto et al., 2000).

Поражение печени у пациентов с СКВ занимает важное место в структуре осложнений этого заболевания. Несмотря на значительный прогресс в понимании системных проявлений СКВ, вовлечение печени остается недостаточно изученным аспектом. Разнообразие клинических форм печеночной патологии и сложность их дифференциальной диагностики создают определенные трудности для клиницистов. Современные исследования указывают на необходимость более детального изучения механизмов поражения печени при СКВ, а также разработки новых диагностических и терапевтических подходов.

Учитывая, что поражение печени может значительно ухудшать прогноз и качество жизни пациентов, изучение этого аспекта является важным для оптимизации тактики ведения больных. Важно понимать, что патология печени у пациентов с СКВ может маскировать или усложнять течение основного заболевания, влияя на выбор терапии и прогноз. Актуальность проблемы подчеркивается растущим числом публикаций, посвященных аутоиммунным аспектам поражения печени у пациентов с СКВ, что свидетельствует о возрастающем интересе к данной теме. Более того, выявление и своевременное лечение печеночных осложнений может способствовать улучшению исходов и снижению частоты жизнеугрожающих состояний. (González-Regueiro et al., 2020)

Согласно данным литературы, частота выявления печеночной патологии при СКВ варьирует от 18 до 70% случаев (Богмат и др., 2013; Панова и др., 2021; Bessone et al., 2014; Chowdhary et al., 2008; Piga et al., 2010). Разнообразие клинических форм поражений печени обусловлено особенностями патогенеза, включающего аутоиммунные, лекарственные, вирусные и метаболические механизмы.

Клинические формы печеночной патологии при СКВ включают: волчаночный гепатит, обусловленный аутоиммунным воспалением; лекарственные гепатиты, связанные с применением иммуносупрессоров и других препаратов; неалкогольная жировая болезнь печени (НАЖБП), развивающаяся на фоне метаболических нарушений; вторичный антифосфолипидный синдром (АФС), проявляющийся в ишемических и тромботических поражениях печени (Alharbi, 2022); (Imran et al., 2021). Цирроз печени, который формируется на фоне хронического воспаления и аутоиммунного повреждения тканей.

Поражение печени при СКВ проявляется такими разнообразными клиническими видами печеночной патологии, как волчаночный гепатит, лекарственные гепатиты, вирусные гепатиты В и С, неалкогольная жировая болезнь печени (НАЖБП), вторичный антифосфолипидный синдром (АФС) и цирроз печени (Богмат и др. 2013. с. 34-40; Панова и

др. 2021. с. 164-172; Bessone и др. 2014.с. 394-409; Brewer 2018. с. 165-175. Chowdhary и др. 2008. с. 2159-2164; Efe и др. 2011. с. 732-737; Khalifa и др. 2011. 347-349; Piga и др. 2010. с. 504-510.)

В основе клинических видов поражения печени при СКВ лежат патогенетические механизмы этой болезни, а именно неконтролируемая В-клеточная гиперактивность, дефицит Т-клеточной супрессорной функции и исчезновение иммунологической толерантности иммунной системы к собственным ядерным антигенам клеток всех органов и тканей, что приводит избыточному синтезу органо- и тканеспецифических аутоантител с возникновением аутоиммунного воспалительного поражения внутренних органов, в том числе печени ((Chaudhary et al., 2023); Мамасаидов и др. 2022. с. 6-10; Мамасаидов и др. 2023. с.19-23) Современные методы визуализации и серологические маркеры могут улучшить раннюю диагностику этих состояний.

Цель исследования: изучить частоту, клинические особенности и механизмы поражения печени у пациентов с системной красной волчанкой (СКВ), а также изучение их корреляции с активностью заболевания.

Материал и методы исследования

Было проведено проспективное исследование, целью которого являлось изучение клинических и лабораторных характеристик поражения печени у пациентов с СКВ.

В исследование были включены $n=78$ пациентов с диагнозом системная красная волчанка (СКВ), получавших лечение в ревматологическом отделении Ошской межобластной клинической больницы, а также в медицинских центрах "Доктор Ислам" и "Здоровье Плюс" города Ош в период с 2020 по 2024 годы (см. табл. 1).

Критерии включения: пациенты старше 18 лет с подтвержденным диагнозом системной красной волчанки (СКВ) по критериям SLICC (2012); наличие данных о биохимических параметрах печени (например, уровни АЛТ, АСТ, билирубина и другие лабораторные показатели); подтвержденный диагноз СКВ на основании клинических проявлений и лабораторных данных.

Критерии исключения: наличие хронических заболеваний печени иной этиологии (например, вирусный гепатит, алкогольная болезнь печени и др.); невозможность получения биохимических данных о функции печени на момент включения в исследование; отказ пациента от участия в исследовании или невозможность дальнейшего наблюдения.

Лабораторные исследования: проведен анализ уровней АЛТ, АСТ, билирубина, серологических маркеров аутоиммунного гепатита.

Инструментальные методы: все пациенты проходили ультразвуковое исследование (УЗИ) печени.

Оценка активности заболевания: использовался индекс SLEDAI-2K (Systemic Lupus Erythematosus Disease Activity Index 2000) для определения активности СКВ.

Статистическая обработка данных проводилась с использованием программы IBM SPSS Statistics 23 с вычислением t -критерия Стьюдента.

Результаты исследования

Как видно из таблицы 1, среди обследованных нами больных с системной красной волчанкой (СКВ) женщины составляли 69 человек (88,5%), а мужчины - 9 человек (11,5%). В возрастной группе до 30 лет было 33 пациента (42,3%), от 30 до 50 лет - 32 пациента (41,0%), старше 50 лет - 13 пациентов (16,7%). Острое течение болезни наблюдалось у 22 больных (28,3%), подострое - у 27 (34,5%), хроническое - у 29 (37,2%) пациентов. Высокая степень активности заболевания (III степень) была выявлена у 53 пациентов (67,9%), низкая или средняя степень активности (I-II степень) - у 25 пациентов (32,1%), средний показатель SLDAI-2K- 14.

Таблица 1. Характеристика больных СКВ (n=78)

Признаки болезни	Частота обнаружения	
	n	%
Женщины	69	88,5
Мужчины	9	11,5
<i>Возраст больных:</i>		
до 30 лет	33	42,3
30-50 лет	32	41,0
старше 50 лет	13	16,7
<i>Характер течения:</i>		
острое	22	28,3
подострое	27	34,5
хроническое	29	37,2
<i>Активность болезни:</i>		
I-II или низкая/средняя	25	32,1
III или высокая	53	67,9
Поражение печени	41	52,5
SLDAI-2K(median)	14	

У 41 больного СКВ, из 78 находившихся под нашим наблюдением, обнаружены клинические признаки поражения печени, т.е. у 52,5% пациентов СКВ имели различные клинические виды печеночной патологии (см табл. 1).

Как демонстрирует *диаграмма 1*, данной исследовании 88,5% пациентов составляют женщины, что соответствует данным литературы, согласно которым СКВ преимущественно поражает женщин, особенно в репродуктивном возрасте. Это подтверждает важность учета пола и возраста при диагностике и лечении СКВ, а также при прогнозировании течения заболевания. В частности, наибольшая часть больных была в возрасте до 30 лет, что также подчеркивает значимость ранней диагностики и лечения для предотвращения осложнений заболевания. Эти данные соответствуют классическим исследованиям, которые указывают на высокий риск раннего начала заболевания у женщин в возрасте 20-40 лет.

Диаграмма 1.

Характер течения болезни и степень активности имеют прямое влияние на развитие различных органных поражений, включая поражение печени. В нашем исследовании большинство пациентов имели хроническое течение заболевания (37,2%), что также характерно для СКВ, где хроническая форма болезни часто сопровождается постепенным нарастанием органных повреждений. Высокая степень активности заболевания (III степень) была зафиксирована у большинства пациентов (67,9%), что может свидетельствовать о значительном воспалении и аутоиммунных реакциях в организме, которые способствуют развитию поражений печени. Важно отметить, что пациенты с высокой активностью заболевания имеют более высокий риск развития осложнений, таких как люпус-гепатит, что подчеркивает необходимость контроля за активностью заболевания и выбора адекватной терапии.

Разнообразные клинические проявления поражения печени у больных СКВ, находившихся под нашим контролем, представлены в таблице 2.

Как видно из табл. 2, у 41 больного СКВ с поражением печени, клиническими видами печеночной патологии были люпус-гепатит у 22 (53,7%), лекарственный гепатит у 8 (19,5%), хронический вирусный гепатит В и С у 2 (4,9%), вторичный АФС у 3 (7,3%) и НАЖБП у 6 (14,6%) пациентов. Таким образом, самым частым клиническим видом поражения печени у больных СКВ был люпус-гепатит, который составлял более половины случаев печеночной патологии у состоящих под нашим контролем больных СКВ с поражением печени.

Таблица 2. Клинические виды поражения печени у больных СКВ

Вид поражения печени	Частота обнаружения	
	n	%
Люпус-гепатит	22	53,7
Лекарственный гепатит	8	19,5
ХВГ В, С	2	4,9
Вторичный АФС	3	7,3
НАЖБП	6	14,6
Итого	41	100

Анализ частоты выявления основных клинических синдромов люпус-гепатита представлен в таблице 3.

Таблица 3. Основные клинические синдромы люпус-гепатита

Основные синдромы люпус-гепатита	Частота обнаружения	
	n	%
Бессимптомное повышение уровня трансаминаз	25	
Гепатомегалия	11	50,0
Боль в правом подреберье	10	45,5
Желтуха	5	22,7
Печеночная недостаточность	3	13,4

Как видно из табл. 3, у больных люпус-гепатитом отмечались признаки таких клинических синдромов, как гепатомегалия (у 11 больных или в 50,% случаев), боль в правом подреберье (у 10 больных или в 45,5% случаев), желтуха (у 5 больных или в 22,7% случаев) и печеночная недостаточность (у 3 больных или в 13,4% случаев) и Бессимптомное повышение уровня трансаминаз было выявлено у 25 пациентов. При этом, у некоторых пациентов отмечались одновременно признаки от 2 до 4 вышеуказанных клинических синдромов.

Как показано в нашем исследовании, клинические проявления люпус-гепатита варьируются от бессимптомного повышения уровня трансаминаз до более выраженных симптомов, таких как гепатомегалия, боль в правом подреберье, желтуха и печеночная недостаточность. Бессимптомное повышение уровня трансаминаз было наиболее распространенным симптомом, что может свидетельствовать о наличии скрытого воспаления печени, не сопровождающегося выраженной клинической симптоматикой. Этот аспект особенно важен для ранней диагностики и своевременной коррекции терапии, так как бессимптомное повышение трансаминаз может быть первым сигналом о прогрессировании заболевания

Кроме того, такие симптомы, как гепатомегалия и боль в правом подреберье, наблюдаются у значительной части больных люпус-гепатитом (50% и 45,5%, соответственно). Эти симптомы могут быть индикаторами более выраженного воспаления печени. Желтуха и печеночная недостаточность встречаются реже, но все же требуют особого внимания, так как они могут свидетельствовать о тяжелых формах поражения печени, которые могут привести к фатальным последствиям.

Таблица 4. Корреляция между поражением печени и активностью СКВ

Показатель	Поражение печени	Без поражения печени	p-значение
Активность заболевания (SLEDAI > 10)	41 (66.7%)	37 (29.2%)	<0.05
Анти-SSA антитела	15 (33.3%)	10 (8.3%)	<0.05
Анти-SSB антитела	12 (26.7%)	8 (6.7%)	<0.05

Анализ показал, что развитие поражения печени коррелирует с высокой активностью заболевания (SLEDAI-2K > 10), наличием анти-SSA и анти-SSB антител (таблица 4. и диаграмма 2.) Наше исследование показало, что развитие поражения печени коррелирует с высокой активностью заболевания, наличием антител anti-SSA и anti-SSB (Siegel & Sammaritano, 2024). Эти данные соответствуют результатам других исследований, которые

показали, что высокая активность СКВ способствует развитию более выраженных органических повреждений, включая печень. Антитела anti-SSA и anti-SSB также являются важными маркерами активности заболевания и могут предсказывать развитие сложных осложнений, таких как поражение печени (Ohira et al., 2012); Imran et al., 2021. с. e15691; Takahashi et al., 2013. с. 1461-1465).

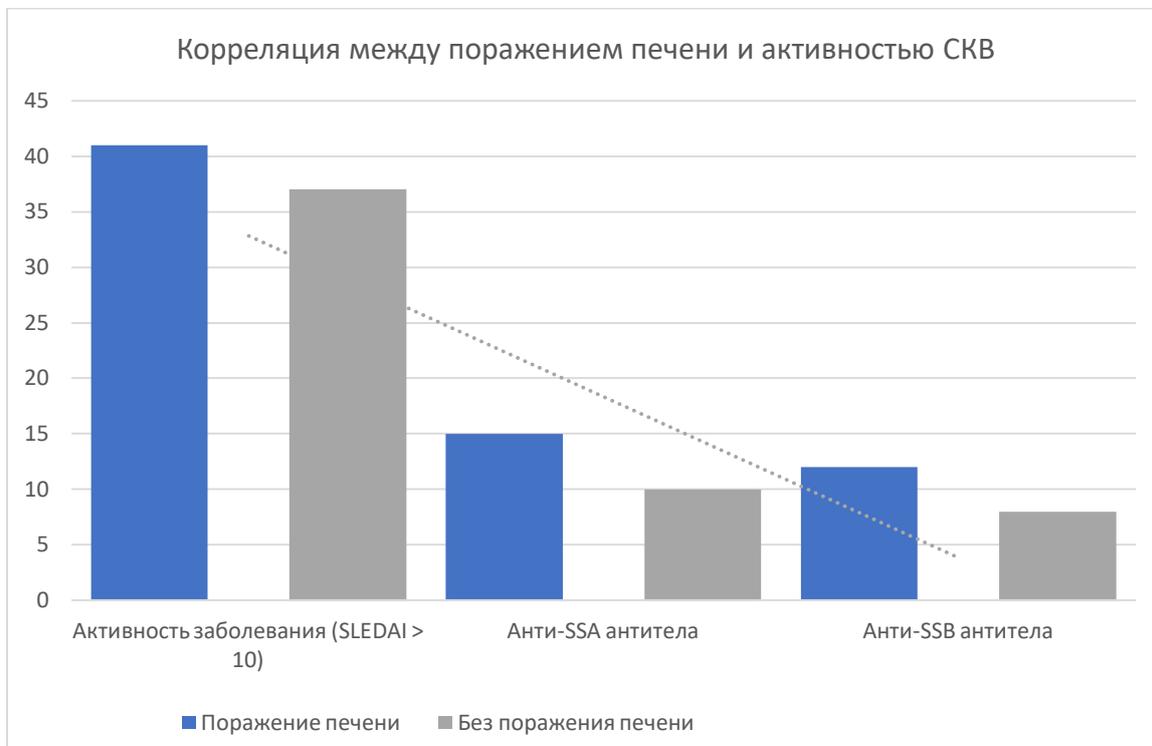

Диаграмма 2.

Обсуждение

Таким образом, у находившихся под нашим наблюдением больных СКВ наиболее частым клиническим видом поражения печени оказался люпус-гепатит.

Поражение печени при СКВ представляет диагностическую и терапевтическую проблему из-за многообразия этиологических факторов. Волчаночный гепатит часто недооценивается из-за слабо выраженных симптомов. Перекрывающийся аутоиммунный гепатит требует дифференциации от первичных аутоиммунных заболеваний печени для правильной терапии. (Ohira et al., 2012). Лекарственное поражение печени подчеркивает необходимость контроля за применением гепатотоксичных препаратов. Вторичное поражение печени акцентирует важность лечения сопутствующих состояний. (José A. и др. 2022. с. 813-824; Chrong-Reen Wang 2024. с. 1110-1114)

Результаты исследования демонстрируют, что поражение печени при СКВ является частым и переменным проявлением, что подтверждается данными других исследований. Наиболее распространенной формой поражения является бессимптомное повышение уровня печеночных ферментов, что согласуется с данными литературы, где частота подобного явления достигает 40% среди пациентов с СКВ (Imran et al., 2021); Takahashi et al., 2013. с. 1461-1465).

Интересно отметить, что высокая активность заболевания и аутоантитела анти-SSA/SSB играют ключевую роль в развитии поражения печени. Это подчеркивает важность своевременного контроля активности СКВ и мониторинга лабораторных показателей, особенно у пациентов с высокой активностью заболевания (Shenavandeh et al., 2024. с. 282-293; Matsumoto et al., 2000).

Сложности в диагностике поражения печени связаны с отсутствием специфических симптомов на ранних стадиях. Тем не менее, использование современных диагностических методов, таких как УЗИ и биопсия, позволяет более точно определить характер поражения и назначить соответствующее лечение (Larosa et al., 2016. с. 1309-1320; Bessone et al., 2014. с. 394-409 ; Fanouriakis et al., 2021).

Обнаруженные клинические формы поражения печени в нашем исследовании демонстрируют различные патогенетические механизмы, которые могут быть связаны с аутоиммунным воспалением. Для острых воспалительных процессов в печени, таких как аутоиммунный гепатит, характерны высокие уровни цитокинов (TNF- α , IL-6), что способствует воспалению и повреждению гепатоцитов. Хронические формы поражения печени, такие как фиброз и цирроз, вероятно, имеют мультифакторное происхождение, включая нарушение регенерации гепатоцитов и активацию фибробластов под воздействием цитокинов и антифосфолипидных антител, что подтверждается высоким уровнем анти-DNA антител в нашей группе пациентов. Нарушения в метаболизме липидов и развитие стеатоза, возможно, связаны с долгосрочным аутоиммунным воспалением, которое нарушает нормальные метаболические процессы в печени и ведет к липидной перегрузке клеток печени (Wang & Tsai, 2022).

Также следует учитывать влияние терапии на функцию печени. Высокие дозы глюкокортикостероидов, часто применяемые при СКВ, могут усугублять состояние печени, что требует внимательного подбора дозировки и дополнительных защитных мер.

Результаты нашего исследования подтверждают значительное вовлечение печени в патологический процесс при СКВ, что подчеркивает необходимость своевременного выявления и коррекции печеночной патологии у данной категории пациентов. Будущие исследования должны быть направлены на разработку индивидуализированных подходов к диагностике и лечению, с учетом генетических и иммунологических факторов, влияющих на течение заболевания. Также перспективным направлением является изучение роли микробиома кишечника и его влияния на печеночные проявления при СКВ, что может открыть новые терапевтические стратегии.

Заключение

1. Поражение печени обнаружено у 52,5% больных системной красной волчанкой.
2. При СКВ разнообразные клинические виды поражения печени, наиболее частым вариантом которых является люпус-гепатит.
3. К основным клиническим синдромам люпус-гепатита относятся гепатомегалия, боль в правом подреберье, желтуха и печеночная недостаточность.

Литература

1. Богмат, Л.Ф., Шевченко, Н.С., Матвиенко, Е.В. (2015). Поражение печени при системной красной волчанке у подростков. *Здоровье ребенка*, т. 64, №4, сс. 34-40.
2. Мамасаидов, А.Т., Салиева, Р.Ш., Маматова, С.М., Сакибаев, К.Ш., Мамасаидова, Г.М. (2018). Частота встречаемости клинических симптомов бронхолита у больных ревматоидным артритом. *Вестник КГМА имени И.К. Ахунбаева*, 1(4), с. 45-49.
3. Мамасаидов, А.Т., Тогизбаев, Г.А., Мамасаидов, Ф. А. (2022). О клиническом значении пролиферативной активности В-лимфоцитов при системной красной волчанке. *Научно-практический специализированный журнал «Ревматология Казахстана»*, №3(6), с. 6-10.
4. Мамасаидов, А.Т., Мамасаидов, Ф.А., Тогизбаев, Г.А. (2023). Анти-В-клеточная терапия при системной красной волчанке. *Научно-практический специализированный журнал «Ревматология Казахстана»*, №2, с. 19-23.
5. Панова, А.П., Авдеев, В.Г., Краснова, Т.В. (2021). Поражение печени у больных системной красной волчанкой. *Научно-практическая ревматология*, т. 59, №2, сс. 164-172. <https://doi.org/10.47360/1995-4484-2021-164-172>.
6. Bessone, F., Poles, N., Roma, M.G. (2014). Challenge of liver disease in systemic lupus erythematosus: Clues for diagnosis and hints for pathogenesis. *World J Hepatol*, 6(6), сс. 394-409. <https://doi.org/10.4254/wjh.v6.i6.394>.
7. Brewer, B.N., Kamen, D.L. (2018). Gastrointestinal and hepatic disease in systemic lupus erythematosus. *Rheum Dis Clin North Am*, 44(1), сс. 165-175. <https://doi.org/10.1016/j.rdc.2017.09.011>.
8. Chowdhary, V.R., Crowson, C.S., Poterucha, J.J., Moder, K.G. (2008). Liver involvement in systemic lupus erythematosus: case review of 40 patients. *J Rheumatol*, 35(11), сс. 2159-2164. <https://doi.org/10.3899/jrheum.080336>.
9. Efe, C., Purnak, T., Ozaslan, E., Ozbalkan, Z., Karaaslan, Y., Altiparmak, E., et al. (2011). Autoimmune liver disease in patients with systemic lupus erythematosus: A retrospective analysis of 147 cases. *Scand J Gastroenterol*, 46(6), сс. 732-737. <https://doi.org/10.3109/00365521.2011.558114>.
10. Khalifa, M., Benjazia, E., Rezgui, A., Ghannouchi, N., Alaoua, A., Braham, A., et al. (2011). Lupus hepatitis: A case series of 12 patients. *Rev Med Interne*, 32(6), сс. 347-349. <https://doi.org/10.1016/j.revmed.2010.10.357>.
11. Piga, M., Vacca, A., Porru, G., Cauli, A., Mathieu, A. (2010). Liver involvement in systemic lupus erythematosus: incidence, clinical course and outcome of lupus hepatitis. *Clin Exp Rheumatol*, 28(4), сс. 504-510.
12. Zheng, R.H., Wang, J.H., Wang, S.B., Chen, J., Guan, W.M., Chen, M.H. (2013). Clinical and immunopathological features of patients with lupus hepatitis. *Chin Med J (Engl)*, 126(2), сс. 260-266. <https://doi.org/10.3760/cma.j.issn.0366-6999.20121153>.
13. González-Regueiro, J.A., Cruz-Contreras, M., Merayo-Chalico, J., Barrera-Vargas, A., Ruiz-Margáin, A., Campos-Murguía, A., Espin-Nasser, M., Martínez-Benítez, B., Méndez-Cano, V.H., Macías-Rodríguez, R.U. (2020). Hepatic manifestations in systemic lupus erythematosus. *Lupus*, 29(8), сс. 813-824. <https://doi.org/10.1177/0961203320923398>.
14. Wang, C.R., Tsai, H.W., Wu, I.C. (2024). Systemic lupus erythematosus and autoimmune hepatitis overlap disease in a hospitalized systemic lupus erythematosus cohort. *J Formos Med Assoc*, 123(10), сс. 1110-1114. <https://doi.org/10.1016/j.jfma.2024.06.003>.
15. Alharbi, S. (2022). Gastrointestinal Manifestations in Patients with Systemic Lupus Erythematosus. *Open Access Rheumatology: Research and Reviews*, 14, 243–253. <https://doi.org/10.2147/OARRR.S384256>
16. Bertsias, G. K., Pamfil, C., Fanouriakis, A., & Boumpas, D. T. (2013). Diagnostic criteria for systemic lupus erythematosus: Has the time come? *Nature Reviews. Rheumatology*, 9(11), 687–694. <https://doi.org/10.1038/nrrheum.2013.103>

17. Bessone, F., Poles, N., & Roma, M. G. (2014). Challenge of liver disease in systemic lupus erythematosus: Clues for diagnosis and hints for pathogenesis. *World Journal of Hepatology*, 6(6), 394–409. <https://doi.org/10.4254/wjh.v6.i6.394>
18. Fanouriakis, A., Tziolos, N., Bertias, G., & Boumpas, D. T. (2021). Update on the diagnosis and management of systemic lupus erythematosus. *Annals of the Rheumatic Diseases*, 80(1), 14–25. <https://doi.org/10.1136/annrheumdis-2020-218272>
19. Imran, S., Thabah, M. M., Azharudeen, M., Ramesh, A., Bobby, Z., & Negi, V. S. (2021). Liver Abnormalities in Systemic Lupus Erythematosus: A Prospective Observational Study. *Cureus*, 13(6), e15691. <https://doi.org/10.7759/cureus.15691>
20. Larosa, M., Iaccarino, L., Gatto, M., Punzi, L., & Doria, A. (2016). Advances in the diagnosis and classification of systemic lupus erythematosus. *Expert Review of Clinical Immunology*, 12(12), 1309–1320. <https://doi.org/10.1080/1744666X.2016.1206470>
21. Matsumoto, T., Kobayashi, S., Shimizu, H., Nakajima, M., Watanabe, S., Kitami, N., Sato, N., Abe, H., Aoki, Y., Hoshi, T., & Hashimoto, H. (2000). The liver in collagen diseases: Pathologic study of 160 cases with particular reference to hepatic arteritis, primary biliary cirrhosis, autoimmune hepatitis and nodular regenerative hyperplasia of the liver. *Liver*, 20(5), 366–373. <https://doi.org/10.1034/j.1600-0676.2000.020005366.x>
22. Ohira, H., Abe, K., & Takahashi, A. (2012). Involvement of the liver in rheumatic diseases. *Clinical Journal of Gastroenterology*, 5(1), 9–14. <https://doi.org/10.1007/s12328-011-0271-4>
23. Shenavandeh, S., Taghavi, S. A., Nekooeian, A., & Moini, M. (2024). Pharmacological considerations in pharmacotherapy of rheumatology patients with liver disease: A brief narrative review. *Reumatologia*, 62(4), 282–293. <https://doi.org/10.5114/reum/191791>
24. Siegel, C. H., & Sammaritano, L. R. (2024). Systemic Lupus Erythematosus: A Review. *JAMA*, 331(17), 1480–1491. <https://doi.org/10.1001/jama.2024.2315>
25. Takahashi, A., Abe, K., Saito, R., Iwadate, H., Okai, K., Katsushima, F., Monoe, K., Kanno, Y., Saito, H., Kobayashi, H., Watanabe, H., & Ohira, H. (2013). Liver dysfunction in patients with systemic lupus erythematosus. *Internal Medicine (Tokyo, Japan)*, 52(13), 1461–1465. <https://doi.org/10.2169/internalmedicine.52.9458>
26. Wang, C.-R., & Tsai, H.-W. (2022). Autoimmune liver diseases in systemic rheumatic diseases. *World Journal of Gastroenterology*, 28(23), 2527–2545. <https://doi.org/10.3748/wjg.v28.i23.2527>
27. Chaudhary, F. S., Sureen, A., Yousaf, M. N., Rao, D. S., & Siva, C. (2023). Co-presentation of lupus nephritis with autoimmune hepatitis. *American Journal of Case Reports*, 24, e940478. <https://doi.org/10.12659/AJCR.940478>

УДК: 616.839-071.3

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_5](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_5)

АНТРОПОМЕТРИЧЕСКИЙ И БИОИМПЕДАНСНЫЙ АНАЛИЗ СОМАТОТИПОВ ПО ХИТ-КАРТЕРУ У ЛЮДЕЙ БЕЗ ОЖИРЕНИЯ

СЕМИЗ ЭМЕС АДАМДАРДЫН ДЕНЕ ТИБИНИН ХИТ-КАРТЕР МЕТОДУ АРКЫЛУУ АНЫКТАЛГАН АНТРОПОМЕТРИКАЛЫК ЖАНА БИОИМПЕДАНСТЫК АНАЛИЗДЕРИ

ANTHROPOMETRIC AND BIOIMPEDANCE ANALYSIS OF HEATH-CARTER SOMATOTYPES IN PEOPLE WITHOUT OBESITY

Сакибаев Кьялбек Шерикбаевич

Сакибаев Кьялбек Шерикбаевич

Sakibaev Kyialbek Sherikbaevich

к.м.н., доцент, Ошский международный медицинский университет

м.и.к., доцент, Ош эл аралык медициналык университети

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Osh International Medical University

sakibaev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0001-7303-1252

Гричанова Татьяна Геннадьевна

Гричанова Татьяна Геннадьевна

Grichanova Tatyana Gennad'evna

к.б.н., доцент, Российский университет спорта «ГЦОЛИФК»

б.и.к., доцент, «ГЦОЛИФК» Россиялык спорт университети

Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, The Russian University of Sports "SCOLIPE"

grihanova.tg@gtsolifk.ru

ORCID: 0000-0001-7359-4338

Мештель Александр Виталиевич

Мештель Александр Виталиевич

Meshtel Alexander Vitalievich

аспирант, Российский университет спорта «ГЦОЛИФК»

аспирант, «ГЦОЛИФК» Россиялык спорт университети

Graduate student, the Russian University of Sports "SCOLIPE"

meshtel.author@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-4982-5615

Джумаева Лазокатхан Мадаминовна

Джумаева Лазокатхан Мадаминовна

Dzhumaeva Lazokatkhan Madaminovna

PhD, старший преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, Senior Lecturer, Osh State University

ldjumaeva@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-5465-2528

Ташматова Назгул Маматумаровна

Ташматова Назгул Маматумаровна

Tashmatova Nazgul Mamatumarovna

к.б.н., доцент, Ошский государственный университет

б.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Osh State University

ntashmatova@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-3068-1922

Аргынбаева Акмарал Турдалыевна

Аргынбаева Акмарал Турдалыевна

Argynbaeva Akmaral Turdalyevna

к.б.н., доцент, Ошский государственный университет

б.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Osh State University

aargynbaeva@oshsu.kg

ORCID: 0000-0003-3835-2282

Суйунов Кылычбек Нийматжанович

Суйунов Кылычбек Нийматжанович

Suiunov Kylychbek Niymatghanovich

PhD, Ошский государственный университет

PhD, Ош мамлекеттик университети

PhD, Osh State University

kylychbeksuiunov1990@gmail.ru

ORCID: 0009-0008-0971-0611

АНТРОПОМЕТРИЧЕСКИЙ И БИОИМПЕДАНСНЫЙ АНАЛИЗ СОМАТОТИПОВ ПО ХИТ-КАРТЕРУ У ЛЮДЕЙ БЕЗ ОЖИРЕНИЯ

Аннотация

Оценка телосложения важна для различных областей науки и практики, включая антропологию, медицину, спортивную нутрициологию и педагогику. Классический метод Хит-Картера сложен и многоступенчатый, в то время как биоэлектрический импедансный анализ позволяет проще и быстрее оценить данный параметр, вместе с тем результаты измерений состава тела методом классической антропометрии в сравнении с аппаратным методом биоимпедансометрии часто разнятся. Целью данного исследования является сравнительный анализ антропометрического метода и биоэлектрического импедансного анализа при оценке соматотипа. Участниками исследования являлись студенты 1 курсов Российского университета спорта «ГЦОЛИФК» и медицинских факультетов Ошского государственного университета. В результате отбора, в исследование было включено 25 девушек и 20 юношей. Антропометрические измерения проводились согласно руководству международному обществу содействия развития кинантропометрии (The International Society for the Advancement of Kinanthropometry, ISAK). Биоэлектрический импедансный анализ проводился при помощи анализатора "Медасс" ABC-01 ("МЕДАСС", Москва, РФ) с одноразовыми плёночными электродами FIAB 22×34 мм (Италия). Статистическая обработка данных проведена при помощи пакета STATISTICA 10 (StatSoft, США). Были обнаружены различия и низкая степень согласованности между данными методами при определении соматотипа. Оба метода примерно одинаково оценивают типы телосложения. Биоимпедансометрия указывает на повышенный уровень мезоморфии, в то время как антропометрический метод выявляет более низкие баллы эндоморфии.

Ключевые слова: медицинская антропология, антропометрия, состав тела, биоимпедансный анализ, соматотипирование, юношеский возраст

СЕМИЗ ЭМЕС АДАМДАРДЫН ДЕНЕ ТИБИНИН ХИТ-КАРТЕР МЕТОДУ АРКЫЛУУ АНЫКТАЛГАН АНТРОПОМЕТРИКАЛЫК ЖАНА БИОИМПЕДАНСТЫК АНАЛИЗДЕРИ

ANTHROPOMETRIC AND BIOIMPEDANCE ANALYSIS OF HEATH-CARTER SOMATOTYPES IN PEOPLE WITHOUT OBESITY

Аннотация

Дене түзүмүн баалоо илимдин жана практиканын ар кандай тармактары, анын ичинде антропология, медицина, спорттук тамактануу жана педагогика үчүн маанилүү болуп саналат. Классикалык Хит-Картер ыкмасы татаал жана көп баскычтуу, ошол эле учурда биоэлектрдик импеданс анализи бул параметрди оңой жана тезирээк баалоого мүмкүндүк берет. Бирок биоимпедансометриянын аппараттык ыкмасына салыштырмалуу классикалык антропометрия ыкмасы менен дене курамын өлчөө натыйжалары көп учурда айырмаланат. Бул изилдөөнүн негизги максаты - соматотипти баалоодо антропометриялык ыкманы жана биоэлектрдик импеданс анализин салыштырмалуу талдоо болуп саналат. Изилдөөгө Россиянын "ГЦОЛИФК" спорт университетинин жана Ош мамлекеттик университетинин медицина факультеттеринин 1-курсарынан 25 кыз жана 20 жигит студенттери тандалып алынды. Антропометриялык өлчөөлөр кинантропометрияны өнүктүрүүгө көмөктөшүү боюнча эл аралык коомдун (ISAK) колдонмосуна ылайык жүргүзүлгөн. Биоэлектрдик импеданстык анализ ABC-01 "Медасс" анализаторунун ("МЕДАСС", Москва, РФ) жардамы менен бир жолку колдонулчу пленкалуу FIAB 22×34 мм (Италия) электроддору менен жүргүзүлгөн.

Abstract

Body composition assessment is important for various fields of science and practice, including anthropology, medicine, sports nutritionology and pedagogy. The classical Heath-Carter method is complex and multi-step, while bioelectrical impedance analysis allows for a simpler and faster assessment of this parameter, at the same time, the results of body composition measurements by the classical anthropometric method in comparison with the hardware bioimpedance method are often different. The aim of this study is a comparative analysis of anthropometric method and bioelectrical impedance analysis in the assessment of somatotype. The participants of the study were 1st year students of the Russian University of Sport "SCOLIPE" and medical faculties of Osh State University. As a result of selection, 25 girls and 20 boys were included in the study. Anthropometric measurements were performed according to the guidelines of The International Society for the Advancement of Kinanthropometry (ISAK). Bioelectrical impedance analysis was performed using a 'Medas' bioimpedance meter ABC-01 (Medas Ltd, Moscow, Russia) with disposable FIAB 22×34 mm film electrodes (Italy). Statistical data processing was performed using STATISTICA 10 package (StatSoft, USA). Differences and low agreement were found between these methods in

Статистикалык анализ STATISTICA 10 программалык пакетинин (АКШ) жардамы менен жүргүзүлдү. Соматотишти аныктоодо берилген ыкмалардын ортосунда айырмачылыктар жана ырааттуулуктун төмөн деңгээли табылды. Эки ыкма тең дененин түрлөрүн бирдей баалайт. Биоимпедансометрия мезоморфиянын жогорулагандыгын көрсөтсө, антропометриялык ыкма эндоморфиянын төмөн упайларын көрсөтөт

determining somatotype. Both methods assess body types in approximately the same way. Bioimpedanceometry indicates higher levels of mesomorphy, while the anthropometric method reveals lower endomorphy scores

Ачык сөздөр: медициналык антропология, антропометрия, дене курамы, биоимпеданс анализи, соматотиптөө, жаштык кез курак

Keywords: medical anthropology, anthropometry, body composition, bioimpedance analysis, somatotyping, adolescence

Введение

Персонафицированная медицина, базирующаяся на индивидуальном подходе к пациентам – один из приоритетов развития современной медицинской науки. Базовым методом для оценки физического развития, пищевого статуса, определения уровня здоровья при данном подходе должен являться, очевидно, метод конституционального анализа, т.е. соматотипирование, позволяющий при анализе популяции идентифицировать принадлежность индивидуума к различным соматотипам (Тутельян и др., 2018, с. 34). Необходимо отметить, что оценка телосложения является неотъемлемой частью «хиазмы» таких наук как антропология и медицина. Вместе с тем, антропометрический метод определения соматотипа, многократно апробированный, стандартизированный, способен дать объективные цифровые материалы при обследовании объекта и не требует значительных временных и экономических затрат (Выборная и др., 2024, с. 51.). Однако, классический метод расчетной оценки соматотипа по Хит-Картеру (Carter, 2002, с. 13; Выборная и др., 2024, с. 52; Тутельян и др., 2018, с. 23) имеет ряд ограничений, которые заключаются в сложности измерений и многоуровневом процессе расчёта баллов соматотипа (Heath и Carter, 1967, с. 63). На сегодня традиционные анатоми-антропометрические подходы дополняются эффективными высокотехнологичными методами исследования, расширяя возможности объективной оценки физического и пищевого статусов пациента (Сипатрова и др., 2023, с. 74).

Биоэлектрический импедансный анализ (БИА) нашёл применение в эпидемиологических исследованиях здоровья населения Европейского региона ВОЗ и Евросоюза (MONICA, NUGENOB), Китая (KSCDC), США (Framingham Heart Study, NHANES), Южной Кореи (KNHANES) и других стран, и является одним из методов, штатно применяемых в таких российских учреждениях, как центры здоровья. На основе анализа и обработки первичных данных биоимпедансных измерений в центрах здоровья, были построены центильные кривые половозрастной изменчивости антропометрических признаков и параметров состава тела населения России, получены оценки распространённости нарушений нутритивного статуса и рисков заболеваемости. Протоколы оценки состава тела методом БИА, независимо от того, на каком приборе они были получены, имеют ряд данных, которые могут быть представлены как таблицы, графики, рисунки, диаграммы и т.п., что облегчает интерпретацию и визуализацию результатов (Руднев и др., 2014, с. 201).

БИА являясь более простым, быстрым и доступным методом значительно ускоряет процесс оценки типа телосложения человека (Анищенко и др., 2016, с. 140). В своей работе М.М. Семенов и соавторы (2022, с. 83) провели сравнительный анализ, в ходе которого оценили различия между антропометрическим методом и методом БИА в оценке соматотипа у пациентов с ожирением, в то время как в работе Е.В. Чаплыгиной и соавторов (2022, с.5) проводилось сравнение методов оценки соматотипа детей. Однако, нами не было найдено конкордации данных методов у спортсменов и людей с нормальной жировой массой.

Таким образом, стандартизация методов определения типа телосложения, оценки состава тела является актуальной, так как результаты измерений состава тела методом классической антропометрии в сравнении с аппаратным методом биоимпедансометрии часто разнятся, а практикующим исследователям в области спортивной медицины и нутрициологии, антропологии и педагогики важно иметь информацию об этих различиях, что и явилось целью данного исследования.

Материал и методы исследования

Исследования проводились на базах кафедры анатомии и биологической антропологии РУС «ГЦОЛИФК» (Россия) и морфологических кафедрах медицинских факультетов Ошского государственного университета (ОшГУ) Кыргызской Республики в период с февраля по апрель 2024 года. Все обследованные предоставили письменное информированное согласие, в котором были указаны цель и возможные риски, и могли прекратить участие в исследовании в любое время.

Участниками исследования являлись студенты 1 курсов РУС «ГЦОЛИФК» и медицинских факультетов ОшГУ. Данные участников представлены в таблице 1.

Таблица 1. Данные участников исследования

Параметры	Девушки	Юноши
	М ± SD	М ± SD
Длина тела, см	164,3±5,5	181,5±12,1
Масса тела, кг	61,4±11,7	78,9±15,5
ИМТ, кг/м ²	22,3±2,8	24,2±3,9
Возраст, лет	18,1±1,3	18,4±0,9
Обхват плеча, см	27,3±3,26	34,6±3,7
Обхват голени, см	34,8±2,3	36,6±3,3
Обхват талии, см	69,7±8,5	78,6±7,9
Диаметр дистального эпифиза плеча, см	5,3±0,5	6,7±0,6
Диаметр дистального эпифиза бедра, см	8,1±1,0	9,4±0,8
<i>Subscapular</i> , мм	16,3±7,0	14,3±8,8
<i>Triceps</i> , мм	16,0±5,6	9,9±4,6
<i>Iliac crest</i> , мм	16,1±8,0	13,8±10,3
<i>Medial calf</i> , мм	19,5±8,3	11,9±5,4

Примечание: Subscapular – кожно-жировая складка под нижним углом лопатки в косом направлении под углом 45° к линии позвоночника, Triceps – вертикальная кожно-жировая складка, на задней поверхности плеча, посередине между локтевым отростком и акромиальным отростком, на свободно опущенной руке, Iliac crest – диагональная складка, проходящая непосредственно над гребнем подвздошной кости по вертикальной линии от средней подмышечной линии, Medial calf – вертикальная кожная складка, с медиальной стороны голени на уровне максимальной окружности

Критерии исключения: прием любых лекарственных препаратов или биологически активных добавок к пище, несовместимых с проведением исследования и приём пищи за 2 часа до проведения измерения. Измерение девушек проводилось на 9-11 дни оварияльно - менструального цикла. В результате отбора, в исследование было включено 25 девушек и 20 юношей.

Обследуемые посещали лабораторию 1 раз утром натощак, после 12-часового голодания. Все измерения проводили в одинаковой хронологии: 1) измерение массы тела и антропометрических данных; 2) БИА.

Антропометрические измерения проводились согласно руководству международному обществу содействия развития кинантропометрии (The International Society for the Advancement of Kinanthropometry, ISAK) (Stewart et al., 2011, с. 1-115).

Биоэлектрический импедансный анализ проводился при помощи анализатора "Медасс" АВС-01 (ООО НТЦ "МЕДАСС", РФ) с одноразовыми плёночными электродами FIAB 22×34 мм (Италия).

Статистическая обработка данных проведена при помощи пакета Statistica 10 (StatSoft, США). Для оценки нормальности распределения был использован критерий Шапиро-Уилка. Сравнительный анализ между методами оценки соматотипа был произведен при помощи t-Критерия Стьюдента для зависимых выборок.

Коэффициент конкордации корреляции Лина (r_c) с 95% доверительным интервалом

(ДИ) и коэффициент корреляции Пирсона (r) были использованы для выявления связи и согласованности между результатами оценки соматотипа при помощи БИА и антропометрического метода. Уровень согласованности оценивали как почти идеальная согласованность ($p_c > 0,99$), хорошая согласованность ($p_c = 0,95-0,99$), слабая согласованность ($p_c = 0,90-0,94$) или согласованность отсутствует ($p_c < 0,90$). Уровень связи для r оценивали при помощи шкалы Chaddock: корреляция считалась сильной при $r > 0,9$, значимой при $r = 0,7-0,9$, заметной при $r = 0,5-0,7$, умеренной при $r = 0,3-0,5$ и слабой при $r < 0,3$.

Смещение измерения было оценено при помощи метода Бланда-Альтмана. Уровень $p < 0,05$ был признан статистически значимым для статистических тестов.

Результаты исследования

Данные полученные в ходе сравнительного анализа представлены в таблице 2.

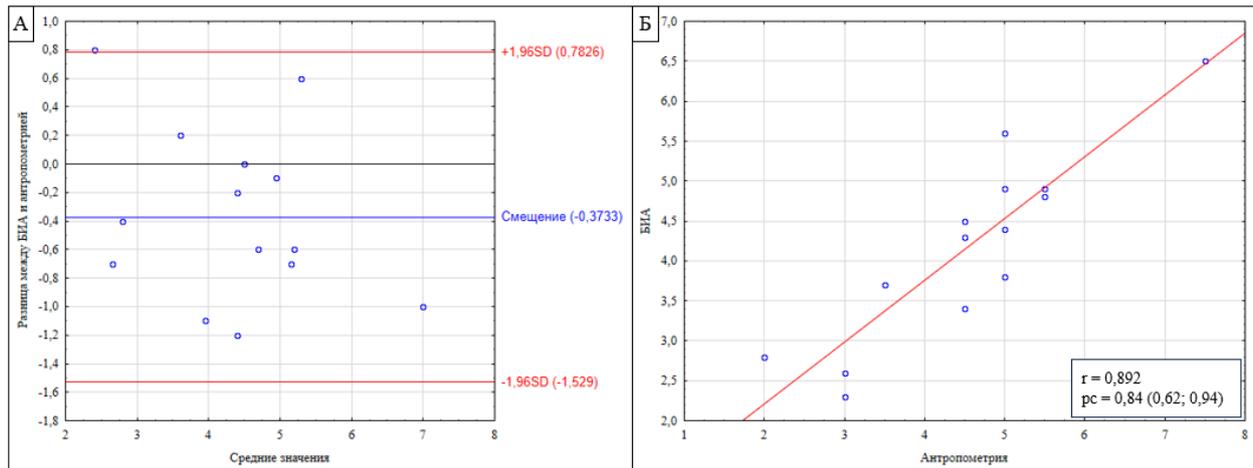
Таблица 2. Результаты сравнительного анализа оценки соматотипа при помощи антропометрических измерений и биоэлектрического импедансного анализа

Девушки					
Соматотип	БИА	Антропометрия	p	p_c	r
	M ± SD	M ± SD			
ЭНДО	4,2±1,1	4,6±1,3	0,028*	0,84 (0,62; 0,94)	0,892
МЕЗО	4,9±1,0	4,1±0,3	0,001*	0,31 (0,12; 0,48)	0,814
ЭКТО	2,3±1,2	2,3±1,4	0,886	0,96 (0,90; 0,99)	0,969
Юноши					
Соматотип	БИА	Антропометрия	p	p_c	r
	M ± SD	M ± SD			
ЭНДО	2,1±1,3	3,1±1,1	0,432	0,21 (-0,40; 0,69)	0,227
МЕЗО	5,6±1,6	3,8±1,4	0,001*	0,42 (0,10; 0,66)	0,843
ЭКТО	2,4±1,3	2,4±1,2	0,167	0,98 (0,94; 0,99)	0,987

БИА – биоэлектрический импедансный анализ, p_c – коэффициент корреляции конкордации Лина, r – коэффициент корреляции Пирсона, ЭНДО – баллы эндоморфии, МЕЗО – баллы мезоморфии, ЭКТО – баллы эктоморфии, * – статистически-значимые различия между методами измерения при $p < 0,05$

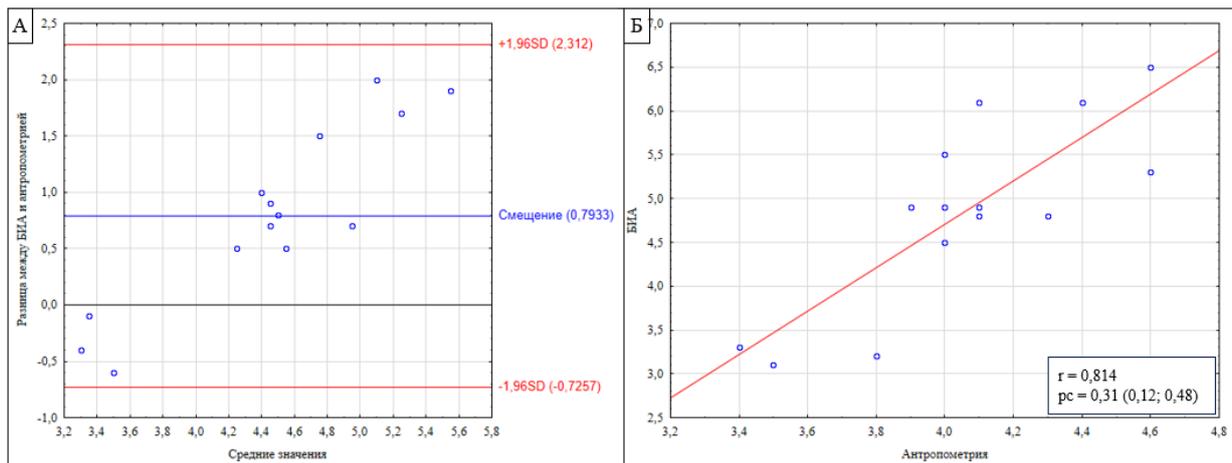
В результате оценки соматотипа девушек по мезоморфии и эндоморфии не было обнаружено согласованности между антропометрическими методами и БИА. При оценке баллов эндоморфии, смещение между методами измерения составило -0,37 (95%ДИ = -1,59; 0,78), в то время как для мезоморфии – 0,80 (95%ДИ = -0,73; 2,31). На отсутствие конкордации указывает низкий уровень p_c и корреляции Пирсона (табл. 2, рис. 1, рис. 2), а в результате проведения сравнительного анализа было выявлено, что статистически-значимые различия присутствуют при сравнении баллов эндоморфии и мезоморфии измеренных двумя способами ($p < 0,01$).

Рисунок 1. Сравнительный анализ баллов эндоморфии у девушек

Примечание: А – оценка смещения при помощи метода Бланда-Альтмана, Б – диаграмма рассеяния между двумя методами оценки соматотипа. БИА – биоэлектрический импедансный анализ, SD (standard deviation) – стандартное отклонение, r – коэффициент корреляции Пирсона, r_c – коэффициент конкордации корреляции Лина.

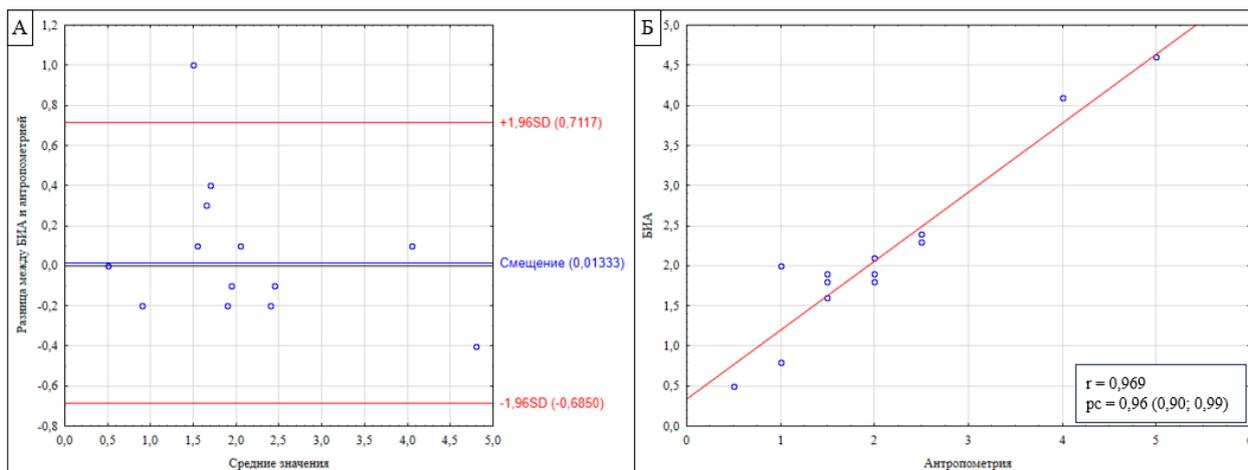
Рисунок 2. Сравнительный анализ баллов мезоморфии у девушек

Примечание: А – оценка смещения при помощи метода Бланда-Альтмана, Б – диаграмма рассеяния между двумя методами оценки соматотипа. БИА – биоэлектрический импедансный анализ, SD (standard deviation) – стандартное отклонение, r – коэффициент корреляции Пирсона, r_c – коэффициент конкордации корреляции Лина.

Анализ результатов оценки баллов эктоморфии показал, что оба метода имеют хорошую согласованность ($r_c = 0,96$, 95% ДИ = -0,69; 0,71), а также корреляцию ($r = 0,969$), в то время как t-тест не показал статистически-значимых различий (рис. 3А). Смещение, согласно методу Бланда-Альтмана, составило всего 0,01 (95% ДИ = -0,69; 0,71) (рис. 3Б).

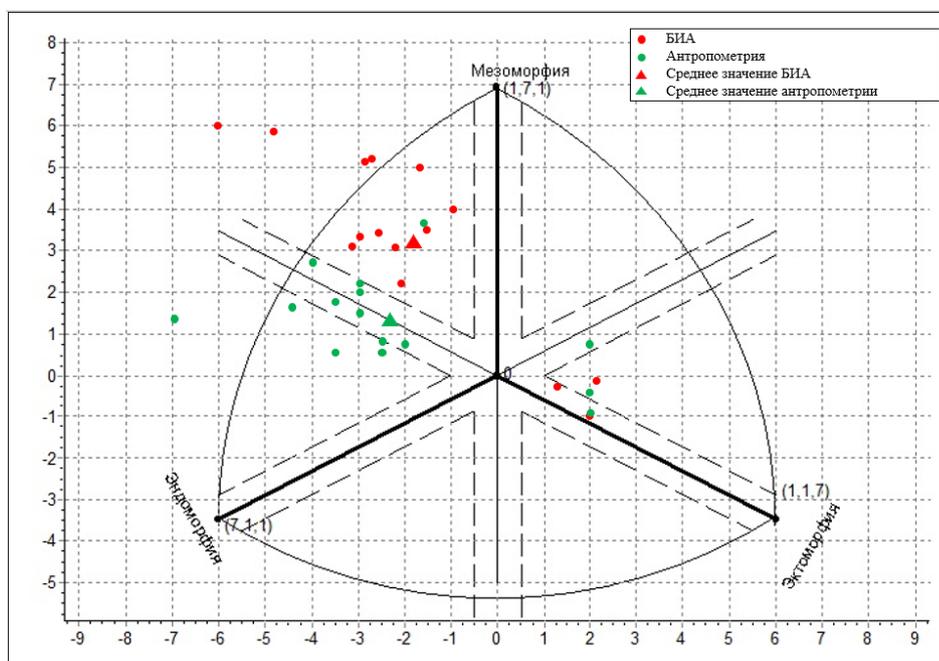
Рисунок 3. Сравнительный анализ баллов эктоморфии у девушек

Примечание: А – оценка смещения при помощи метода Бланда-Альтмана, Б – диаграмма рассеяния между двумя методами оценки соматотипа. БИА – биоэлектрический импедансный анализ, SD (standard deviation) – стандартное отклонение, r – коэффициент корреляции Пирсона, p_c – коэффициент конкордации корреляции Лина.

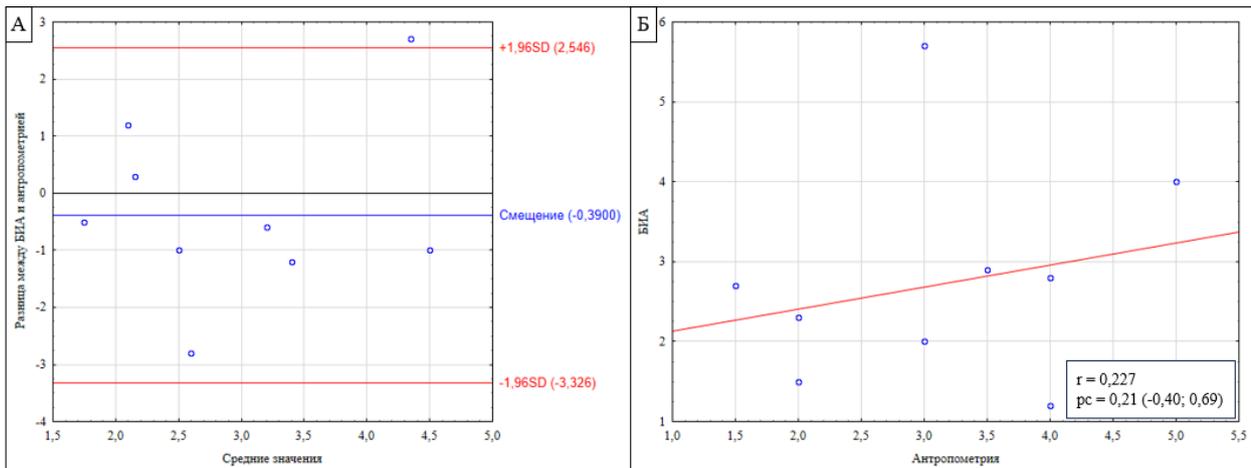
В результате оценки типа телосложения, было выявлено, что в среднем, согласно антропометрическому методу, телосложение девушек представлено эндо-мезоморфным типом (4,6 – 4,1 – 2,3), а согласно методу БИА – мезо-эндоморфным (4,2 – 4,9 – 2,3).

Рисунок 4. Сравнение результатов соматотипирования по методу Хит-Картера девушек при помощи БИА и антропометрии

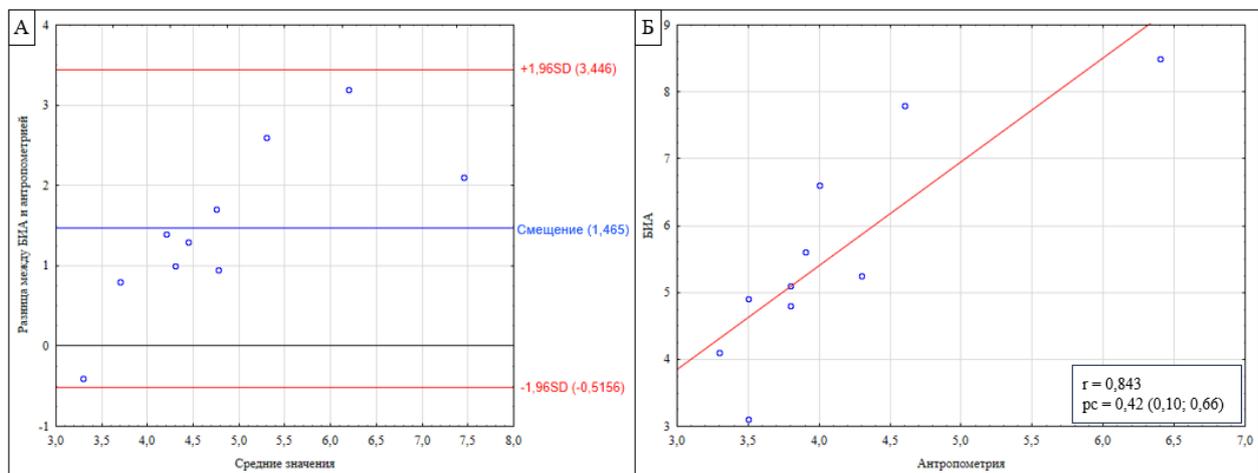
Примечание: БИА – биоэлектрический импедансный анализ

Оценка телосложения юношей также показала низкий уровень согласованности между двумя методами. Так, смещение при оценке баллов эндоморфии составило -0,39 (95%ДИ = -3,33; 2,55), $r = 0,227$, а $p_c = 0,21$ (95%ДИ = -0,40; 0,69) (рис. 5).

Рисунок 5. Сравнительный анализ баллов эндоморфии у юношей

Примечание: А – оценка смещения при помощи метода Бланда-Альтмана, Б – диаграмма рассеяния между двумя методами оценки соматотипа. БИА – биоэлектрический импедансный анализ, SD (standard deviation) – стандартное отклонение, r – коэффициент корреляции Пирсона, p_c – коэффициент конкордации корреляции Лина.

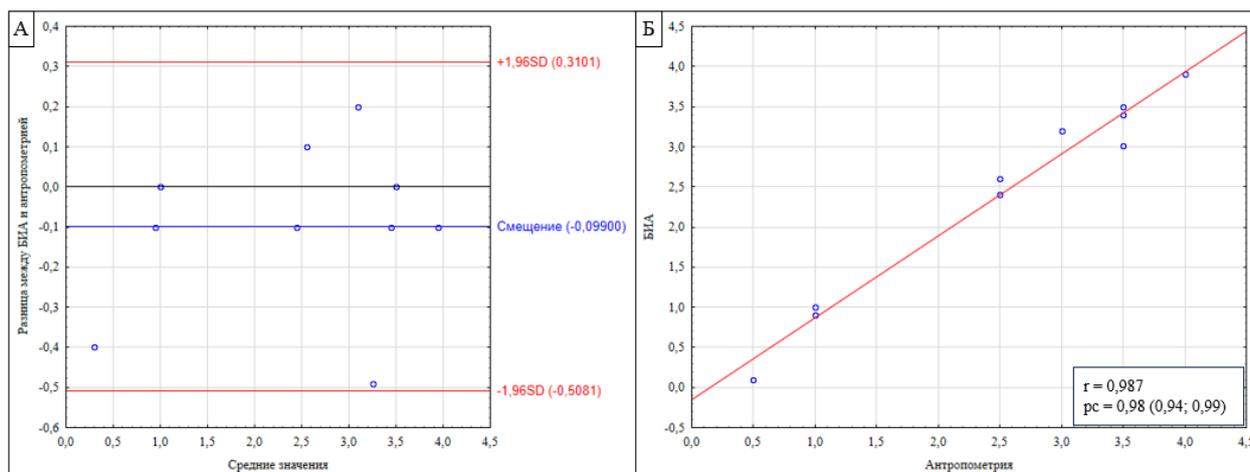
С другой стороны, оценка баллов мезоморфии также показала отсутствие конкордации, - смещение по методу Бланда-Альтмана составило 1,47 (95%ДИ = -0,52; 3,45), $r = 0,834$, $p_c = 0,42$ (95%ДИ = 0,10; 0,66) (рис. 6).

Рисунок 6. Сравнительный анализ баллов мезоморфии у юношей

Примечание: А – оценка смещения при помощи метода Бланда-Альтмана, Б – диаграмма рассеяния между двумя методами оценки соматотипа. БИА – биоэлектрический импедансный анализ, SD (standard deviation) – стандартное отклонение, r – коэффициент корреляции Пирсона, p_c – коэффициент конкордации корреляции Лина.

Баллы эктоморфии, как и в случае с девушками, также были оценены как имеющие наибольшую согласованность, $p_c = 0,98$ (95%ДИ = 0,94; 0,99), несмотря на большее смещение средних (-0,10, 95%ДИ = -0,51; 0,31) (рис. 7).

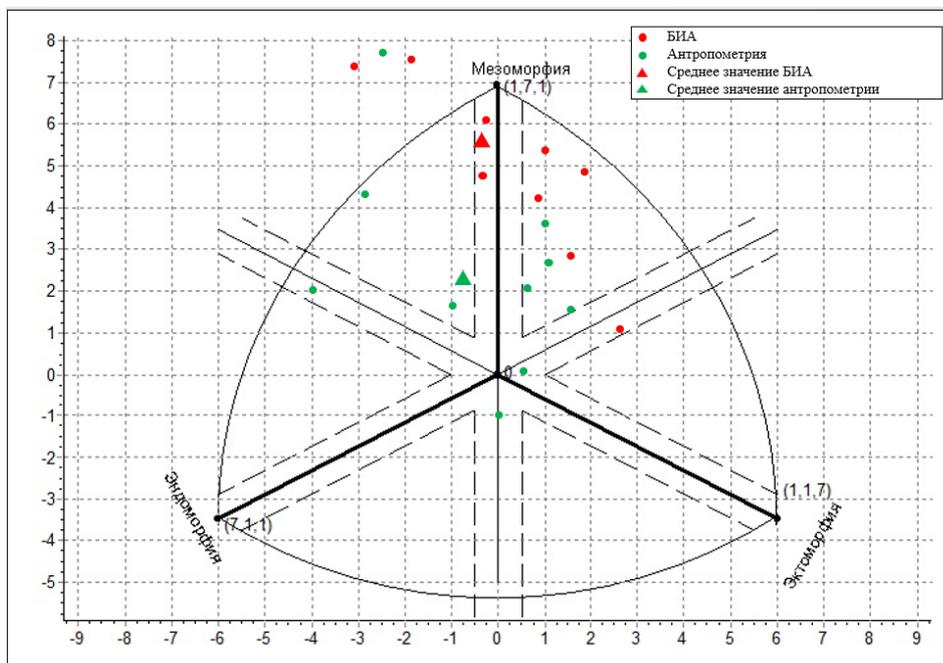
Рисунок 7. Сравнительный анализ баллов эктоморфии у юношей

Примечание: А – оценка смещения при помощи метода Бланда-Альтмана, Б – диаграмма рассеяния между двумя методами оценки соматотипа. БИА – биоэлектрический импедансный анализ, SD (standard deviation) – стандартное отклонение, r – коэффициент корреляции Пирсона, p_c – коэффициент конкордации корреляции Лина.

В результате оценки типа телосложения также были выявлены расхождения, – согласно методу антропометрии, телосложение исследуемых было, в среднем, мезо-эндоморфным, однако, различия наблюдались в баллах соматотипа (3,1 – 3,8 – 2,4 при антропометрии и 2,1 – 5,6 – 2,4 при БИА) (рис. 8).

Рисунок 8. Сравнение результатов соматотипирования по методу Хит-Картера девушек при помощи БИА и антропометрии

Обсуждение

Использование БИА как инструмента для соматотипирования является относительно новым подходом в морфологии. Ключевым отличием данного подхода является расчет при помощи прогностических уравнений, основанных на измеренном активном сопротивлении

организма (Колесников и др., 2016, с. 8). Данный способ имеет ряд недостатков, таких как строгие требования к стандартизации условий измерения. С другой стороны, данный метод значительно снижает время, затраченное на проведение анализа. Метод антропометрии, в меньшей степени зависит от условий измерения, но требует определенных навыков. Измерение должно проводиться одним и тем же человеком, с использованием одних и тех же антропометрических инструментов. Усложняет задачу также большое количество рекомендаций, на основании которых и проводятся измерения. Так, существует подход к проведению замеров, описанный Eston и Reilly (2009, с. 5), в котором способ захвата кожно-жировой складки *Suprascapular* будет отличаться от способа захвата данной складки, описанного в руководстве ISAK (Stewart et al., 2011, с. 1-115), а способ ISAK будет отличаться от других руководящих принципов. Данный факт необходимо учитывать исследователям при конкордации данных в соматотипировании. БИА может стать наиболее унифицированным решением интерпретации данных.

Следует отметить, что научная деятельность кафедры нормальной и топографической анатомии с курсом конституциональной типологии человека медицинского факультета ОшГУ с которым начинает сотрудничать кафедра анатомии и биологической антропологии РУС «ГЦОЛИФК» направлено на изучение закономерностей динамики антропометрических, морфофункциональных и биоимпедансометрических параметров физического развития человека в зависимости от типа телосложения с учетом пола, возраста и этнической принадлежности с последующей разработкой региональных оценочных стандартов (регистрационная карта №007746 от 11.02.21, МОН КР, 2020-2025 гг.) (Sakibaev et al., 2019, с. 6195).

Силами сотрудников кафедры при поддержке и активной консультации Академика РАН РФ, д.м.н., профессора Д.Б. Никитюка впервые на основании комплексного анатомо-антропометрического подхода на значительной фактической выборке были определены закономерности физического статуса женщин и мужчин различного возраста, а также были выявлены стандарты соматического статуса с учетом конституциональной специфики индивидуумов (Nuguev et al., 2023, с. 43). Полученная комплексная оценка о физическом развитии и конституционально-типологических особенностях исследованной популяции в условиях нормы со всеми основаниями могут быть использованы для персонифицированного подхода при создании соответствующих профилактических и лечебно-диагностических программ.

Вместе с тем, результаты, полученные в ходе настоящего исследования, показывают, что существует некоторый половой диморфизм, который выражается в разнице между двумя методами оценки телосложения у юношей и у девушек. Так, при расчете баллов эктоморфии, нет различий между двумя методами у обоих полов, но оценка баллов мезоморфии имеет существенные расхождения, – и у юношей, и у девушек, баллы мезоморфии были выше при использовании БИА, причём у юношей баллы мезоморфии полученные при БИА были 1,5 раза выше чем у девушек. Особенно заметным это явление было при анализе типа телосложения на графике Хит-Картера (рис. 8), где можно наблюдать серьёзную разрозненность между данными БИА и антропометрии. Большая часть данных полученных в ходе антропометрических измерений располагается в пределах от -2 до 2 по оси X и от 0 до 3 по оси Y, т.е. они расположены ближе к центру графика, в то время как данные полученные в ходе БИА расположены ближе к периферии. Схожий эффект диморфизма также был обнаружен в работе М.М. Семенова (2022, с. 83), и, судя по всему, процент уровня жира в организме не влияет на отклонения результатов соматотипирования, и причина диморфизма заключается не в этом.

Несмотря на различия, оба метода демонстрируют согласованность в оценке типа телосложения у юношей, – при использовании обоих методов, тип телосложения был оценен как мезо-эндоморфный (по средним значениям), однако, БИА показывает больший уровень баллов мезоморфии у юношей. Данные полученные в ходе оценки соматотипа девушек также

показывают схожие результаты оценки типа телосложения, однако, также наблюдается смещение в сторону мезоморфии при использовании БИА.

Заключение

Соматотипирование является весьма важным компонентом медицинских, биологических и спортивных наук. Однако, способы оценки соматотипа могут отличаться друг от друга.

Так, настоящее исследование показало, что данные полученные при соматотипировании методом антропометрии и биоэлектрическом импедансном анализе имеют различия и низкий уровень согласованности, но тип телосложения оценивают в примерно равных диапазонах. Биоимпедансометрия, в большей мере, показывает увеличенный уровень баллов мезоморфии как у юношей, так и у девушек, причём разница у юношей более выражена. С другой стороны, баллы эндоморфии ниже при оценке соматотипа антропометрическим методом. Баллы эктоморфии оба метода оценивают одинаково, демонстрируя хорошую согласованность.

Данные результаты необходимо учитывать при выборе метода оценки соматотипа исходя из целей измерения и дальнейшей интерпретации данных. Эти факторы нам следует и предстоит учесть при изучении комплекса морфологических признаков, отражающих специфику жировоголожения (количество и топографию) у взрослого населения различных регионов Кыргызстана, с целью выявления комплекса эндогенных (этногенетических, половозрастных) и экзогенных (экологических, климатогеографических, социально-экономических) факторов, увеличивающих или снижающих риск накопления веса и развития ожирения.

Конфликт интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов и источников финансирования.

Литература

1. Анищенко А.П., Архангельская А.Н. (2016). Сопоставимость антропометрических измерений и результатов биоимпедансного анализа. *Вестник новых медицинских технологий*, т. 23, №1, сс. 138-141.
2. Выборная К.В., Семенов М.М. (2024). Оценка состава тела, соматотипологического профиля и показателей основного обмена членов молодежной сборной команды Российской Федерации по академической гребле в аспекте полового диморфизма. *Вестник новых медицинских технологий*, №1, сс. 50-54.
3. Колесников В.А., Руднев С.Г. (2016). О новом протоколе оценки соматотипа по схеме Хит-Картера в программном обеспечении биоимпедансного анализатора состава тела. *Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология*, №4, сс. 4-13.
4. Руднев, С.Г., Соболева, Н.П., Стерликов, С.А., Николаев, Д.В. (2014) *Биоимпедансное исследование состава тела населения России*. М.: РИО ЦНИИОИЗ.
5. Сипатрова А.Г., Година Е.З. (2023). Биоимпедансная оценка состава тела с использованием анализаторов ABC-01 «Медасс» и Диамант-АИСТ: результаты сравнения. *Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология*, №2, сс. 70-81.
6. Тутельян В.А. Никитюк Д.Б., Бурляева Е.А. (2018) *Использование метода комплексной антропометрии в спортивной и клинической практике: методические рекомендации*. – М.: Спорт.
7. Чаплыгина Е.В., Елизарова Е.С. (2022). Оценка анатомических компонентов соматотипа методами соматотипирования и биоимпедансного анализа. *Современные проблемы науки и образования*, №3. <https://doi.org/10.17513/spno.31765>
8. Carter J.E.L. (2002). *The Heath-Carter anthropometric somatotype: Instruction manual*. San Diego State University. San Diego. CA.

9. Eston R, Reilly T. (2009). *Kinanthropometry and exercise physiology - laboratory manual*. 3rd ed. New York: Routledge.
10. Heath B.H., Carter J.E.L. (1967). A modified somatotype method. *American Journal of Physical Anthropology*, №27 (1), pp. 57-74.
11. Nuruev, M., Sakibaev, K. (2023). Features of circumference sizes in women of different constitutional groups. *Clinical Physiology and Functional Imaging*, №43 (1), pp. 40-46. <https://doi.org/10.1111/cpf.12791>
12. Sakibaev, K.S., Nikityuk, D.B. (2019). Characteristics of muscle mass in women of different constitutions. *Research Journal of Pharmacy and Technology*, №12 (12), pp. 6193–6197. <https://doi.org/10.5958/0974-360X.2019.01075.8>
13. Semenov, M.M., Vybornaya, K.V. (2022). Evaluation of the Somatotype of Patients with Class 1, 2 and 3 Obesity According to the Heath-Carter Scheme Using Various Formulas. *Bulletin of Rehabilitation Medicine*, №21 (6), pp. 78-90. <https://doi.org/10.38025/2078-1962-2022-21-6-78-90>
14. Stewart, A. D., Marfell-Jones, M. J., Olds, T. S., & de Ridder, J. H. (2011). *International standards for anthropometric assessment: International Society of the Advancement of Kinanthropometry*. Lower Hutt, New Zealand.

УДК: 618

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_6](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_6)

ВОСПАЛИТЕЛЬНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ ОРГАНОВ МАЛОГО ТАЗА У ЖЕНЩИН
СТАРШЕ 35 ЛЕТ

35 ЖАШТАН ЖОГОРУ КУРАКТАГЫ АЯЛДАРДАГЫ ЖАМБАШ ОРГАНДАРЫНЫН
СЕЗГЕНУУ ООРУЛАРЫ

INFLAMMATORY DISEASES OF THE PELVIC ORGANS IN WOMEN OVER 35

Субанова Гулжамал Арстаналиевна
Субанова Гулжамал Арстаналиевна
Subanova Guljamal Arstanaliyevna

к.м.н., доцент, Ошский государственный университет

м.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Associate Professor, Osh State University

gsubanova@oshsu.kg

ORCID: 0000-0003-1003-678X

Субанова Наргиза Абдивалиевна
Субанова Наргиза Абдивалиевна
Subanova Nargiza Abdivaliyevna

ассистент, КГМА им. И.К. Ахунбаева

ассистент, И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы

Assistant, Kyrgyz State Medical Academy named after I.K. Akhunbaev

nargiza.subanova@bk.ru

ORCID: 0000-0003-1455-7902

Аскеров Арсен Аскерович
Аскеров Арсен Аскерович
Askerov Arsen Askerovich

д.м.н., доцент, Бишкекский международный медицинский институт

м.и.д., доцент, Бишкек эл аралык медициналык институту

Dr. Associate Professor, Bishkek International Medical Institute

askerov.arsen@inbox.ru

ORCID: 0000-0003-4447-9650

Ырысбаев Эрзамат Ырысбаевич
Ырысбаев Эрзамат Ырысбаевич
Yrysbaev Erzamat Yrysbaevich

преподаватель, Ошский государственный университет

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Lecturer, Osh State University

yrysbaev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0003-0476-2654

Джумаева Лазокатхан Мадаминовна
Джумаева Лазокатхан Мадаминовна
Zhumaeva Lazokathan Madaminovna

Ph.D., старший преподаватель, Ошский государственный университет

Ph.D., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University

ldjumaeva@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-5465-2528

Ырысбаев Азамат Ырысбаевич

Ырысбаев Азамат Ырысбаевич

Yrysbaev Azamat Yrysbaevich

преподаватель, Высшая школа медицины, Салымбеков университет

окутуучу, Жогорку медицина мектеби, Салымбеков университети

Lecturer, Higher School of Medicine, Salymbekov University

yrysbaev1996@gmail.com

ORCID: 0009-0009-4978-994X

ВОСПАЛИТЕЛЬНЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ ОРГАНОВ МАЛОГО ТАЗА У ЖЕНЩИН СТАРШЕ 35 ЛЕТ

Аннотация

Воспалительные заболевания органов малого таза (ВЗОМТ) представляют собой значимую медицинскую проблему, особенно у женщин старше 35 лет, так как в этой возрастной группе увеличивается риск развития хронических форм, бесплодия и спаечного процесса. В статье рассматриваются факторы риска, влияющие на течение заболевания, включая возрастные изменения, сопутствующие заболевания и задержку обращения за медицинской помощью. Проведен анализ распространенности воспалительных заболеваний (специфических и неспецифических возбудителей) органов малого таза у женщин среди женщин указанной возрастной группы, их неенений и ключевых этиологических факторов, включая *Chlamydia trachomatis*, *Trichomonas vaginalis*, *Gonorrhoea Neisseria*, *Candida albicans*, *Gardnerella vaginalis*. Полученные данные позволяют выделить приоритетные направления в диагностике и лечении воспалительных заболеваний органов малого таза у женщин старше 35 лет, что способствует снижению заболеваемости и улучшению качества жизни пациенток.

Ключевые слова: гинекологическая заболеваемость, женщина старше 35 лет, эндоцервицит, острый эндометрит, хронический эндометрит, бесплодие

35 жаштан жогору курактагы аялдардагы жамбаш органдарынын сезгенүү оорулары

Аннотация

Жамбаш органдарынын сезгенүү оорулары (ЖСО) өзгөчө 35 жаштан жогору аялдар үчүн маанилүү медициналык көйгөй болуп саналат, анткени бул куракта өнөкөт формалардын, тукумсуздуктун жана жабышма процесстердин пайда болуу коркунучу жогорулайт. Бул макалада оорунун агымына таасир этүүчү факторлор, анын ичинде жаш курактагы өзгөрүүлөр, кошо жүрүүчү оорулар жана медициналык жардамга кеч кайрылуу маселелери каралат. Жамбаш органдарынын сезгенүү ооруларынын (спецификалык жана спецификалык эмес козгогучтар) 35 жаштан жогору аялдар арасындагы таралышы, алардын татаалдашуулары жана негизги этиологиялык факторлору, анын ичинде *Chlamydia trachomatis*, *Trichomonas vaginalis*, *Neisseria gonorrhoeae*, *Candida albicans*, *Gardnerella vaginalis* анализденди. Алынган маалыматтар 35 жаштан жогору аялдарда жамбаш органдарынын сезгенүү ооруларын диагностикалоо жана дарылоо боюнча артыкчылыктуу багыттарды аныктоого жардам берет, бул оорунун жайылышын азайтууга жана бейтаптардын жашоо сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт.

Ачык сөздөр: гинекологиялык оорулар, 35 жаштан жогору аялдар, эндоцервицит, курч эндометрит, өнөкөт эндометрит, тукумсуздук

Inflammatory Diseases of the Pelvic Organs in Women Over 35

Abstract

Inflammatory diseases of the pelvic organs (IDPO) represent a significant medical issue, particularly for women over 35, as this age group has an increased risk of developing chronic forms, infertility, and adhesions. This article examines the risk factors influencing the progression of the disease, including age-related changes, comorbidities, and delayed medical consultations. An analysis was conducted on the prevalence of inflammatory diseases (specific and non-specific pathogens) of the pelvic organs among women in this age group, their complications, and key etiological factors, including *Chlamydia trachomatis*, *Trichomonas vaginalis*, *Neisseria gonorrhoeae*, *Candida albicans*, and *Gardnerella vaginalis*. The obtained data help identify priority areas for diagnosing and treating inflammatory diseases of the pelvic organs in women over 35, contributing to reducing morbidity and improving patients' quality of life.

Keywords: gynecological morbidity, women over 35, endocervicitis, acute endometritis, chronic endometritis, infertility

Введение

Воспалительные заболевания органов малого таза (ВЗОМТ) представляют собой сложную группу патологий, возникающих вследствие инфекции верхних отделов женской репродуктивной системы, включая матку, маточные трубы и яичники. У женщин старше 35 лет данная проблема приобретает особую актуальность, так как в этом возрасте риск развития осложнений, таких как хронические формы заболеваний, бесплодие и спаечный процесс, значительно возрастает.

В этой возрастной группе воспалительные процессы могут иметь более сложное течение из-за гормональных изменений, сопутствующих заболеваний и позднего обращения за медицинской помощью. Кроме того, анатомо-физиологические изменения, связанные с возрастом, могут оказывать влияние на характер клинических проявлений и диагностику заболевания (Тюмина и Мельников, 2016, с. 78).

Целью изучения ВЗОМТ у женщин старше 35 лет является не только повышение эффективности диагностики и лечения, но и разработка профилактических мер, направленных на снижение заболеваемости и улучшение качества жизни пациенток. Рассмотрение данной темы требует учета как медицинских, так и социальных аспектов, таких как роль своевременной диагностики, информированности пациенток и доступности медицинской помощи.

Повышение качества жизни женщин старше 35 лет и улучшение их здоровья, включая изучение нарушений репродуктивных органов и их последствий, следует считать приоритетным направлением в области медицины. Это связано с тем, что охрана репродуктивного здоровья – это система мер по обеспечению и предотвращению рождения здорового потомства, а также лечению репродуктивных органов, защите от инфекционных заболеваний, передающихся половым путем, планированию семьи, профилактике материнской и детской смертности. В настоящее время у женщин старше 35 лет уже произошло несколько беременностей и родов, вследствие чего возникают различные осложнения, а в ряде случаев наблюдается рост бесплодия и других гинекологических проблем (Субанова и др., 2024, с. 154). В исследованиях Нурадиловой говорится, что пик репродуктивных возможностей женщины приходится на возраст от 20 до 30 лет. После 30 начинается постепенное снижение фертильности, которое становится более заметным к 35 годам. Эти изменения обусловлены биологическими процессами репродуктивной системы и не связаны с внешними признаками старения. Женщина может сохранять молодость и привлекательность и после 35, и после 50 лет, однако ее способность к зачатию значительно снижается по сравнению с 25 годами. Воспалительные заболевания органов малого таза (ВЗОМТ) остаются одной из наиболее актуальных проблем в медицине. Их распространенность не только не снижается, но и продолжает расти. ВЗОМТ представляют собой комплекс инфекционных поражений верхних отделов репродуктивного тракта, включая эндометрит, сальпингит, пиосальпинкс, тубоовариальный абсцесс и тазовый перитонит, которые могут проявляться как изолированно, так и в различных сочетаниях (Нурадилова, 2015, с. 23).

По данным Пестриковой и др., что инфекционно-воспалительные заболевания гениталий занимают лидирующее место в структуре гинекологической заболеваемости, составляя 60,4–65,0% случаев как в России, так и в мире. В первом десятилетии XXI века заболеваемость воспалительными заболеваниями органов малого таза среди женщин 18–24 лет увеличилась в

1,4 раза, а среди пациенток 25–29 лет — в 1,8 раза. Одновременно возросли затраты на диагностику и лечение, достигая 50–60% всех расходов на гинекологическую помощь.

Ключевые факторы риска развития воспалительных заболеваний гениталий можно разделить на четыре группы:

1. Факторы, ослабляющие иммунную систему и неспецифическую резистентность организма, способствующие развитию иммунодефицитных состояний.
2. Факторы, разрушающие биологические барьеры, защищающие гениталии от проникновения инфекции.
3. Факторы, определяющие устойчивость инфекционных агентов к антимикробной терапии и восприимчивость организма к инфекции.
4. Социальные, демографические, экономические, культурные и поведенческие факторы (Пестрикова и др., 2018, с. 39).

Автор Нурадилова отмечает, что, ежегодно в мире регистрируется около 350 миллионов случаев ВЗОМТ среди женщин, у большинства из которых развивается хроническое воспаление репродуктивных органов. В 15% случаев это приводит к внематочной беременности, а в 40–85% — к бесплодию. По данным ВОЗ, риск развития ВЗОМТ среди женщин в возрасте 15–19 лет составляет от 1 до 8%. В 20–30% случаев заболевание становится причиной госпитализации в гинекологические стационары. В США более миллиона женщин перенесли хотя бы один эпизод ВЗОМТ, при этом свыше 11% из них находились в фертильном возрасте (Нурадилова, 2015, с. 25). Частота возникновения тубоовариальных образований увеличивается экспоненциально с возрастом, и среди женщин в возрасте 25–40 лет распространенность тубоовариальных образований придатков составляет около 7,8% (Chiara Di Tucci et al, 2018).

Среди дисбиотических заболеваний влагалища наиболее часто встречающиеся нозологические формы — неспецифический вагинит, бактериальный вагиноз, цервицит и микст-инфекции. Перечисленные заболевания представляют опасность в виде самостоятельных единиц, а также могут служить базой для формирования таких патологических состояний, как пиелонефриты, бессимптомная бактериурия, посткоитальный цистит, инфекционные осложнения хирургических вмешательств (Аполихина и др., 2023, с. 102). ВЗОМТ характеризуется воспалением женских репродуктивных органов, включая матку, маточные трубы и яичники. Обычно оно вызывается восходящей инфекцией, возникающей во влагалище или шейке матки. Инфекция маточных труб и матки часто возникает одновременно и может распространиться на яичники и брюшину. Тяжелые формы ВЗОМТ включают тубоовариальный абсцесс (ТОА), перитонит и системные заболевания (Shibuki, S. et al, 2024, pp. 332).

Бактериальный вагиноз (БВ) — распространённое неспецифическое воспалительное заболевание, увеличивающее вероятность инфицирования инфекциями, передающимися половым путем, включая вирус папилломы человека и вирус иммунодефицита человека, как у женщин, так и у их половых партнеров-мужчин. Для БВ характерны изменения в микрофлоре влагалища, вызванные различными микроорганизмами, среди которых основную роль играет *Gardnerella vaginalis* — главный возбудитель этого заболевания (Lúcia G.V. et al, 2025; Machado et Cerca, 2015, pp. 1858; Хрянин и др., 2022, с. 16).

Существует мнение, что БВ — самостоятельная нозологическая форма БВ — наиболее частая причина патологических вагинальных выделений у женщин репродуктивного возраста, однако нечасто он может наблюдаться у девочек до менархе и женщин в период менопаузы. Причины возникновения и развития БВ до настоящего времени непонятны, однако доказано, что БВ связан с наличием большого числа половых партнеров (не только мужчин, но и женщин) и их частой сменой. БВ нередко возникает после смены полового партнера, при частых влажных душах и спринцеваниях, при применении антибиотиков, локальных спермицидов, некоторых гормональных препаратов, вагинальных колец. К факторам риска, ассоциированным с развитием БВ, также относят перенесенные СТИ (хламидиоз, гонорея, трихомоноз); гипоэстрогенные состояния. При отсутствии лечения БВ может сделать женщин более восприимчивыми к приобретению заболеваний, передающихся половым путем (ЗППП), включая гонорею, хламидиоз, генитальный герпес и ВИЧ, что может привести к воспалительным заболеваниям органов малого таза (ВЗОМТ) (Tidbury et al, 2025).

Вторая нозология в гинекологии: Вульвовагинальный кандидоз (ВВК) — это специфическое воспалительное инфекционное заболевание, поражающее кожу вульвы и слизистую оболочку влагалища, вызванное грибами рода *Candida*. У женщин оно проявляется генитальным зудом, жжением и вагинальными выделениями, а у мужчин сопровождается зудящими высыпаниями на половом члене. Заражение может происходить как эндогенным путем, так и при половом контакте.

Около 75% женщин репродуктивного возраста хотя бы раз переносят острый ВВК, 40–45% сталкиваются с повторными эпизодами, а у 10–20% заболевание принимает осложненное и рецидивирующее течение, требующее специальной диагностики и лечения. Частота ВВК среди пациентов с эндокринными нарушениями достигает 30%, у беременных — 30–35%, а среди ВИЧ-инфицированных — до 40%. На неосложненный ВВК приходится до 90% случаев, тогда как рецидивирующая форма диагностируется в 10–20% случаев (Доброхотова и Каранашева, 2022, с. 58). Возбудителями ВВК являются грибы рода *Candida*, относящиеся к семейству *Cryptococcaceae*. Грибы рода *Candida* диморфны, способны образовывать бластомицеты, псевдомицелий и мицелий. На сегодняшний день изучены около 180 видов дрожжеподобных грибов, среди которых лидирующую позицию занимает *Candida albicans* (70–90%). В последние годы отмечена тенденция к увеличению частоты ВВК на фоне СД, *C. tropicalis* (3–5%), *C. parapsilosis* (3–5%), обнаруживаемая нередко в стационарах, *C. krusei* (1–3%) и др. (Байрамова и др., 2018, с. 35). Проблема репродукции является одной из наиболее обсуждаемых в современном обществе. Частота бесплодия супружеских пар детородного возраста колеблется от 10 до 20% и имеет тенденцию к увеличению (Иванова, 2014, с. 261).

ВЗОМТ остается одной из самых распространенных причин заболеваемости среди женщин и имеет важное экономическое и социальное значение, поскольку может привести к серьезным последствиям, таким как постоянная тазовая масса, бесплодие и хроническая тазовая боль. Использование внутриматочной спирали (ВМС) не было связано с воспалительными заболеваниями органов малого таза (ВЗОМТ) у молодых женщин с низким риском, однако у женщин в возрасте ≥ 35 лет использование ВМС ассоциировалось с повышенным риском развития ВЗОМТ. Исследование также демонстрирует связь между применением ВМС и осложненным течением ВЗОМТ у женщин старше 35 лет. В целом, использование ВМС не было связано с повышенным риском ВЗОМТ, но у женщин в возрасте ≥ 35 лет оно ассоциировалось с повышенным риском развития заболевания [отношение шансов

(ОШ) = 4,2, доверительный интервал (ДИ) 1,1–16,3]. «Пожилой» возраст является фактором риска воспалительных заболеваний органов малого таза у пользователей внутриматочных спиралей (Viberga et al, 2005, pp. 1202-1204).

Материалы и методы исследования

Базой исследования были ОМОКБ гинекологическое отделение изучены ретроспективно истории болезней женщин старше 35 лет, Были изучены структура воспалительных заболеваний органов малого таза в целом, а также в зависимости от места жительства (село, город), частота осложнений от ВЗОМТ. Диагноз ставился на основании таких методов как опрос, клинический осмотр, влагалищное исследование, осмотр в зеркалах, микробиологическое исследование, в частности мазок на флору, УЗИ.

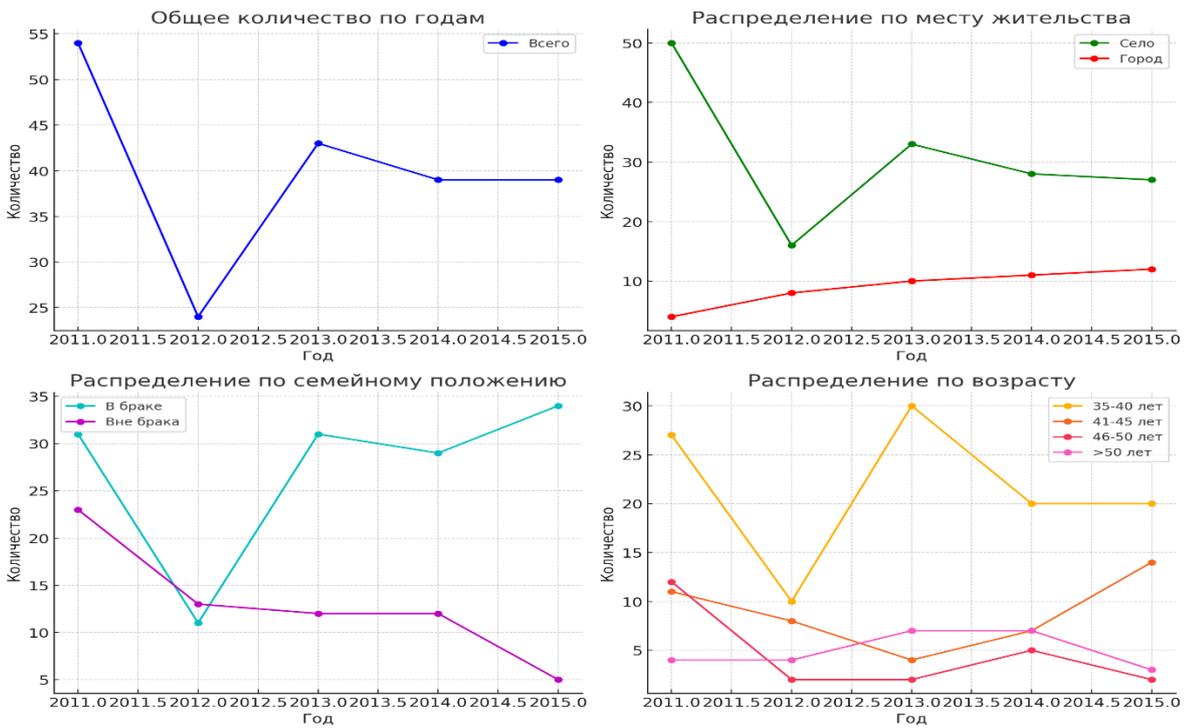
Результаты

Общее количество (всего) за 5 лет: 199, Среднегодовое значение: 40, В 2012 году был минимальный показатель (24), а в 2011 – максимальный (54). что касается разделения по месту жительства, то представлено следующим образом из села- 154 случаев (77,5%), из города 45 случаев (22,5%). Очевидно, большинство случаев приходится на сельскую местность. Тенденции по семейному положению говорят о следующем: в браке: 134 (67,5%), вне брака: 65 (32,5%). В браке значительно больше случаев.

Если судить по возрастным группам, то можно выедлить следующие: 1) 35-40 лет – 107 (52,5%) → самая многочисленная группа; 2) 41-45 лет – 44 (22%); 3) 46-50 лет – 23; (11,5%); 4) >50 лет – 25 (12,5%). Основная доля приходится на возраст 35-40 лет, а после 45 лет наблюдается спад.

Таблица №1. Сравнительная таблица по возрасту и месту жительства ОМОКБ гинекологическое отделение юга Кыргызстана у женщин старше 35 лет

годы	2011	2012	2013	2014	2015	всего	А (среднее арифметическое)	Средний процент
всего	54	24	43	39	39	199	40	100
село	50	16	33	28	27	154	31	77,5
город	4	8	10	11	12	45	9	22,5
В браке	31	11	31	29	34	134	27	67,5
Вне брака	23	13	12	12	5	65	13	32,5
35-40лет	27	10	30	20	20	107	21	52,5
41-45лет	11	8	4	7	14	44	8,8	22
46-50	12	2	2	5	2	23	4,6	11,5
>50	4	4	7	7	3	25	5	12,5

Таблица №2. Сравнительная таблица по нозологии воспалительных заболеваниях органов малого таза (ВЗОМТ) ОМОКБ гинекологическое отделение юга Кыргызстана у женщин старше 35 лет

годы \ нозология	2011	2012	2013	2014	2015	всего	А(среднее арифметическое)	Средний процент	Корреляция Пирсона
Всего	54	24	43	39	39	199	40	100	
Кольпит	9	6	5	7	9	36	7,7	18	0.12
Эндоцервицит	9	6	5	7	9	36	7,7	18	0.12
Острый эндометрит	3	2	2	2	3	12	2,4	6	0.87
Хронический эндометрит	12	7	19	6	6	50	10	25	-0.65
Метроэндометрит	11	1	11	3	3	29	5,8	14,5	-0.45
Хронический 2-сторонний аднексит	4	4	5	5	5	23	4,6	11,5	0.00
2-сторонний гнойный сальпингит	3	1	1	2	0	7	1,4	3,5	-0.82
Пиосальпинкс	0	1	1	0	0	2	0,4	1	-0.50
Гидросальпинкс	3	2	2	0	0	7	1,4	3,5	-0.87
Абсцесс бартолиновой железы	2	0	2	0	0	4	0,8	2	-0.50
Послеродовой эндометрит,	7	2	4	2	3	18	3,6	9	-0.12

Таблица содержит данные о количестве случаев различных гинекологических заболеваний среди женщин старше 35 лет за период с 2011 по 2015 год, а также средние значения и процентные доли. Если разделить заболевания по нозологиям, то выявляется следующее: кольпит $n=36$, среднее количество случаев в год: 7,7, процент от общего числа случаев: 18%; эндоцервицит $n=36$, среднее количество случаев в год: 7,7, процент от общего числа случаев: 18%; острый эндометрит $n=12$, среднее количество случаев в год: 2,4, процент от общего числа случаев: 6%, хронический эндометрит $n=50$, среднее количество случаев в год: 10, процент от общего числа случаев: 25%; метроэндометрит $n=29$, среднее количество случаев в год: 5,8, процент от общего числа случаев: 14,5%; хронический 2-сторонний аднексит $n=23$, среднее количество случаев в год: 4,6, процент от общего числа случаев: 11,5%; 2-сторонний гнойный сальпингит $n=7$, среднее количество случаев в год: 1,4, процент от общего числа случаев: 3,5%; пиосальпинкс $n=2$, среднее количество случаев в год: 0,4, процент от общего числа случаев: 1%; гидросалпинкс, $n=7$, среднее количество случаев в год: 1,4, процент от общего числа случаев: 3,5%; абсцесс бартолиновой железы $n=4$, среднее количество случаев в год: 0,8, процент от общего числа случаев: 2%; послеродовой эндометрит, $n=18$, среднее количество случаев в год: 3,6, процент от общего числа случаев: 9%. Наиболее распространенными заболеваниями были хронический эндометрит (25%), кольпит и эндоцервицит (по 18%), метроэндометрит (14,5%). Наименее распространенными заболеваниями были пиосальпинкс (1%), абсцесс бартолиновой железы (2%), 2-сторонний гнойный сальпингит и гидросалпинкс (по 3,5%).

При анализе по годам распределение следующее: в 2011 году-54 случая, в 2012 году- 24 случая в 2013 году- 43 случая, в 2014 году- 39 случаев, в 2015 году- 39 случаев. Наибольшее количество случаев зафиксировано в 2011 году (54 случая), а наименьшее — в 2012 году (24 случая).

Таблица №3. Сравнительная таблица по осложнениям воспалительных заболеваний органов малого таза (ВЗОМТ) ОМОКБ гинекологическое отделение юга Кыргызстана у рожениц старше 35 лет

нозология \ годы	2011	2012	2013	2014	2015	всего	А (среднее арифметическое)	Средний процент
Сепсис	2	0	1	0	0	3	0,6	1,42
Лохиометра	3	1	3	2	2	10	2	5,21
гематометра	4	1	1	0	1	7	1,4	3,32
Бесплодие 1	3	2	4	3	2	14	2,8	6,64
Бесплодие 2	10	5	12	11	13	51	10,2	24,17
Экспульсия внутриматочной спирали	5	4	14	10	9	42	8,2	19,91
Опушения передней стенки влагалища	4	3	3	2	2	14	2,8	6,64
Опушения задней стенки влагалища	5	4	3	4	3	19	3,8	9,00

Среди осложнений воспалительных заболеваний преобладали такие осложнения как инфекции мочевых путей $n=50$ (23,70%), вторичное бесплодие $n=51$ (24,17%), экспульсия внутриматочной спирали $n=42$, (19,91%), опущение задней стенки влагалища $n=19$ (9,0%),

опущение передней стенки влагалища $n=14$ (6,64%), первичное бесплодие $n=14$ (6,64%), лохитметра $n=10$ (5,21%), гематометра $n=7$ (3,32%), сепсис - $n=3$ (1,42%),

Таблица №4. Сравнительная таблица по возбудителям воспалительных заболеваний органов малого таза (ВЗОМТ) ОМОКБ гинекологическое отделение юга Кыргызстана у рожениц старше 35 лет

Годы	2011	2012	2013	2014	2015	всего	A(среднее арифметическое)	Средний процент
Нозология								
Всего	74	34	58	53	54	273	40	100
<i>Gardnerella vaginalis</i>	21	11	19	18	17	86	17	31
<i>Chlamidia trachomatis</i>	20	10	15	14	15	74	15	27
<i>Candida albicans</i>	18	10	13	11	13	65	13	24
<i>Trichomania vaginalis</i>	10	2	6	6	6	30	6	11
<i>Gonorrhea Neisseria</i>	6	1	5	4	3	19	4	6,9

В Таблице №4 По возбудителя воспалительных заболеваний органов малого таза(ВЗОМТ) ОМОКБ гинекологическое отделение юга Кыргызстана у рожениц старше35 лет представлены следующее чаще всего встречается *Gardnerella vaginalis* 31% случаев($n=86$), *Chlamidia Trochomatis* 27% случаев ($n=74$), *Candida albicans*-24% случаев($n=65$), *Trichomania vaginalis*-11% случаев($n=30$), *Gonorrhea Neisseria*-6,9% случаев($n=19$). Однако в большинстве случаев обнаруживалась микст-инфекция (36,9 %)($n=101$)

В большинстве случаев ВЗОМТ страдают сексуально активные женщины детородного возраста, что крайне неблагоприятно отражается в дальнейшем на их репродуктивном здоровье. У каждой 4-й пациентки, перенесшей ВЗОМТ, впоследствии встречаются такие осложнения, как бесплодие, невынашивание беременности, внематочная беременность, фетоплацентарная недостаточность и синдром хронической тазовой боли (Пестрикова и др., 2018, с. 37).

Обсуждение

Село остаётся доминирующей категорией, но также имеет тенденцию к уменьшению, город показывает небольшой рост, но остаётся в меньшинстве. Почему мы так считаем? Линейная регрессия показала небольшое снижение количества случаев в селе и незначительный рост в городе. Это связано с тем, что в селе: количество случаев в 2011 году было 50, а к 2015 году снизилось до 27, а в городе: в 2011 году было 4, а к 2015 году выросло до 12. В городах в среднем интервалы между рожденьями чуть больше, чем в сельской местности. При этом у 25% городских женщин (первая квартиль распределения), родивших второго ребенка, это произошло менее чем 21 месяц спустя после рождения первенца, а для сельской местности аналогичный показатель составил 19 месяцев (Авдеев, 2021, с. 31). Демографические вызовы в развитии Кыргызской Республики Аналитическая записка женщины в кыргызстане в среднем рожают трех или более детей, а в селах – четырех или более

детей. Суммарный коэффициент рождаемости составляет 3,3 детей на одну женщину репродуктивного возраста (Цифры и факты о нас: женщины и мужчины в Кыргызстане, 2022).

При проверке корреляции Пирсона у нас вышли следующие данные село: -0.43 — умеренная отрицательная корреляция (число случаев уменьшается с годами); город: 0.950 — очень сильная положительная корреляция (число случаев увеличивается).

Это подтверждает, что в анализируемом периоде (2011–2015) количество случаев в селе снижалось, а в городе росло. Однако, это не означает, что тренд сохранится в будущем — для точного прогноза нужны дополнительные факторы (миграция, экономические условия и т. д.).

Касательно семейного положения уровень корреляции Пирсона имеет положительные тенденции ($+0,54-0,95$) с годами, то есть число ВЗОМТ у женщин в браке уменьшается, а вне брака увеличивается. Данный факт говорит о том, что женщины вне брака относят к группе риска данной группы патологии.

Возраст по отношению к ВЗОМТ также имеет положительную корреляцию, то есть с увеличением возраста с годами происходит уменьшение ВЗОМТ у женщин старше 35 лет.

Анализ данных по воспалительным заболеваниям органов малого таза (ВЗОМТ) у женщин старше 35 лет в гинекологическом отделении юга Кыргызстана за период 2011–2015 гг. выявил несколько ключевых тенденций. Согласно представленным данным, наиболее часто встречаемыми патологиями были: **хронический эндометрит** – 25% всех случаев ($n=50$), **кольпит и эндоцервицит** – по 18% ($n=36$), **метроэндометрит** – 14,5% ($n=29$)

Это согласуется с результатами исследований, проведенных в других регионах. Например, в исследовании также отмечается высокая распространенность хронического эндометрита среди женщин старшего репродуктивного возраста. В ряде публикаций указывается на возможную связь между эндометритом и репродуктивной функцией, в частности, на его влияние на вероятность наступления беременности у женщин старше 35 лет (Bugalkina et al, 2018).

1. Среди менее распространенных заболеваний были: **Пиосальпинкс** (1%), **Абсцесс бартолиновой железы** (2%), **Двусторонний гнойный сальпингит и гидросальпинкс** (по 3,5%) Низкая частота этих заболеваний может объясняться своевременной антибактериальной терапией и профилактическими мерами в группе женщин старше 35 лет (Jaiyeoba, Oluwatosin et al., 2011, pp. 68-69). Однако, по данным Савельева и др. пиосальпинкс и гидросальпинкс чаще диагностируются у женщин с отягощенным акушерско-гинекологическим анамнезом (Савельева и др., 2017).

Динамика по годам: максимальное число случаев зафиксировано в 2011 году (54 случая), а минимальное – в 2012 году (24 случая). В последующие годы показатель стабилизировался на уровне 39–43 случаев. Возможное объяснение таких колебаний может быть связано с улучшением диагностики, изменением эпидемиологической ситуации или применением профилактических мер. Подобные динамические колебания были отмечены в обзоре, где значительное снижение случаев воспалительных заболеваний органов малого таза связывают с улучшением уровня медицинской помощи и профилактической работы. В литературе подчеркивается, что воспалительные заболевания малого таза у женщин старше 35 лет нередко связаны с хроническими инфекциями, сниженным иммунным статусом и гормональными изменениями (Gradison, 2012, pp. 794-795). Данные из других регионов

подтверждают, что поздний репродуктивный возраст может быть фактором риска хронических воспалительных процессов.

Бактериальный вагиноз в нашем исследовании составил 43%, по данным исследования Лусия ГВ Соуза и др., что примерно у 30% женщин в течение жизни развивается БВ. Несмотря на наличие множества пероральных и интравагинальных методов лечения этой инфекции, у значительной части женщин наблюдается рецидив после лечения антибиотиками. Это приводит к значительным экономическим потерям из-за рецидива инфекции, а также к эмоциональному и психологическому стрессу среди женщин, страдающих от этого состояния. Кроме того, БВ связан с множеством неблагоприятных исходов, включая преждевременные роды, воспалительные заболевания органов малого таза и повышенный риск заражения инфекциями, передающимися половым путем, а именно ВИЧ (Lúcia G.V. et al, 2025).

Исследование выявило, что наиболее частыми осложнениями воспалительных заболеваний органов малого таза (ВЗОМТ) у рожениц старше 35 лет являются инфекции половых путей (23,70%), вторичное бесплодие (24,17%) и экспульсия внутриматочной спирали (19,91%). Эти данные согласуются с результатами других исследований, в которых отмечается высокая частота инфекционных осложнений у женщин старшего репродуктивного возраста.

Вторичное бесплодие занимает значительную долю осложнений, что подтверждает актуальность своевременного выявления и лечения ВЗОМТ (Брагина и др., 2021, с. 79). Аналогичные выводы представлены в исследовании, где подчеркивается важность ранней диагностики инфекционных заболеваний для сохранения репродуктивного здоровья женщин (Малышкина и др., 2022, с. 130).

Опущение стенок влагалища (передней – 6,64%, задней – 9,0%) также является распространенным осложнением, что может быть связано с ослаблением соединительной ткани и возрастными изменениями. Подобные данные отражены в исследованиях Иманалиевой, где отмечается высокая частота пролапса тазовых органов у женщин после 35 лет (Иманшапиева, 2016, сс. 127-128).

По возбудителям воспалительных заболеваний органов малого таза выявлено, что наиболее частыми являются микст-инфекции (36,9%), *Gardnerella vaginalis* 31% случаев ($n=86$), *Chlamidia Trochomatis* 27% случаев ($n=74$), *Candida albicans*-24% случаев ($n=65$), *Trichomania vaginalis*-11% случаев ($n=30$), *Gonorrhoea Neisseria*-6,9% случаев ($n=19$). Эти результаты соответствуют данным исследований М. Revzin и соавт., где микст-инфекции составили в 30-40% случаев наблюдений при ВЗОМТ, а также последнее место занимает хламидийная инфекция 30-37% случаев. В нашем исследовании было повышена выявляемость гарденел, что мы связываем с самостоятельным, неконтролируемым лечением антибиотиков, частым и неправильным использованием средств личной гигиены, использование ВМС более 5 лет (Крысанова, 2019, с. 66).

В целом, полученные результаты подчеркивают необходимость комплексного подхода к диагностике и лечению воспалительных заболеваний органов малого таза у женщин старшего репродуктивного возраста, а также важность профилактических мероприятий, направленных на снижение риска инфекционных осложнений.

Выводы

Исследование подтверждает высокую распространенность воспалительных заболеваний органов малого таза (ВЗОМТ) у женщин старше 35 лет, что связано с возрастными изменениями, сниженным иммунитетом и хроническими инфекциями. Частыми возбудителями являются *Gardnerella vaginalis*, *Chlamydia trachomatis* и *Candida albicans*, а основными осложнениями – хронический эндометрит, хронический сальпингоофорит, следствием которого является вторичное бесплодие.

Практическая значимость заключается в необходимости ранней диагностики, профилактики и своевременного лечения ВЗОМТ. Важно регулярное медицинское наблюдение, скрининг на ИППП и информирование пациенток. Комплексный подход к терапии, включая антибиотики, иммуномодуляцию и реабилитацию, позволит снизить осложнения и улучшить репродуктивное здоровье женщин старше 35 лет.

Предложения

- Необходимо обратить внимание на профилактику и лечение хронического эндометрита, так как он составляет значительную долю всех случаев.
- Также важно проводить профилактические мероприятия для снижения заболеваемости кольпитом и эндоцервицитом.
- Для редких заболеваний, таких как пиосальпинкс и абсцесс бартолиновой железы, важно обеспечить своевременную диагностику и лечение.
- Этот анализ позволяет сделать выводы о структуре заболеваемости и выделить приоритетные направления для дальнейших исследований и профилактических мероприятий.

Список литературы

1. Александр Авдеев, (2021). Анализ демографической ситуации в Кыргызстане: обновление 2020 г. *Аналитическая записка*. С.31 https://kyrgyzstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/rus_1.pdf
2. Аполихина И.А., Маковская Д.С. Инфекционно-воспалительные заболевания женских половых органов: курс на рациональную противомикробную и противопротозойную терапию. *Доктор.Ру*. 2023;22(5):101–104. DOI: 10.31550/1727-2378-2023-22-5-101-104
3. Байрамова Гюльдана Рауфовна, Амирханян Армине Самвеловна, & Чернова Виктория Фёдоровна (2018). Вульвовагинальный кандидоз: патогенез, диагностика и тактика лечения. *Доктор.Ру*, (10 (154)), 32-36.
4. Брагина Т.В., Петров Ю.А., & Палиева Н.В. (2021). Воспалительные заболевания органов малого таза как одна из причин женского бесплодия. *Медико-фармацевтический журнал «Пульс»*, 23 (12), 77-84.
5. Д.М. Нурадилова (2015). Современный взгляд на проблему воспалительных заболеваний органов малого таза у женщин репродуктивного возраста (обзор литературы). *Вестник Казахского Национального медицинского университета*, (4), 21-26.

6. Доброхотова Ю.Э., & Каранашева А.Х. (2022). Вульвовагинальный кандидоз у женщин репродуктивного возраста: иммунологические аспекты современных алгоритмов обследования и лечения. *Медицинский совет*, 16 (16), 57-61.
7. Иванова, Т. В. (2014). Структура гинекологической заболеваемости у женщин позднего репродуктивного возраста. *Бюллетень медицинских интернет-конференций*, 4 (4), 261.
8. Иманшапиева Л.М. (2016). Современные представления об этиологии и патогенезе генитального пролапса у женщин. *Вестник Национального медико-хирургического Центра им. Н. И. Пирогова*, 11 (1), 126-128.
9. Крысанова, А. А. (2019). *Gardnerella vaginalis*: генотипическое и фенотипическое разнообразие, факторы вирулентности и роль в патогенезе бактериального вагиноза. *Журнал акушерства и женских болезней*, 68(1), 59-68. doi: [10.17816/JOWD68159-68](https://doi.org/10.17816/JOWD68159-68).
10. Малышкина Анна Ивановна, Григушкина Елена Владимировна, & Таланова Ия Евгеньевна (2022). Факторы риска угрозы прерывания беременности у женщин с привычным невынашиванием: анализ анкетного опроса 353 беременных женщин. *Гинекология*, 24 (2), 126-131.
11. Мордас Екатерина Сергеевна, & Кузьмичева Анна Геннадьевна (2021). Менопауза как стадия женского развития: психоаналитический взгляд. *Психолог*, (3), 15-33.
12. Пестрикова Татьяна Юрьевна, Юрасов Игорь Владимирович, & Юрасова Елена Анатольевна (2018). Воспалительные заболевания органов малого таза: современные тренды диагностики и терапии (обзор литературы). *Гинекология*, 20 (6), 35-41.
13. Савельева Г.М., Сухих Г.Т., Серов В.Н., Радзинский В.Е., Манухин И.Б.(2017) Сальпингит и оофорит Кодирование по Международной статистической классификации болезней и проблем, связанных со здоровьем: N70.0, N70.1, N70.9. *Клинические рекомендации*
https://kurskmed.com/upload/departments/obstetrics_and_gynecology/рекомендации/Сальпингоофорит_проект.pdf
14. Субанова, Г., Турсунова, В., Абдирасулова, Ж., Ырысбаев, Э., Карыбекова, А., Субанова, Н., Ырысбаев, А., & Азизбек кызы, А. (2024). Түштүк Кыргызстандагы 35 жаштан жогорку аялдардын репродуктивдүү системасынын бузулушуна экологиялык, өндүрүштүк факторлорунун таасирин изилдөө. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (2), 154-176. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_2_16
15. Тюмина Ольга Владимировна, & Мельников Владимир Александрович (2016). Особенности структуры гинекологической заболеваемости женщин позднего репродуктивного возраста с бесплодием. *Вестник медицинского института «Реавиз»: реабилитация, врач и здоровье*, (1 (21)), 75-81.
16. Хрянин А.А., Кнорринг Г.Ю. Бактериальный вагиноз: дискуссионные вопросы. *Вестник дерматологии и венерологии*. 2022;98(1):13–18. doi: <https://doi.org/10.25208/vdv1224>
17. Цифры и факты о нас: женщины и мужчины в Кыргызстане <https://stat.gov.kg/ru/news/cifry-i-fakty-o-nas-zhenshiny-i-muzhchiny-v-kyrgyzstane/>
18. Якушевская О.В. (2019). Менопауза – новый старт в женской судьбе. *Медицинский совет*, (7), 126-132.
19. Buralkina, N.A. & Katkova, A.S. & Arutyunova, E.E. & Zhorova, V.E. & Batyrova, Z.K. & Vlasova, G.A.. (2018). Inflammatory diseases of the pelvic organs: pathogenetic aspects,

- diagnosis, clinic, treatment (review). *Gynecology*. 20. 12-15. 10.26442/2079-5696_2018.3.12-15.
20. Chiara Di Tucci, Daniele Di Mascio, Michele Carlo Schiavi, Giorgia Perniola, Ludovico Muzii, Pierluigi Benedetti Panici Pelvic Inflammatory Disease: Possible Catches and Correct Management in Young Women 11 July 2018, <https://doi.org/10.1155/2018/5831029>
21. Gradison M. (2012). Pelvic inflammatory disease. *American family physician*, 85(8), 791–796 <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22534388/>
22. Jaiyeoba, Oluwatosin & Lazenby, Gweneth & Soper, David. (2011). Recommendations and rationale for the treatment of pelvic inflammatory disease. Expert review of anti-infective therapy. 9. 61-70. 10.1586/eri.10.156.
23. Lúcia G.V. Sousa, Christina A. Muzny, Nuno Cerca, Key bacterial vaginosis-associated bacteria influence each other's growth in biofilms in rich media and media simulating vaginal tract secretions, *Biofilm*, Volume 9, 2025, 100247, ISSN 2590-2075, <https://doi.org/10.1016/j.bioflm.2024.100247>
24. Machado, A., & Cerca, N. (2015). Influence of Biofilm Formation by *Gardnerella vaginalis* and Other Anaerobes on Bacterial Vaginosis. *The Journal of infectious diseases*, 212(12), 1856–1861. <https://doi.org/10.1093/infdis/jiv338>
25. Shibuki, S., Saida, T., Hoshiai, S., Ishiguro, T., Sakai, M., Amano, T., Abe, T., Yoshida, M., Mori, K., & Nakajima, T. (2024). Imaging findings in inflammatory disease of the genital organs. *Japanese journal of radiology*, 42(4), 331–346. <https://doi.org/10.1007/s11604-023-01518-8>
26. Tidbury, F., Brühlhart, G., Müller, G., Pavicic, E., Weidlinger, S., Eichner, G., von Wolff, M., & Stute, P. (2025). Effectiveness and tolerability of lactic acid vaginal gel compared to oral metronidazole in the treatment of acute symptomatic bacterial vaginosis: a multicenter, randomized-controlled, head-to-head pilot study. *BMC women's health*, 25(1), 7 <https://bmcwomenshealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12905-024-03513-1>
27. Viberga, I., Odland, V., & Berglund, L. (2005). "Older" age is a risk factor for pelvic inflammatory disease in intrauterine device users. *Acta obstetrica et gynecologica Scandinavica*, 84(12), 1202–1207. <https://doi.org/10.1111/j.0001-6349.2005.00810.x>

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 71-79

МЕДИЦИНА

УДК: 616.24-002.5

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_7](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_7)

**TUBERCULOSIS IN INDIA AND KYRGYZSTAN: A COMPARATIVE ANALYSIS WITH
RECOMMENDATIONS FOR IMPROVEMENT**

ИНДИЯ ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТУБЕРКУЛЕЗ: САЛЫШТЫРМАЛУУ АНАЛИЗ
ЖАНА ЖАКШЫРТУУ СУНУШТАРЫ

ТУБЕРКУЛЕЗ В ИНДИИ И КЫРГЫЗСТАНЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И
РЕКОМЕНДАЦИИ ПО УЛУЧШЕНИЮ

Veronika Davidbekovna Tursunova

Вероника Давидбеконна Турсунова

Вероника Давидбеконна Турсунова

Lecturer, Osh State University

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

vtursunova@oshsu.kg

Zainalieva Bukatcha

Зайналиева Букача

Зайналиева Букача

Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University

Ph.D., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Ph.D., старший преподаватель, Ошский государственный университет

bzainalieva@oshsu.kg

Lazokatkhan Madaminovna Dzhumaeva

Джумаева Лазокатхан Мадаминовна

Джумаева Лазокатхан Мадаминовна

Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University

Ph.D., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Ph.D., старший преподаватель, Ошский государственный университет

ldjumaeva@oshsu.kg

Syed Arjumand Firdos Abdul Majed

Сайед Арджуманд Фирдос Абдул Маджед

Сайед Арджуманд Фирдос Абдул Маджед

Student, Osh State University

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

arjumandfirdoussyed@gmail.com

Nisha Ravindra Zambre

Ниша Равиндра Замбре

Ниша Равиндра Замбре

Student, Osh State University

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

nisha.zambre625@gmail.com

Osmonova Gulnaz Zhenishbaevna

Осмонова Гулназ Женишбаевна

Осмонова Гулназ Женишбаевна

Lecturer, Osh State University

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

guosmonova@oshsu.kg

TUBERCULOSIS IN INDIA AND KYRGYZSTAN: A COMPARATIVE ANALYSIS WITH RECOMMENDATIONS FOR IMPROVEMENT

Abstract

Tuberculosis (TB) remains a significant public health challenge in India and Kyrgyzstan, despite their differing epidemiological and socio-economic contexts. This article provides a comparative analysis of the TB burden, healthcare infrastructure, and control measures in both countries. It highlights the drawbacks in current strategies and provides recommendations for improvement. Data from the World Health Organization (WHO), national health ministries, and peer-reviewed journals are used to provide the latest insights. The analysis underscores the need for strengthened healthcare systems, increased funding, and international collaboration to achieve the global goal of TB elimination.

Keywords: tuberculosis, India, Kyrgyzstan, healthcare infrastructure, TB control

ИНДИЯ ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ТУБЕРКУЛЕЗ: САЛЫШТЫРМАЛУУ АНАЛИЗ ЖАНА ЖАКШЫРТУУ СУНУШТАРЫ

ТУБЕРКУЛЕЗ В ИНДИИ И КЫРГЫЗСТАНЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО УЛУЧШЕНИЮ

Аннотация

Туберкулез (ТБ) Индия жана Кыргызстанда социалдык-экономикалык жана эпидемиологиялык шарттарына карабастан, коомдук саламаттыкты сактоо боюнча чоң көйгөй болуп сакталууда. Бул макалада эки өлкөдөгү ТБ жүктөлүшү, саламаттыкты сактоо инфраструктурасы жана көзөмөлдөө чаралары салыштырмалуу талдоо берилет. Учурдагы стратегиялардын жетишсиздиктери баса көрсөтүлүп, жакшыртуу сунуштары берилет. Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму (ДССУ), улуттук саламаттыкты сактоо министрликтери жана эксперттер тарабынан каралган журналдардын акыркы маалыматтары колдонулган. Талдоо ТБди жоюунун глобалдык максатына жетүү үчүн саламаттыкты сактоо системасын бекемдөө, каржылоону көбөйтүү жана эл аралык кызматташтыктын зарылдыгын баса көрсөтөт.

Abstract

Tuberculosis (TB) remains a serious public health problem in India and Kyrgyzstan, despite their different epidemiological and socio-economic contexts. This article provides a comparative analysis of the TB burden, healthcare infrastructure, and control measures in both countries. It highlights the drawbacks in current strategies and provides recommendations for improvement. Data from the World Health Organization (WHO), national health ministries, and peer-reviewed journals are used to provide the latest insights. The analysis underscores the need for strengthened healthcare systems, increased funding, and international collaboration to achieve the global goal of TB elimination.

Ачык сөздөр: туберкулез, Индия, Кыргызстан, саламаттыкты сактоо инфраструктурасы, ТБди көзөмөлдөө, сунуштар, коомдук саламаттыкты сактоо

Keywords: tuberculosis, India, Kyrgyzstan, infrastructure healthcare, control TB, recommendations, public health

Introduction

Tuberculosis (TB) continues to be a major global health challenge, contributing significantly to morbidity and mortality worldwide. While the global fight against TB has made substantial progress over the years, countries with high TB burdens continue to face formidable obstacles. Among these, India and Kyrgyzstan are at the forefront of the epidemic, each with distinct challenges in controlling TB. India bears the brunt of the global TB burden, while Kyrgyzstan faces a particularly high rate of drug-resistant TB (DR-TB). This article aims to provide a comparative analysis of the TB situation in these two countries, focusing on key areas such as epidemiology, healthcare infrastructure, national policies, and recommendations for improved control. By leveraging the latest data from authoritative sources such as the World Health Organization (WHO), national health ministries, and peer-reviewed literature, the study aims to identify gaps and offer solutions that could help mitigate the TB crisis in both nations.

Kyrgyzstan is a developing country with widespread poverty and significant socio-economic inequality. As a result, migration is increasing as citizens seek better opportunities. While health is influenced by various factors, many neglect a healthy lifestyle. Despite efforts by TB services, tuberculosis remains a growing concern. According to the National Center of Phthisiology, after a sharp decline in cases in 2020–2021, incidence slightly increased in 2022, with 4,018 cases (60 per 100,000 people) compared to 3,891 (58.1 per 100,000) in 2021 and 3,518 (53.5 per 100,000) in 2020. (Boronbayeva A. A., et. all., 2024, 63-69). Dzholdubaev's research revealed that among 345 patients with pulmonary pathology, the majority (86.9% or 300 patients) had chronic nonspecific lung diseases, followed by those with tuberculosis (Dzholdubaev, Y. D., & Zakirova, T. A., 2014, pp. 47–50).

India, home to the largest TB burden in the world, accounts for approximately 27% of global TB cases (WHO, 2023). The country faces the compounded challenge of multidrug-resistant TB (MDR-TB), with significant morbidity and mortality due to delayed diagnosis, inadequate treatment adherence, and socio-economic factors such as poverty and overcrowding. In contrast, Kyrgyzstan, with a much smaller population, suffers from a similarly high incidence of drug-resistant TB, with alarming rates of MDR-TB, particularly among previously treated cases. The burden of TB in Kyrgyzstan is exacerbated by its mountainous geography and the challenges posed by limited healthcare access in rural and remote areas.

This article will compare the epidemiological data, healthcare system capabilities, and policy approaches to TB control in both countries. It will also discuss the challenges encountered in the implementation of national TB programs and propose strategic recommendations to enhance TB control efforts. This comparison aims to offer valuable insights for improving TB management strategies, not only in India and Kyrgyzstan but also in other high-burden countries.

By focusing on epidemiological indicators, healthcare infrastructure, control policies, and existing gaps, this study will provide a comprehensive overview of the TB burden in both nations, shedding light on the global effort to achieve TB elimination by 2035, as outlined by the WHO's End TB Strategy.

Methods

This study compares tuberculosis (TB) in India and Kyrgyzstan, focusing on epidemiology, healthcare systems, policies, and control measures. A review of available literature was carried out by searching within a number of databases, including WHO, national health ministries, and academic research and scientific database PubMed, Medline, Scopus and Google scholar (Table 1).

Table 1. Data collection and databases

Data Collection:	Epidemiology:	TB incidence, mortality, and drug-resistant cases from WHO and national reports.
	Healthcare Infrastructure:	Availability of TB clinics, diagnostic facilities, and healthcare access.
	Policies & Programs:	National TB control strategies, including India's TB Elimination Plan and Kyrgyzstan's National TB Program.
	Challenges & Solutions:	Issues like underreporting, misdiagnosis, stigma, financial constraints, and geographical barriers were examined.
Comparative Analysis:	Epidemiology:	TB burden and drug resistance compared.
	Healthcare Access:	Differences in India's large healthcare network vs. Kyrgyzstan's centralized TB clinics.
	Policy Effectiveness:	Success of TB control programs in early detection, treatment, and drug resistance management.

Results and Discussion

Epidemiology of Tuberculosis

India

- India accounts for 27% of the global TB burden, with an estimated 2.8 million cases reported in 2022 (World Health Organization [WHO], 2023, p. 12).
- The incidence rate is 199 cases per 100,000 population, with a mortality rate of 35 deaths per 100,000 population (WHO, 2023, p. 15).
- Multidrug-resistant TB (MDR-TB) is a significant concern, with 124,000 cases reported in 2022 (WHO, 2023, p. 18).
- The prevalence of TB is higher in urban areas due to overcrowding and poor living conditions (Ministry of Health and Family Welfare, India, 2023, p. 10).
- India has a high burden of TB-HIV co-infection, with 5% of TB patients also living with HIV (Central TB Division, India, 2023, p. 7).

Kyrgyzstan

- Kyrgyzstan is classified as a high-TB-burden country, with an estimated 5,500 TB cases reported in 2022 (WHO, 2023, p. 22).

- The incidence rate is 81 cases per 100,000 population, with a mortality rate of 10 deaths per 100,000 population (WHO, 2023, p. 24).
- Drug-resistant TB is a critical issue, with 28% of new TB cases and 60% of previously treated cases being drug-resistant (WHO, 2023, p. 26).
- The burden of TB is higher in rural and mountainous regions due to limited healthcare access (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 5).
- Kyrgyzstan has a lower TB-HIV co-infection rate compared to India, with 2% of TB patients living with HIV (National Statistical Committee, Kyrgyzstan, 2023, p. 9).

Table 2 demonstrates that India has a significantly higher TB burden compared to Kyrgyzstan, with higher incidence and mortality rates. However, Kyrgyzstan faces a higher proportion of drug-resistant TB cases.

Table 2. Epidemiological Comparison of TB in India and Kyrgyzstan (2022)

Indicator	India	Kyrgyzstan
Total TB Cases	2.8 million	5,500
Incidence rate per (100,000)	199	81
Mortality rate (per 100,000)	35	10
MDR-TB Cases	124,000	1,540
TB-HIV Co-infection	5%	2%
Source	WHO (2023, p.12)	WHO (2023, p.12)

Healthcare Infrastructure and Access

India

- India has a vast network of healthcare facilities, including 1.5 million health sub-centers and 50,000 primary health centers providing TB care (National Health Mission [NHM], 2023, p. 8).
- The National Strategic Plan for TB Elimination (2017-2025) aims to eliminate TB by 2025, focusing on early diagnosis, treatment, and prevention (Ministry of Health and Family Welfare, India, 2023, p. 10).
- Challenges include underreporting, stigma, and limited access to healthcare in rural areas (WHO, 2023, p. 30).
- The government has introduced mobile health units to reach remote populations (NHM, 2023, p. 12).
- India has also implemented public-private partnerships to improve TB case notification and treatment adherence (Central TB Division, India, 2023, p. 15).

Kyrgyzstan

- Kyrgyzstan has a well-established network of TB clinics, with 100% coverage of diagnostic and treatment services (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 5).
- The country has adopted the End TB Strategy, emphasizing early diagnosis and treatment of drug-resistant TB (WHO, 2023, p. 28).

- Financial constraints and geographical barriers in mountainous regions remain significant challenges (WHO, 2023, p. 32).
- International organizations like the Global Fund and WHO provide financial and technical support for TB control (WHO, 2023, p. 36).
- Kyrgyzstan has introduced community-based TB care to improve access in remote areas (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 7).

Table 3 shows that India has a larger healthcare infrastructure, but Kyrgyzstan achieves higher diagnostic coverage due to its centralized TB clinics.

Table 3: Healthcare Infrastructure Comparison

Indicator	India (NHM (2023, p. 8))	Kyrgyzstan (Ministry of Health, Kyrgyzstan (2023, p. 5))
Health Sub- centres	1.5 million	Not applicable
Primary Health centres	50,000	200 TB clinics
Diagnostic Coverage	85%	100%

TB Control Measures and Policies

India

- The Nikshay Poshan Yojana provides nutritional support to TB patients through direct benefit transfers (Ministry of Health and Family Welfare, India, 2023, p. 12).
- The Revised National TB Control Program (RNTCP) has introduced advanced diagnostic tools like CBNAAT (Cartridge-Based Nucleic Acid Amplification Test) and GeneXpert for early detection (NHM, 2023, p. 10).
- India has also launched the TB-Free India Campaign to raise awareness and reduce stigma (Ministry of Health and Family Welfare, India, 2023, p. 14).
- The government is working with private healthcare providers to improve case notification and treatment adherence (WHO, 2023, p. 34).
- India has introduced daily drug regimens to replace intermittent therapy, improving treatment outcomes (Central TB Division, India, 2023, p. 18).

Kyrgyzstan

- Kyrgyzstan has implemented the National TB Program, which focuses on improving diagnostic capacity and treatment adherence (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 7).
- The country has introduced community-based TB care to improve access in remote areas (WHO, 2023, p. 34).
- Kyrgyzstan has also adopted universal drug susceptibility testing to address drug-resistant TB (WHO, 2023, p. 36).
- The government collaborates with international organizations to secure funding and technical assistance (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 9).
- Kyrgyzstan has implemented social support programs for TB patients, including food packages and transportation subsidies (National Statistical Committee, Kyrgyzstan, 2023, p. 12).

Drawbacks in TB Control Programs

India

- Underreporting and Misdiagnosis: Many TB cases go unreported, especially in rural areas, due to limited diagnostic facilities (Central TB Division, India, 2023, p. 20).
- Stigma and Discrimination: Social stigma prevents patients from seeking timely treatment (Ministry of Health and Family Welfare, India, 2023, p. 16).
- Inadequate Funding: Despite government efforts, funding for TB control remains insufficient to meet the growing demand (WHO, 2023, p. 38).
- Inequitable Access: Rural and marginalized populations face barriers in accessing healthcare services (NHM, 2023, p. 14).

Kyrgyzstan

- Financial Constraints: Limited domestic funding hampers the scale-up of TB control programs (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 10).
- Geographical Barriers: Remote and mountainous regions lack adequate healthcare infrastructure (WHO, 2023, p. 40).
- Drug Resistance: High rates of MDR-TB and limited access to second-line drugs remain critical challenges (National Statistical Committee, Kyrgyzstan, 2023, p. 15).
- Dependency on Donor Funding: Over-reliance on international donors makes the program vulnerable to funding fluctuations (WHO, 2023, p. 42).

Recommendations for Improvement

India

- Strengthen Diagnostic Networks: Expand the coverage of advanced diagnostic tools like CBNAAT and GeneXpert to rural areas (Central TB Division, India, 2023, p. 22).
- Address Stigma: Launch nationwide awareness campaigns to reduce stigma and encourage early treatment-seeking behavior (Ministry of Health and Family Welfare, India, 2023, p. 18).
- Increase Funding: Allocate more domestic resources to TB control programs and explore innovative financing mechanisms (WHO, 2023, p. 44).
- Enhance Public-Private Partnerships: Strengthen collaboration with private healthcare providers to improve case notification and treatment adherence (NHM, 2023, p. 16).

Kyrgyzstan

- Improve Domestic Funding: Increase government spending on TB control to reduce dependency on international donors (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 12).
- Expand Healthcare Infrastructure: Build more TB clinics in remote and mountainous regions to improve access (WHO, 2023, p. 46).
- Strengthen Drug-Resistance Management: Ensure universal access to second-line drugs and improve treatment adherence (National Statistical Committee, Kyrgyzstan, 2023, p. 18).
- Leverage Technology: Use telemedicine and mobile health units to reach underserved populations (Ministry of Health, Kyrgyzstan, 2023, p. 14).

Conclusion

Tuberculosis remains a critical public health issue in India and Kyrgyzstan. While India faces a high burden of TB cases, Kyrgyzstan struggles with drug resistance. Both countries have implemented robust policies and programs, but sustained efforts and international collaboration are essential to overcome the challenges and achieve TB elimination. Addressing the drawbacks and implementing the recommendations outlined in this article can significantly improve TB control in both countries.

References

1. Боронбаева, А., Аттокуров, К., & Гаипова, М. (2024). Заболеваемость туберкулезом населения на примере Сузакского района Жалал-Абадской области. *Вестник Ошского государственного университета. Химия. Биология. География*, 1(4), 63-69. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948688_2024_1\(4\)_9](https://doi.org/10.52754/16948688_2024_1(4)_9). EDN: ZPOMFM.
2. Central TB Division, India. (2023). TB India Report 2023. New Delhi: Government of India. <https://tbcindia.gov.in/showfile.php?lid=3680>
3. Dzholdubaev, Y. D., Zakirova, T. A. (2014). Clinical and epidemiological characteristics of chronic nonspecific lung diseases in residents of southern Kyrgyzstan living in areas with elevated radiation background. *Bulletin of Osh State University*, (1), 47-50.
4. Ministry of Health and Family Welfare, India. (2023). National Strategic Plan for TB Elimination (2017-2025). New Delhi: Government of India.
5. Ministry of Health, Kyrgyzstan. (2023). National TB Program Report. Bishkek: Government of Kyrgyzstan.
6. National Health Mission (NHM). (2023). Annual Report on TB Control in India. New Delhi: Government of India.
7. National Statistical Committee, Kyrgyzstan. (2023). Health Statistics Report 2023. Bishkek: Government of Kyrgyzstan.
8. World Health Organization (WHO). (2023). Global Tuberculosis Report 2023. Geneva: WHO.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 80-91

ВЕТЕРИНАРИЯ

УДК: 619:616.34-002:636.4

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_8](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_8)

EFFICACY OF TREATMENT OF PIGLET GASTROENTERITIS

ЧОЧКОНУН ГАСТРОЭНТЕРИТИН ДАРЫЛООНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЛЕЧЕНИЯ ГАСТРОЭНТЕРИТА ПОРОСЯТ

Nikolaeva Oksana

Николаева Оксана Николаевна

Николаева Оксана Николаевна

Candidate of Biology, Associate Professor, The Bashkir State Agrarian University

б. и. к., доцент, Башкырт мамлекеттик агрардык университети

к. б.н., доцент, Башкирский государственный аграрный университет

oksananik83@mail.ru

ORCID: 0000-0003-3640-2784

Rodionova Marina

Родионова Марина Сергеевна

Родионова Марина Сергеевна

veterinarian, The Bashkir State Agrarian University

ветеринар, Башкырт мамлекеттик агрардык университети

ветеринарный врач, ФГБОУ ВО Башкирский государственный аграрный университет

EFFICACY OF TREATMENT OF PIGLET GASTROENTERITIS

Abstract

The aim of the research was to study the comparative effectiveness of therapeutic methods of treatment of gastro-enteritis in piglets. Piglets of large white breed, 3-5 days old, with clinical signs of gastroenteritis were selected for research. The sick piglets were formed into three groups. In piglets of the control group, when using Butofan metab-olism stimulator, the duration of the disease was $7,4 \pm 0,2$ days, average daily live weight gain - $180,0 \pm 6,3$ g, safety was 60%. In piglets of the second group, when using complex treatment with antibiotic Amoxilong™ 150 LA and Butofan metabolism stimulator, the duration of the disease was $4,2 \pm 0,3$ days, average daily live weight gain - $231,8 \pm 4,4$ g, safety was 100%. In piglets of the third group, at application of complex treatment with antibiotic Ditrin and metabolism stimulator Butofan, duration of the disease was $5,5 \pm 0,23$ days, average daily live weight gain was $198,3 \pm 6,2$ g, safety was 80%.

Keywords: piglets, gastroenteritis, treatment, Butofan, Amoxilong™ 150 LA, Dextrin

**ЧОЧКОНУН ГАСТРОЭНТЕРИТИН
ДАРЫЛООНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ**

Аннотация

Изилдөөнүн максаты чочколордун гастроэнтериттерин дарылоо ыкмаларынын салыштырмалуу натыйжалуулугун изилдөө болгон. Изилдөө үчүн гастроэнтериттин клиникалык белгилери бар, 3-5 күндүк чоң ак тукумундагы чочколору тандалып алынган. Оорулуу чочколорду үч топко бөлүштү. Контролдук топтун чочколорунда метаболизмдин стимулятору Бутофан колдонгондо оорунун узактыгы $7,4 \pm 0,2$ сутка, орточо суткалык тирүү салмак кошуусу $180,0 \pm 6,3$ г, аман калуу көрсөткүчү 60% түздү. Экинчи топтогу чочколордун Амоксилонг™ 150 LA антибиотика жана метаболизмди стимулятору Бутофан менен комплекстүү дарылоону колдонууда оорунун узактыгы $4,2 \pm 0,3$ күн, орточо суткалык тирүү салмак кошуусу $231,8 \pm 4,4$ г, жашоо көрсөткүчү 100% болгон. Дитрим антибиотиктин жана метаболизмдин стимулятору Бутофанды колдонуу менен комплекстүү дарылоону колдонуу учурунда үчүнчү топтогу чочколордо оорунун узактыгы $5,5 \pm 0,23$ күндү түздү, тирүү салмактын орточо суткалык өсүүсү $198,3 \pm 6,2$ г, аман калуу көрсөткүчү 80%ды түздү.

Ачкыч сөздөр: чочко, гастроэнтерит, дарылоо, Бутофан, Амоксилонг™ 150 LA, Дитрим

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЛЕЧЕНИЯ
ГАСТРОЭНТЕРИТА ПОРОСЯТ**

Abstract

Целью исследований явилось изучение сравнительной эффективности методов лечения гастроэнтерита поросят. Для проведения исследований были отобраны поросята крупной белой породы, возраста 3-5 дней, с клиническими признаками гастроэнтерита. Больных поросят формировали в три группы. У поросят контрольной группы при применении стимулятора обмена веществ Бутофан длительность заболевания составила $7,4 \pm 0,2$ дня, среднесуточные приросты живой массы – $180,0 \pm 6,3$ г, сохранность составила 60%. У поросят второй группы, при применении комплексного лечения с использованием антибиотика Амоксилонг™ 150 LA и стимулятора обмена веществ Бутофан, длительность заболевания составила $4,2 \pm 0,3$ дня, среднесуточные приросты живой массы – $231,8 \pm 4,4$ г, сохранность составила 100%. У поросят третьей группы, при применении комплексного лечения с использованием антибиотика Дитрим и стимулятора обмена веществ Бутофан, длительность заболевания составила $5,5 \pm 0,23$ дня, среднесуточные приросты живой массы – $198,3 \pm 6,2$ г, сохранность составила 80%.

Ключевые слова: поросята, гастроэнтерит, лечение, Бутофан, Амоксилонг™ 150 LA, Дитрим

Introduction

Modern pig breeding is developing not by increasing the number of animals, but by increasing pork production. This is achieved through successes in breeding work, a high level of reproduction, the use of hybridisation and intensive methods of fattening. The efficiency of pig breeding intensification depends largely on the quality of young stock, which determines the growth rate, weight gain and overall economic profitability of pork production (Khakhula et al., 2020, pp. 29-35; Wang et al., 2023, p. 106441).

According to official data, in recent years between 48,5 and 52,3 per cent of pigs have suffered from non-communicable diseases, with gastrointestinal diseases accounting for 16,8 to 48,0 per cent of all cases. Among the dead animals, digestive diseases account for 48,6-48,7 per cent. Gastrointestinal diseases account for 51,1-52,5% of the total number of dead young animals (Bershakov et al., 2021, p. 8).

The main factors contributing to the development of gastritis in piglets are stress, unbalanced nutrition and poor housing conditions. Abrupt feed changes, dietary disturbances, as well as vitamin and microelement deficiencies can cause inflammatory processes in the gastric mucosa. Studies in the field of microbiology show that opportunistic microorganisms may also contribute significantly to the development of gastritis (Bushev et al., 2024, pp.112-114; Syromyatnikov et al., 2024, pp.80-81; Tuchkov et al., 2024, pp.474-476).

Symptoms of piglet gastroenteritis vary from minor digestive disorders to severe disorders, which requires careful diagnosis (Kuryatova et al., 2021, pp. 90-96). Thus, Gorshkova E.V. et al. (2024, pp. 51-56) studied gastrointestinal complexes of fallen and diagnostically killed fattening piglets with symptoms of digestive system diseases. When examining the complexes «stomach - small and large intestine» of piglets, characteristic pathological and anatomical changes were detected. Histological examination of gastroenterocolitis revealed inflammatory hyperaemia of blood vessels of microcirculatory channel in mucous and submucous layers, their impregnation with exudate, hypersecretion of mucus by goblet cells, their desquamation.

Zuev N.P. et al. (2022, pp. 42-44) studied clinical and morphological changes in piglet gastroenteritis. On the basis of pathological anatomical autopsy of fallen and compulsory killed pigs it was found that the total lesion of the cardiac part of the stomach (hyperkeratosis, erosions, acute and chronic ulcers) in all age groups is 67,0 %, and of the fundal part – 33,0 %. The greatest mortality is observed among animals aged 55-70 days, and forced slaughter in piglets of 80-106 days of age and in most cases with the presence of ulcers of the oesophageal region, which are much slower to undergo reparative processes.

Timely and accurate identification of the problem is crucial for successful treatment and improvement of the animal's condition. The main therapies include optimising the diet and improving housing conditions. Antibiotics have traditionally played a key role in the treatment of gastroenteritis, but their frequent use leads to reduced therapeutic efficacy (Esikova et al., 2021, pp. 90-96; Napolov et al., 2023, pp. 121-124).

Gertman A.M. et al. (2021, pp. 390-394) presented the results of studying the effectiveness of a therapy scheme for piglets with gastroenteritis in farm conditions. 18 piglets of large white breed aged 2-2.5 months, sick with gastroenteritis were divided into two groups - control and experimental. The control piglets were administered intramuscular dorin solution for five days. The piglets of the

experimental group were administered feed with Kormomix and 5% Baytril solution intramuscularly for three days. During fourteen days, all animals were monitored, and the terms of recovery and appetite recovery were evaluated. In the experimental group the normalisation of clinical status took place in a shorter period of time. Morpho-biochemical blood parameters were significantly higher in experimental piglets. Biochemical parameters indicate the recovery of protein-synthetic and other liver functions in this group of animals.

Gotovsky D.G. et al. (2024, pp. 81-86) studied the therapeutic efficacy of the veterinary preparation «Gentamin 10%». The veterinary preparation «Gentamin 10%» was administered to piglets of the experimental group as an etiotropic (antimicrobial) agent according to the temporary instruction, orally at the rate of 2,2 g per 10 kg of weight for 5 consecutive days with drinking water. In the control group piglets were administered veterinary preparation «Colisulfatril» as an etiotropic (antimicrobial) agent according to the instructions for use. It was found that the application of the veterinary drug «Gentamin 10%» showed positive dynamics of recovery in most animals. Already in three days in 18 piglets there was a decrease in the intensity of diarrhoea, and on the 4th-5th day all piglets of the experimental group showed disappearance of the main clinical sign of gastroenteritis - diarrhoea, as well as restoration of appetite and normalisation of water intake. Duration of gastroenteritis disease in the gastroenteritis group was $3,7 \pm 0,3$ days. At application of veterinary preparation «Kolisulfotril» positive similar dynamics was also observed. Already in three days in 16 piglets there was a decrease in the intensity of diarrhoea, and on the 4-5 day all piglets of the experimental group showed disappearance of the main clinical sign of gastroenteritis - diarrhoea. The duration of gastroenteritis in the group was $3,6 \pm 0,2$ days. No piglet deaths were observed in the experimental and control groups. No side effects were detected when using the preparations. The therapeutic effect was 100,0 %. No complications and side effects were observed during treatment. Addition of the drug to the feed did not lead to a decrease in eatability.

Studies on the use of antacid and enveloping agents as well as probiotics and prebiotics for the treatment and prevention of piglet gastroenteritis deserve attention. Probiotics contribute to the elimination of pathogens without adversely affecting the environment. They improve digestion by stimulating the growth of beneficial microflora, strengthen the immunity of animals and contribute to their productivity (Belko et al., 2020, pp. 4-8). The development of biopreparations based on probiotic microorganism strains synthesising biologically active substances (metabiotics) in the gastrointestinal tract of animals and promoting the development of normal microflora seems to be topical (Popov et al., 2020, pp. 130-135; Liufu et al., 2024., p. 458).

Shubina T.P. et al. (2023) conducted an experiment on the effect of biologically active supplement «Emprobio» on clinical condition and biochemical blood parameters in the treatment of gastroenteritis in piglets of dairy period. Piglets of the milk period at the age of 30-35 days with a live weight of 11-14 kg were selected for the experiment. Three groups of animals were created according to the principle of analogues. Clinically healthy animals were in the control group. The sick animals were divided into two experimental groups. In the first experimental group the animals were treated according to the farm scheme: Amoxicillin 150 - 1ml/10 kg and Tetravit 1ml/10 kg. In the second experimental group, in addition to this treatment, they were given the bio-additive «Emprobio». The preparation «Emprobio» was drunk with water at the rate of 2 ml per head 2 times a day for 10 days. The researchers showed that the use of the biopreparation «Emprobio» for the treatment of gastroenteritis in piglets of milk period has a positive effect on clinical and biochemical blood parameters, normalises metabolism and general condition.

This team also studied the effect of biopreparation «Vetom 1» on clinical and biochemical blood parameters of pigs with gastroenteritis. The experiment was carried out on 39 piglets of the milk period (30-35 days) of the Large White breed with live weight of 13-15 kg, sick with gastroenteritis. Three groups of 13 animals in each group were created: control (healthy), first and second experimental groups. The first experimental group received standard treatment according to the scheme of the farm, the second experimental group additionally received biode-additive «Vetom1». After treatment, the number of haemoglobin, erythrocytes, lymphocytes and segmented neutrophils in animals of the second group had higher values than in animals of the first group. The results obtained allow us to conclude about the positive effect of the bio-additive on haematological parameters and recommend it for the prevention and treatment of gastroenteritis (Shubina et al., 2024).

A.L. Sepp et al. (2020, pp. 74-90) studied the effect of probiotic strain *Enterococcus faecium L3* on microbiota composition and activity of digestive enzymes of the intestine in gastroenteritis in piglets during the weaning period. The obtained results of research indicate that oral application of probiotic strain *E. faecium L3* on the background of intestinal dysbiosis promotes faster restoration of enzymes involved in the final hydrolysis of proteins, fats and carbohydrates, as well as a pronounced dynamics of intestinal microbiocenosis restoration in animals. In piglets with gastroenteritis in 14 days from the beginning of *Enterococcus faecium L3* application in the intestinal microbiota there was a decrease in the content of *Escherichia coli* and an increase in the content of lactobacilli and enterococci (in comparison with the control group of animals). At the same time, the activity of a number of intestinal digestive enzymes (α -amylase, maltase, aminopeptidase N) increased and alkaline phosphatase activity decreased. Thus, the use of probiotic preparation based on *Enterococcus faecium L3* strain in piglets during weaning period restores the composition of intestinal microbiota and increases the activity of key intestinal digestive enzymes, which accelerates the adaptation of animal organism to a new type of feeding, positively affects metabolic processes, stimulates animal growth.

Thus, digestive diseases occupy a significant place among the pathologies of young pigs. These diseases cause huge economic damage to pig breeding, as productivity is reduced and animal weight gain decreases. For treatment and prevention of gastrointestinal tract diseases different medicines and treatment schemes are used.

In this regard, the aim of the research was to evaluate the effectiveness of methods of treatment of gastroenteritis of piglets.

The research work was carried out in a pig-breeding enterprise of the Republic of Bashkortostan.

The object of the study were 3- 5-day-old large white piglets with gastro-intestinal disorders.

To determine the therapeutic efficacy of complex treatment of gastroenteritis of piglets by the method of analogues, piglets of large white breed, 3-5 days old, with clinical signs of gastroenteritis were selected. The sick piglets were formed into three groups of 5 animals each.

The piglets of the control and experimental groups were kept under the conditions of the accepted housing and feeding technology (Table 1).

Table 1 Schematic of the research experience

Animal group (n=5)	Drugs used
1 control	Butofan (1 ml per animal, subcutaneously, for 5 days) + Ferran (on the 4th day after birth, 1 ml per animal, intramuscularly, for prevention of alimentary anaemia in piglets)
2	Amoxilong™ 150 LA (0,1 ml per 1 kg of animal weight, subcutaneously, once) + Butofan (1 ml per animal, subcutaneously, for 5 days) + Ferran (on the 4th day after birth, 1 ml per animal, intramuscularly, for prevention of alimentary anaemia in piglets)
3	Ditrim (0,1 ml per 1 kg of animal weight, intramuscularly in the neck area, for 3-7 days) + Butofan (1 ml per animal, subcutaneously, for 5 days) + Ferran (on the 4th day after birth, 1 ml per animal, intramuscularly, for prevention of alimentary anaemia in piglets)

The following parameters were considered in sick piglets:

1. Results of haematological and biochemical studies. For determination of haematological and biochemical blood parameters in piglets of control and experimental groups on the first day and on the 3rd and 7th days from the beginning of treatment blood was taken from the tail vein.

Haematological parameters were determined on an automatic haematological analyser URIT - 3020 (erythrocytes, leucocytes and haemoglobin content), biochemical studies were carried out on a semi-automatic biochemical analyser BIOCHEM SA (total protein, globulins).

2. The therapeutic efficacy of complex treatment in the control and experimental groups was evaluated by the following indicators:

- presence of positive dynamics (daily assessment of the clinical condition of piglets taking into account the general condition (temperature, pulse, respiration), presence/absence of diarrhoea);
- duration of treatment, days;
- safety, %.

3. Body weight gain of piglets under different treatment schemes. Live weight gain of sucklings was determined by weighing before application of the preparation and on the 7th day of the experiment with subsequent calculation of average daily live weight gain.

The economic efficiency of veterinary measures was determined according to the 'Methodology for determining the economic efficiency of veterinary measures' (Moscow, 1997).

The following were determined:

- total (actual);
- prevented economic damage;
- veterinary costs;
- economic effect obtained as a result of treatment measures;
- economic effect of treatment measures per 1 ruble of costs.

Statistical processing of experimental data was carried out using the statistical analysis package for Microsoft Excel®.

Clinical examination of piglets with gastroenteritis revealed general oppression, subfebrile body temperature $39,2\pm 0,04^{\circ}\text{C}$ - $39,3\pm 0,05^{\circ}\text{C}$, increased respiration to $38,9\pm 0,05$ - $39,3\pm 0,07$ respiratory movements/min and pulse to $105,0\pm 1,85$ - $108,0\pm 3,8$ beats/min (Table 2). In addition,

periodic liquefaction of faeces was registered, which acquired yellow-grey colour, without blood admixture, watery consistency, often with caustic gas bubbles.

Table 2 Dynamics of clinical parameters in piglets ($M \pm m$)

Animal group	Study days			
	1	3	5	7
	Temperature, ° C (physiological norm 38,0-39,0 ° C)			
1	39,3±0,03	39,2±0,1*	39,0±0,2*	38,8±0,07*
2	39,2±0,04	38,7±0,05*	38,6±0,06	38,5±0,03*
3	39,3±0,05	39,0±0,08	38,8±0,03*	38,6±0,04*
	Heart rate, beats/min (physiological norm 70-90 beats/min)			
1	106,0±2,65	106,0±2,8*	104,0±1,3*	89,4±1,9*
2	105,0±1,85	92,3±2,5*	88,3±1,8*	86,0±2,4*
3	108,0±3,8	94,0±1,5*	90,5±1,6*	87,0±2,8*
	Respiration, respiratory movements/min (physiological norm 20-30 d.d./min)			
1	39,3±0,07	39,2±0,02*	35,8±0,1	30,3±0,02
2	38,9±0,05	36,3±0,02	30,3±0,02*	28,2±0,04*
3	39,1±0,09	38,6±0,07*	34,2±0,04*	29,3±0,03*
	Oppression			
1	+	+	+	+
2	+	-	-	-
3	+	+	-	-
	Diarrhoea			
1	+	+	+	+
2	+	+	-	-
3	+	+	+	-

Note: hereinafter * - $p < 0.05$ in relation to the background; «+» - the sign is clearly expressed; «±» - the sign is weakly expressed; «-» - the sign is absent

The study of body temperature dynamics in experimental animals allowed to establish that the body temperature before treatment in control and experimental groups was at the upper limits of physiological norm and averaged $39,3 \pm 0,03^\circ\text{C}$, $39,2 \pm 0,04^\circ\text{C}$ and $39,3 \pm 0,05^\circ\text{C}$, respectively. Application of complex method of treatment positively influenced on normalisation of this index of clinical status. Thus, in the second and third experimental groups, compared to the control group, the body temperature of piglets decreased by $0,5^\circ\text{C}$ and $0,2^\circ\text{C}$ on the 3rd day, by $0,4^\circ\text{C}$ and $0,2^\circ\text{C}$ on the 5th day, and by $0,3^\circ\text{C}$ and $0,2^\circ\text{C}$ on the 7th day.

Measurement of heart rate in piglets on the background of treatment showed that before the beginning of treatment in piglets with gastroenteritis heart rate exceeded the upper limits of physiological norm. During the application of antibiotics and stimulant in the second and third experimental groups on the third day there was a decrease in heart rate by 13,7 beats/min and 12,0 beats/min compared to the control group; on the 5th day - by 15,7 beats/min and 13,5 beats/min; on the 7th day - by 3,4 beats/min and 2,4 beats/min.

Clinical studies of respiratory rate indicated that before treatment in sick suckling piglets it averaged $38,9 \pm 0,05$ – $39,3 \pm 0,07$ respiratory movements/min, which exceeded the upper limits of physiological norm. The conducted treatment of non-specific gastroenteritis allowed to reduce the studied index in comparison with the control group, respectively, on the 3rd day - by 2,88 respiratory movements /min and by 0,6 respiratory movements /min; on the 5th day - by 5,3 respiratory movements /min and by 1,6 respiratory movements /min; on the 7th day - by 2,1 respiratory movements /min and by 1,0 respiratory movements /min.

In the control group of piglets using Butophosphan, improvement of the general condition of animals, weakening of diarrhoea and signs of intoxication occurred only by the 7th day from the beginning of treatment.

The general condition of piglets with gastroenteritis improved with the use of antibiotic Amoxilong™ 150 LA and stimulant Butophosphan from the third day of its administration. Signs of central nervous system oppression disappeared - piglets had increased reaction to external stimuli, increased motor activity, increased appetite. On the second - third day of the disease, the frequency of defecation significantly decreased, the character of faeces changed - from liquid watery they became liquid lumpy, gradually thickened and shaped, becoming yellowish-brown in colour. Diarrhoea disappeared by the fifth day from the beginning of treatment.

During clinical observation of piglets, which were treated with antibiotic Ditrin and stimulant Butophosphan, improvement of general condition of patients and disappearance of main clinical signs of gastroenteritis were noted on the fifth day after the drug application, recovery of animals - on the 6th-7th day.

The data of morphobiochemical study of blood of piglets with gastroenteritis and according to the results of treatment are presented in Table 3.

Table 3 Morphobiochemical parameters of piglet blood ($M \pm m$)

Animal group	Study days			Physiological norm
	1	3	7	
	Erythrocytes, $\times 10^{12}/l$			
1	3,9 $\pm$ 0,52	4,2 $\pm$ 0,39*	4,4 $\pm$ 0,23	4,1-5,6 $\times 10^{12}/l$
2	3,75 $\pm$ 0,36	4,4 $\pm$ 0,24*	4,8 $\pm$ 0,34*	
3	3,6 $\pm$ 0,45	4,4 $\pm$ 0,12	4,6 $\pm$ 0,26*	
	Leucocytes $\times 10^9/l$			
1	13,5 $\pm$ 0,65	13,0 $\pm$ 2,8*	12,8 $\pm$ 1,3*	10-12 $\times 10^9/l$
2	13,6 $\pm$ 0,85	11,8 $\pm$ 0,5*	11,2 $\pm$ 0,8*	
3	13,4 $\pm$ 0,8	12,8 $\pm$ 1,5*	12,0 $\pm$ 0,6*	
	Haemoglobin, g/l			
1	79,0 $\pm$ 2,7	89,2 $\pm$ 3,2*	100,2 $\pm$ 2,1	80-110 г/l
2	78,0 $\pm$ 1,5	93,3 $\pm$ 2,2*	107,0 $\pm$ 1,2*	
3	77,3 $\pm$ 1,9	89,6 $\pm$ 1,7*	107,4 $\pm$ 3,4*	
	Total protein, g/l			
1	56,8 $\pm$ 0,75	61,2 $\pm$ 0,3*	68,3 $\pm$ 0,22*	70-90 г/l
2	58,2 $\pm$ 0,81	68,9 $\pm$ 0,74*	75,9 $\pm$ 0,32*	
3	57,4 $\pm$ 0,83	64,5 $\pm$ 0,81*	71,2 $\pm$ 0,56*	
	Globulins, g/l			
1	53,8 $\pm$ 0,5	51,2 $\pm$ 0,2*	48,3 $\pm$ 0,32*	35-45 г/l
2	52,2 $\pm$ 0,51	48,4 $\pm$ 0,4*	39,9 $\pm$ 0,2*	
3	54,4 $\pm$ 0,63	52,3 $\pm$ 0,8*	46,2 $\pm$ 0,34	

Haematological and biochemical parameters at the beginning of the experiment at intergroup comparison in all sick piglets had no reliable differences.

Haematological studies showed that the number of erythrocytes in sick piglets with gastroenteritis was at the level of $3,6 \pm 0,45 \times 10^{12}/l$ – $3,9 \pm 0,52 \times 10^{12}/l$, which is below the normative values. But during the observation this index gradually reached the physiological norm. As the suckling piglets recovered, this index was restored. By the 3rd day of the study the number of erythrocytes in animals of the second and third experimental groups increased by $0,3 \times 10^{12}/l$ and $0,6 \times 10^{12}/l$, and by the 7th day - by $1,05 \times 10^{12}/l$ and by $1,0 \times 10^{12}/l$ in comparison with the initial index.

In the control group the number of erythrocytes increased by $0,3 \times 10^{12}/l$ and by $0,5 \times 10^{12}/l$ by the 3rd and 7th day of the study.

A similar trend was registered when studying the dynamics of haemoglobin in the blood of piglets of control and experimental groups. The background index of haemoglobin in piglets with gastroenteritis was at the level of $77,3 \pm 1,9$ g/l - $79,0 \pm 2,7$ g/l. In the control group of piglets on the 3rd day of research the amount of haemoglobin in the blood increased by 1,2 g/l compared to the phono values; on the 7th day of research - by 21,2 g/l. In piglets of the second and third experimental groups the amount of haemoglobin in blood was higher than background values on the 3rd day of the experiment - by 15,3 g/l and by 12,3 g/l, respectively; on the 7th day of the experiment - by 29,0 g/l and by 30,1 g/l, respectively.

The number of leukocytes in the diseased piglets was at the level of $13,4 \pm 0,8 \times 10^9/l$ - $13,6 \pm 0,85 \times 10^9/l$, which is higher than the normative values, but the application of complex treatment allowed to normalise the number of leukocytes to the level typical for piglets of this age. Thus, in the second and third experimental groups a significant decrease in leucocytes was observed already on the 3rd day from the beginning of treatment and was lower than background values by $1,8 \times 10^9/l$ and $0,6 \times 10^9/l$, respectively. On the 7th day from the beginning of treatment the number of leukocytes stabilised within the physiological norm. However, in piglets of the control group, the number of leukocytes was higher than physiological values in all periods of the study.

It was found that gastroenteritis of piglets was accompanied by a decrease in total protein in the blood of piglets of control and experimental groups. The background value of total protein in sick piglets was $56,8 \pm 0,75$ g/l and $58,2 \pm 0,81$ g/l. On the 3rd day of the study the total protein exceeded the background values in the control, second and third experimental groups by 4,4 g/l, 10,2 g/l and 7,1 g/l, respectively; on the 7th day of the study by 11,5 g/l, 17,7 g/l and 13,8 g/l, respectively.

The content of globulins in the blood serum of piglets with gastroenteritis, on the contrary, was increased and registered at the level of $52,2 \pm 0,51$ g/l - $54,4 \pm 0,63$ g/l. During the conducted therapeutic measures the amount of globulins decreased in comparison with the background level in control, second and third experimental groups on the 3rd day of research by 2,6 g/l, by 3,8 g/l and by 2,1 g/l, respectively; on the 7th day of research - by 5,5 g/l, by 12,3 g/l and by 8,2 g/l, respectively.

Recovery of piglets was determined by the following signs: animals became active; appetite returned; temperature, pulse, respiration - within normal limits; skin mucous membranes - pink; skin turgor - preserved; faeces became clear, not liquid, natural odour (Table 4).

In piglets of the control group diarrhoea lasted $7,4 \pm 0,2$ days; in piglets of the second group - $4,2 \pm 0,3$ ($3,2$ days earlier than in the control group); in piglets of the third group - $5,5 \pm 0,23$ ($1,9$ days earlier than in the control group).

In addition, in the control and third experimental groups one and two calves fell down, respectively, while in the second group no deaths were registered (100% safety).

The average daily body weight gain of piglets was maximum in the second group and it was $231,8 \pm 4,4$ g.

Table 4 Therapeutic efficacy of complex treatment for gastroenteritis in piglets

Animal group (n=5)	Indicators					
	treatment duration, days	recovered, heads	safety, % (head count)	live weight at the beginning of the experiment, kg	live weight at the end of the experiment, kg	average daily gain, g
1 control	7,4±0,2	2	60 (2)	1,22±0,12	2,48±0,15	180,0 ± 6,3
2	4,2±0,3	3	100 (0)	1,18±0,15	2,8±0,21	231,8 ± 4,4
3	5,5±0,23	5	80 (1)	1,21±0,18	2,6±0,24	198,3 ± 6,2

To assess the economic efficiency of therapeutic measures implemented in piglet gastroenteritis, a system of indicators was used:

1. total (actual) damage;
2. prevented economic damage;
3. veterinary costs;
4. economic effect obtained as a result of treatment measures;
5. economic effect of treatment measures per 1 ruble of costs.

Table 5 shows that the greatest total economic damage was observed in piglets of the control and third groups, which included damage from animal mortality and damage from reduced live weight gain. In the second group it was formed only due to the reduction in live weight gain of piglets.

The greatest prevented economic damage was obtained as a result of therapeutic measures implemented through the application of complex treatment with the use of antibiotic Amoxilong™ 150 LA and stimulator of metabolism Butofan (2015,4 roubles).

Thus, the economic efficiency of antibiotic Amoxilong™ 150 LA and metabolism stimulator Butofan was maximised.

Table 5 Cost effectiveness of complex therapy for gastroenteritis of piglets

Animal group	Indicators of economic efficiency				
	Total economic damage (roubles)	Veterinary costs, (roubles)	Avoided economic damage (roubles)	Economic effect (roubles)	Economic effect per ruble of costs (roubles)
1 Control	926	688,25	1169,2	480,95	0,7
2	79,8	690,15	2015,4	1325,25	1,9
3	530	695,25	1565,2	869,25	1,2

The payback per ruble of invested costs in the groups receiving complex therapy was 1,9 roubles and 1,2 roubles in the second and third groups, respectively.

Thus, the following conclusions can be drawn:

1. It has been established that piglets with nonspecific gastroenteritis have oppression, subfebrile body temperature 39,2±0,04°C - 39,3±0,05°C, respiratory rate up to 38,9±0,05 -

39,3±0,07 respiratory movements/minute, and pulse up to 105,0±1,05 – 105,0±1,07 respiratory movements/minute. and pulse up to 105,0±1,85 – 108,0±3,8 beats/min; periodic liquefaction of faeces, which acquired yellow-grey colour, without blood, watery consistency, often with gas bubbles.

The number of erythrocytes, in piglets diseased with gastroenteritis, was at the level of 3,6±0,45 x10¹²/l - 3,9±0,52 x10¹²/l, which is below the normative values. In addition, non-specific gastroenteritis of piglets was accompanied by a decrease in total protein (56,8±0,75 g/l - 58,2±0,81 g/l), haemoglobin (77,3±1,9 g/l - 79,0±2,7 g/l) in the blood of piglets of control and experimental groups. On the contrary, the content of globulins in the blood of piglets (52,2±0,51 g/l - 54,4±0,63 g/l) and the number of leucocytes in the blood (13,4±0,8x10⁹/l - 13,6±0,85x10⁹/l) was increased.

Application of complex method of treatment with antibiotic Amoxilong™ 150 LA and metabolism stimulator Butofan promotes normalisation of haematological and biochemical blood parameters within physiological level by the 3rd day from the beginning of treatment, whereas the use of antibiotic Ditrin and metabolism stimulator Butofan, as well as monotherapy with metabolism stimulator Butofan, only by the 7th day from the beginning of treatment.

2. As a result of the research it was found that in piglets of the control group, when using Butofan metabolism stimulator, the duration of the disease was 7,4±0,2 days, average daily live weight gain was 180,0 ± 6,3 g, safety was 60%.

In piglets of the second group, when complex treatment with antibiotic Amoxilong™ 150 LA and metabolism stimulant Butofan was applied, the duration of the disease was 4,2±0,3 days, average daily live weight gain was 231,8 ± 4,4 g, safety was 100%.

In piglets of the third group, at application of complex treatment with antibiotic Ditrin and metabolism stimulator Butofan, duration of the disease was 5,5±0,23 days, average daily live weight gain - 198,3 ± 6,2 g, safety was 80%.

3. Economic efficiency of veterinary measures per one ruble of expenses during complex treatment of nonspecific gastroenteritis of piglets was 0,7 roubles, 1,9 roubles and 1,2 roubles, respectively.

Список литературы

1. Belko, A. A., Petrovskij, S. V. (2020) Primenenie jelektroaktivirovannyh rastvorov dlja profilaktiki gastrojenterita porosjat. *Veterinarnyj zhurnal Belarusi*. 2020. № 2(13). S. 4-8.
2. Bershakov, S. V. (2021) Osnovnye problemy v razvitii otrasli svinovodstva. Gorinskie chtenija. *Innovacionnye reshenija dlja APK*. – p. 8
3. Bushev, K. V., Syromjatnikov, K. D., Tuchkov, N. S., Zuev, N. P. (2024) Chuvstvi-tel'nost' k antibakterial'nym preparatam bakterij, vydelaemyh pri gastrojenteritah porosjat. *Vyzovy i innovacionnye reshenija v agrarnoj nauke*. pp. 112-114.
4. Esikova, A. A., Erina, E. Ju., Lopatin, V. T. (2021) Primenenie razlichnyh shem leche-nija pri gastrojenterite u porosjat. *Problemy i puti razvitija veterinarnoj i zootehnicheskoy nauk*. pp.174-177.

5. Gertman, A. M. Samsonova, T. S, Judina, N. A. (2021) Ocenka jeffektivnosti lechenija porosjat pri gastrojenterite v uslovijah fermerskogo hozjajstva. *APK Rossii*. 2021. T. 28, № 3. pp. 390-394.
6. Gorshkova, E. V., Adel'gejm, E. E. (2024) Gistologicheskaja kartina pri nekoto-ryh patologijah ZhKT vospalitel'nogo haraktera nezaraznoj jetiologii u porosjat. *Aktual'nye problemy intensivnogo razvitija zhivotnovodstva*. pp. 51-56.
7. Gotovskij, D. G., Petrov, V. V. (2024) Terapevticheskaja jeffektivnost' veterinarnogo preparata «Gentamin 10%» pri zheludochno-kishechnyh patologijah u zhivotnyh. *Aktual'nye problemy lechenija i profilaktiki boleznej molodnjaka*. pp. 81-86.
8. Khakhula, B. (2020) Foreign experience in state support for pig breeding development organizing and directions of its use in the domestic practice. *Agribusiness Economics and Management*. 2020. Vol. 1, No. 155. pp. 29-35.
9. Kurjatova, E. V., Gruzдова, O. V., Kornilova, A. V. (2021) Gistometricheskie pokazateli pecheni pri ostrom i hronicheskom gastrojenterite porosjat. *Dal'nevostochnyj agrarnyj vestnik*. 2021. № 2(58). pp. 90-96.
10. Liufu, S, Wang, K, Chen, B, Chen, W, Liu, X, Wen, S, Li, X, Xu, D, Ma, H. (2024) Effect of host breeds on gut microbiome and fecal metabolome in commercial pigs. *BMC Vet Res*. 2024 Vol. 10;20(1). pp. 458.
11. Napolov, A. A. (2023) Sravnenie rezul'tatov vlijaniya antibiotikoterapii na klinicheskie priznaki pri gastrojenteritah porosjat-otemyshoj. *Molodezhnye razrabotki i innovacii v reshenii prioritetnyh zadach APK*. pp. 121-124.
12. Popov, V. S., Svazljan, G. A., Naumov, N. M. (2020) Novye podhody k razrabotke biologicheski aktivnoj dobavki na osnove metabolitov Bifidobacterium bifidum. *Vestnik Kurskoj gosudarstvennoj sel'skohozjajstvennoj akademii*. 2020. № 5. pp. 130-135.
13. Sepp, A. L., Jashin, A. V., Radnatarov, V. D. (2020) Primenenie probioticheskogo shtamma *Enterococcus faecium* 3 pri gastrojenterite u porosjat. *Vestnik Burjatskoj gosudarstvennoj sel'skohozjajstvennoj akademii im. V.R. Filippova*. 2020. № 3(60). pp. 74-80.
14. Tuchkov, N. S., Zuev, N. P. (2024) Predotvrashhenie adaptacii mikroorganizmov, vydelennyh pri gastrojenterite porosjat. *Molodye uchenye - nauke i praktike APK*. pp. 474-476.
15. Shubina, T. P., Choporova, N. V., Shubina, T. P. (2023) Primenenie preparata «Jemprobio» pri lechenii gastrojenterita porosjat. *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal*. 2023. № 2(128).
16. Shubina, T. P. Lechenie gastrojenterita svinej s ispol'zovaniem biopreparata «Vetom 1» / T. P. Shubina, N. V. Choporova // *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal*. 2024. № 1(139).
17. Zuev, N. P., Popova, O. V., Tuchkov, N. S., Lopatin, V. T. (2022) Kliniko-morfologicheskie izmenenija pri gastrojenteritah porosjat. *Aktual'nye voprosy veterinarnoj mediciny, veterinarno-sanitarnoj jekspertizy i zootehnii*. pp. 42-44.
18. Wang, M, Zheng, H, Wang, S, Luo, H, Li, Z, Song, X, Xu, H, Li, P, Sun, S, Wang, Y, Yuan, Z. (2023) Comparative analysis of changes in diarrhea and gut microbiota in Beigang pigs. *Microb Pathog*. 2023. Vol.185. p.106441.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 92-100

ВЕТЕРИНАРИЯ

УДК: 636.32/38:612

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_19](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_19)

**АНАТОМО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБЩИХ ФАСЦИЙ И
МЫШЦ ГРУДНОЙ КОНЕЧНОСТИ ОВЦЫ**

КОЙДУН КӨКҮРӨК МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЖАНА ЖАЛПЫ ФАСЦИЯСЫНЫН
АНАТОМИЯЛЫК-ФУНКЦИОНАЛДЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

ANATOMICAL AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF THE COMMON FASCIA AND
MUSCLES OF THE SHEEP'S PECTORAL LIMB

Абдурасулов Абдугани Холмурзаевич

Абдурасулов Абдугани Холмурзаевич

Abdurasulov Abdugani Kholmurzaevich

д.с.х.н., профессор, Ошский государственный университет

а.ч.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Osh State University

aabdurasulov@oshsu.kg

ORCID: 0000-0003-3714-6102

Оганов Эльдияр Ормонович

Оганов Эльдияр Ормонович

Oganov Eldiyar Ormonovich

к.в.н., доцент, ФГБОУ ВО МГАВМиБ - МВА им. К.И. Скрябина

*в.и.к., доцент, К.И.Скрябин атындагы Москва мамлекеттик ветеринардык медицина жана биотехнология
академиясы*

*Candidate of Veterinary Sciences, Associate Professor, K.I. Skryabin Moscow State Academy of Veterinary Medicine
And Biotechnology*

oganoff.eldiar@yandex.ru

ORCID: 0000-0003-1206-4397

АНАТОМО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБЩИХ ФАССИЙ И МЫШЦ ГРУДНОЙ КОНЕЧНОСТИ ОВЦЫ

Аннотация

В статье представлены анатомические особенности ягодичной группы разгибателей тазобедренного сустава у овцы дагестанской породы, отсутствующие в доступной литературе. Нами установлено, что мышцы грудной конечности, относятся к разным типам мышц; каждая мышца выполняет разные функции. Показаны топические особенности анатомических образований на грудной конечности. Исследования выполнены на кафедре анатомии и гистологии животных им. профессора А.Ф. Климова ФГБОУ ВО «Московская государственная академия ветеринарной медицины и биотехнологии – МВА имени К.И. Скрябина». Материалом для исследований служил секционный материал- грудные конечности (n=10), отобранные от овец дагестанской породы, без внешних признаков патологий опорно-двигательного аппарата. Описаны мышцы, действующие на плечевой и локтевой суставы, составляющие основную массу мышц грудной конечности. Каждая мышца имеет свои особенности, связанные с их анатомией и выполняемой функцией. На основании проведенных исследований нами внесены уточнения и дополнения в функциональную анатомию мышц грудной конечности у овец дагестанской породы.

Ключевые слова: овца дагестанской породы, фасции, синсаркоз, мышцы грудной конечности, мышцы, лопатка, плечевая кость, предплечье

КОЙДУН КӨКҮРӨК МҮЧӨЛӨРҮНҮН ЖАНА ЖАЛПЫ ФАССИЯСЫНЫН АНАТОМИЯЛЫК-ФУНКЦИОНАЛДЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

ANATOMICAL AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF THE COMMON FASCIA AND MUSCLES OF THE SHEEP'S PECTORAL LIMB

Аннотация

Макалада Дагестан тукумундагы койлордун жамбаш экстензордук глутеалдык тобунун анатомиялык өзгөчөлүктөрү, жеткиликтүү адабияттарда жок. Биз көкүрөк учу булчуңдары ар кандай булчуң типтерине таандык экендигин аныктадык; ар бир булчуң ар кандай функцияларды аткарат. Көкүрөк мүчөсүндөгү анатомиялык массалардын актуалдуу өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Изилдөө жаныбарлар анатомия жана гистология бөлүмүнүн тарабынан жүзөгө ашырылат. профессор А. Ф. Климов ФГБОУ "К.И. Скрябин атындагы Москва мамлекеттик ветеринардык медицина жана биотехнология академиясы". Изилдөө үчүн материал секциялык материал болгон - таянычкыймыл аппаратынын патологиясынын сырткы белгилери жок, Дагестан тукумундагы койлордон тандалып алынган көкүрөк буттары (сол=10). Сүрөттөлгөн ийин жана чыканак муундарына таасир этүүчү булчуңдар, көкүрөк булчуңдарынын негизги бөлүгүн түзөт. Ар бир булчуңдун анатомиясына жана аткарган функциясына байланыштуу өзгөчөлүктөрү бар. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде биз Дагестан тукумундагы койлордун көкүрөк бутунун булчуңдарынын функционалдык анатомиясына тактоолорду жана толуктоолорду киргиздик

Ачык сөздөр: дагестан тукумундагы койлор, фассия, синсаркоз, көкүрөк булчуңдары, булчуңдар, ийин, кары жилик, билек

Abstract

The article presents anatomical features of the gluteal group of hip extensors in Dagestan sheep, which are absent in the available literature. We have established that the muscles of the pectoral limb belong to different types of muscles; each muscle performs different functions. The topological features of anatomical formations on the thoracic limb are shown. The research was performed at the Department of Anatomy and Histology of Animals named after Professor A.F. Klimov of the Moscow State Academy of Veterinary Medicine and Biotechnology named after K.I. Scriabin. The material for the research was sectional material-thoracic limbs (n=10), selected from sheep of the Dagestan breed, without external signs of pathologies of the musculoskeletal system. The muscles acting on the shoulder and elbow joints, which make up the bulk of the muscles of the thoracic limb, are described. Each muscle has its own characteristics related to their anatomy and function. Based on our research, we have made clarifications and additions to the functional anatomy of the pectoral limb muscles in Dagestan sheep.

Keywords: Dagestan sheep, fascia, sinusarcosis, pectoral limb muscles, muscles, shoulder blade, humerus, forearm

Введение

В настоящее время в мире существует достаточно большое число пород овец, которые характеризуются различной продуктивностью (шерстное, мясо-шерстное, шубное, мясное), но их мясо независимо от этого используется в пищу (Ерохин А.И., и др., 2010, с. 192; Никитченко В.Е., и др., 2012, с. 136–146).

В основе большинства работ, связанных с изучением мясной продуктивности сельскохозяйственных млекопитающих, в том числе овец, лежит определение общего выхода мяса туши или из отдельных его топографических областей (Михайлов Н.В., и др., 2000, с. 704; Боровков М.В., и др., 2003, с. 54; Горегляд, Х.С., Макаров, и др., 1981, с. 583; Осипов И.П., 2009, с. 152).

Формированию мясной продуктивности различных пород овец посвящено много публикаций, особенно в последние годы. Однако при определении общей массы мускулатуры животных далеко не всегда учитывается вклад в неё отдельных мышц, а также их качественные показатели, основанные на внутренней структуре (Слесаренко Н.А., и др., 2024, с. 19–29).

Познание закономерностей роста и развития скелета, а также ангиоархитектоники опорно-двигательного аппарата имеет важное значение для зоотехнических и ветеринарных специалистов. Кроме того, это поможет разобраться в вопросах ветеринарно-санитарной и судебной экспертизы продуктов убоя этих животных. Невозможность осуществления различных терапевтических и хирургических манипуляций без базовых знаний о топографии, особенностях хода и ветвления кровеносных сосудов является невозможным (Мамедкулиев А.К., 2020, с. 137; Кубатбеков Т.С., и др., 2024; Слесаренко Н.А., и др., 2024, с. 19–29). Видовые анатомические особенности строения скелета конечностей животных. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2024625529.).

Авторы отмечают, что мышцы, входящие в каждый морфофункциональный тип, имеют различную скорость роста относительно массы целого организма животных. Одни мышцы растут быстро ($b > 1,2$), другие умеренно ($2 > b > 1$), третьи - медленно ($b < 1$). Мышцы, отличающиеся высоким аллометрическим ростом ($b > 1,2$), расположены в различных областях тела животных. В среднем, динамостатические мышцы обладают изометрическим ростом ($b = 0,997$). Мышцы типа 3 и 4, в целом, обладают медленным ростом. ($b = 0,967-0,910$). Выявление закономерностей роста и развития комплекса морфофункциональных типов мышц целого организма и отдельных их составляющих имеет существенное значение для количественной и качественной характеристики мяса животных. При изучении вклада различных мышц в формирование мясной продуктивности является важным установление связи их функции с интенсивностью роста (Панов В.П., Никитченко В.Е., и др., 2019, с. 95-109).

Материал и методы исследования

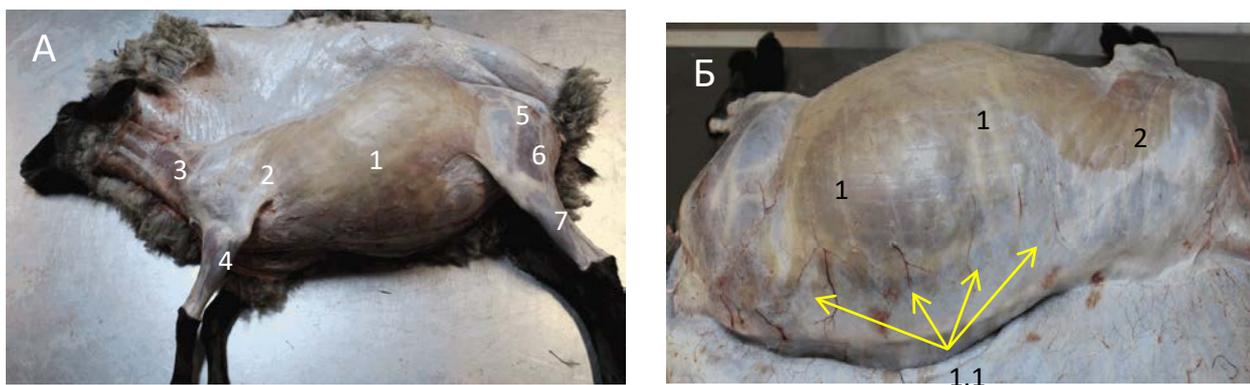
Исследования выполнены на кафедре анатомии и гистологии животных им. профессора А.Ф. Климова ФГБОУ ВО «Московская государственная академия ветеринарной медицины и биотехнологии – МВА имени К.И. Скрябина». Материалом для исследований служил секционный материал – грудные конечности ($n=10$), отобранные от овец дагестанской породы, без внешних признаков патологий опорно-двигательного аппарата. Использовали методы тонкого макро- и микроанатомического препарирования под контролем бинокулярной лупы

«Микромед HR 350 S», биомеханическое моделирование с последующим функциональным анализом изучаемых структур.

Результаты исследования

Под кожей расположена поверхностная фасция, которая у овец имеет свои особенности:

1. *Поверхностные фасции* у животных располагаются под кожей и объединяют группы мышц – поверхностная фасция головы, шеи, туловища (грудобрюшная), конечностей (лопатко-плечевая, предплечья, ягодично-бедренная, голени). Поверхностная фасция состоит из двух листов: наружный лист граничит с подкожной клетчаткой, а внутренний – с поверхностным листом глубокой фасции. В некоторых частях тела между поверхностным и глубоким листами поверхностной фасции находятся подкожные мышцы, например (рис. 1 А, Б), подкожная мышца туловища (1), лопатко-плечевая подкожная мышца (2), шейная и лицевая подкожные мышцы, обеспечивающие подвижность кожи, а в остальных частях наружный и внутренний листы поверхностной фасции накладываются друг на друга, тесно срастаются, формируя более утолщённую её часть. У овец между листами поверхностной грудобрюшной фасции заключена подкожная мышца туловища (1), мышечные волокна которой направлены вдоль туловища, от подкожной лопаточно-плечевой мышцы (2), до кранио-латерального контура бедра, покрывая краниальный край бедра и ягодичной области. Ещё одной её особенностью является наличие метамерно расположенных характерных соединительнотканых «пробелов» подкожной мышцы в области спины (1.1). Лопатко-плечевая подкожная мышца у овцы также хорошо выражена (2). Она начинается по линии каудального края трёхглавой мышцы плеча, её краниальная граница проходит на уровне ости лопатки, а каудальный край заходит за уровень каудального края лопатки. Пучки её мышечных волокон в виде тесно связанных между собой мышечных потоков, несколько расходясь, ориентированы в дорсо-каудальном направлении, до уровня лопаточного хряща.

Рисунок 1. Расположение подкожных мышц тела и поверхностных фасций у овцы (оригинальный макропрепарат, выполнил Оганов Э.О.): **А** - вид с латеральной поверхности; **Б**- вид с дорсальной поверхности: 1. Поверхностная грудно-брюшная фасция (подкожная мышца туловища), 1.1- поперечные просветы на спине овцы; 2. Подкожная лопаточно-плечевая мышца; 3. Поверхностная шейная фасция; 4. Переход в глубокую фасцию предплечья; 5. Ягодичная фасция; 6. Широкая бедренная фасция; 7. Фасция голени.

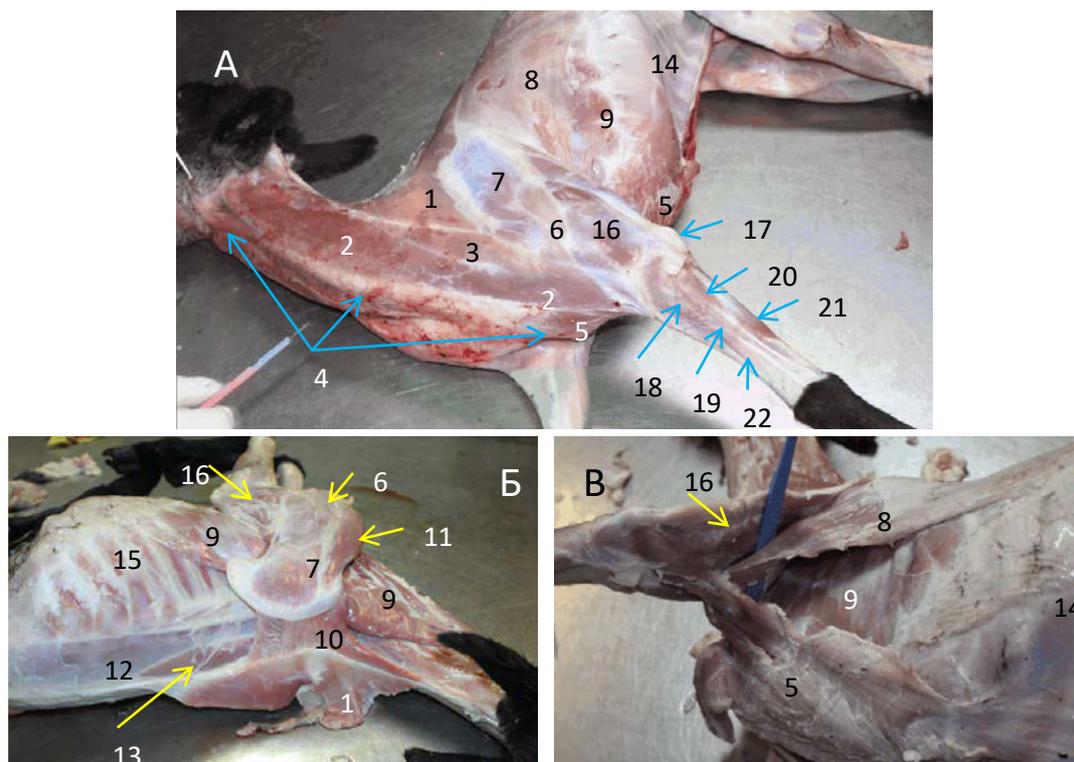
2. *Глубокие фасции* располагаются под поверхностными и покрывают отдельные группы мышц, тем самым обеспечивают их совместное действие (например, глубокие фасции головы, шеи, туловища и конечностей), и также имеют двухлистковое строение. Их

поверхностный лист является общим для всего тела, а глубокий формирует покрытие для отдельных мышц. В глубокой фасции туловища различают грудобрюшную и пояснично-спинную, кроме этого, выделяют также фасции предплечья и голени, ягодичную и бедренную фасции (рис. 1 А- 5, 6).

3. *Специальные или собственные фасции* образуют листы, расположенные между отдельными мышцами, обеспечивая их изолированную работу. Они приобрели специальные названия: фасция предплечья, широкая фасция бедра и т.д.

Грудная конечность соединяется с туловищем посредством синсаркоза (с помощью мышц прикрепляющих грудную конечность к туловищу). Мышцы этой области подразделяют на две группы – дорсального и вентрального закрепления (рис. 2), которые расположены послойно. В группе мышц дорсального закрепления (А, Б) к поверхностному слою относятся трапецевидная (1), плечеголовная (2) и широчайшая мышца спины (8). Ко второму слою – ромбовидная мышца (10). В группе вентрального закрепления (В) послойно располагаются грудные мышцы (5) и мощная вентральная зубчатая мышца (9).

На грудной конечности между суставной впадиной лопатки и головкой плечевой кости имеется простой, шаровидной формы, многоостный плечевой сустав. Функцию боковых связок, которые ограничивают свободу движения в суставе выполняют дистальные сухожилия заострой и подлопаточной мышц, которые относятся к группе мышц – фиксаторов.

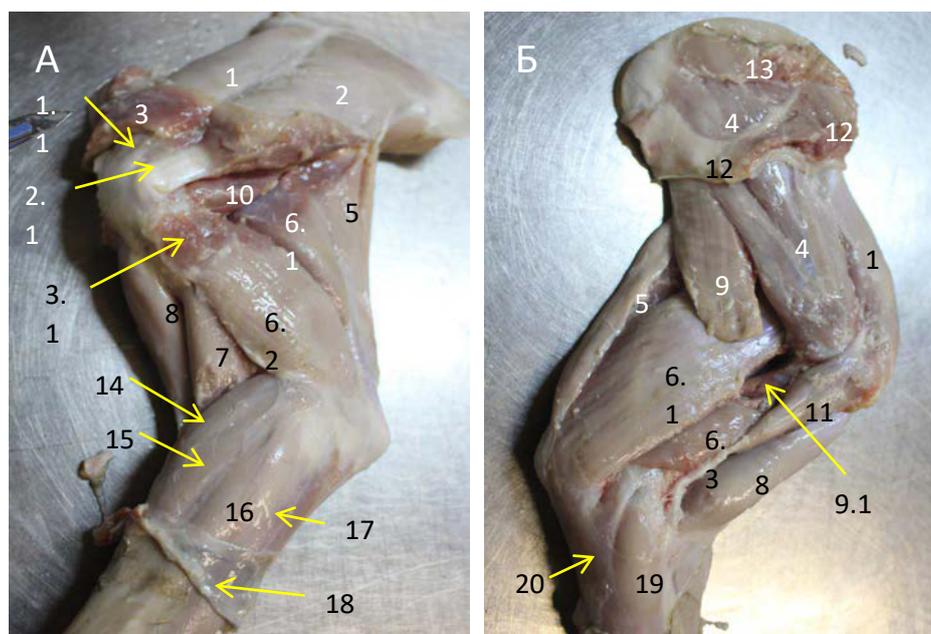
Рисунок 2. Оригинальный макропрепарат мышц прикрепляющих грудную конечность к туловищу у овцы (выполнил Оганов Э.О.): **А** - вид туши овцы с кранио-латеральной поверхности; **Б** - вид с дорсо-латеральной поверхности; **В** - вид с вентро-латеральной поверхности: 1. Трапецевидная мышца (м.); 2. Плечеголовная м.; 3. Атланта-акромиальная м.; 4. Грудино-головные мм.; 5. Грудные мм. (поверхностная и глубокая); 6. Дельтовидная м.; 7. Заострая м.; 8. Широчайшая мышца спины; 9. Вентральная зубчатая м.; 10. Ромбовидная м.; 11. Предостная м.; 12. Длиннейшая мышца спины; 13. Полуостистая мышца спины; 14. Мышцы живота; 15. Межрёберные мм.; 16. Трёхглавая мышца плеча;

17. Локтевой бугор; 18. Лучевой разгибатель запястья; 19. Общий разгибатель пальцев; 20. Боковой разгибатель пальцев; 21. Локтевой разгибатель запястья; 22. Длинный абдуктор I пальца.

К крупным мышцам грудной конечности относятся (рис. 3):

Предостная мышца (*m. supraspinatus*) (1) расположена на лопатке, одноперистая, в связи с чем, принадлежит к полудинамическому типу мышц. Она занимает всю предостную ямку на латеральной поверхности лопатки, имеет выпуклый краниальный контур, а дистальным концом, своими сухожилиями закрепляется на большом и малом буграх плечевой кости (1.1), осуществляет разгибание плечевого сустава.

Заостная мышца (*m. infraspinatus*) (2), статодинамического типа, является одной из основных мышц, удерживающих конечность в покое. Она расположена на всей обширной поверхности заостной ямки, достаточно мощная, мясистая, снаружи прикрыта *дельтовидной мышцей* (*m. deltoideus*) (3). В проксимальной части надлена наружным сухожильным зеркалом, а на дистальном конце суживается и формирует мощное сухожилие (2.1), которым закрепляется на боковой поверхности большого бугра (на собственной площадке) плечевой кости. Короткие мышечные волокна мышц, следуют от надкостницы заостной ямки, к сухожильному зеркалу. По внутреннему строению относится к динамо-статическому типу, являясь абдуктором (отводящей мышцей) плечевого сустава.

Рисунок 3. Оригинальный макропрепарат мышц грудной конечности овцы (выполнил Оганов Э.О.): А - вид с латеральной поверхности; Б- вид с медиальной поверхности: 1. Предостная м., 1.1- её дистальное сухожилие; 2. Заостная м., 2.1- её дистальное сухожилие; 3. Дельтовидная м. (срезана и отведена), 3.1- место её дистального закрепления; 4. Подлопаточная м.; 5. Напрягатель фасции предплечья; 6. Трёхглавая мышца плеча: 6.1-длинная головка, 6.2- латеральная головка, 6.3- медиальная головка; 7. Плечевая м.; 8. Двуглавая мышца плеча; 9. Большая круглая м., 9.1- место её среза на дистальном конце; 10. Малая круглая м.; 11. Каракоидно-плечевая м.; 12. Вентральная зубчатая м. (проксимальный конец); 13. Ромбовидная м. (место её закрепления на лопаточном хряще); 14. Лучевой разгибатель запястья; 15. Общий разгибатель пальцев; 16. Боковой разгибатель пальцев; 17. Локтевой разгибатель запястья; 18. Фасция предплечья; 19. Лучевой сгибатель запястья; 20. Локтевой сгибатель запястья.

Подлопаточная мышца (*m. subscapularis*) (4) статодинамического типа, совместно с заостной мышцей удерживает конечность, имеет треугольную форму. Своим основанием она

начинается на границе между дорсальным краем лопатки и лопаточным хрящом на внутренней (медиальной) поверхности лопатки. Её короткие мышечные волокна отходят от надкостницы всей подлопаточной поверхности, и направляются медио-вентрально, формируя сухожильное зеркало, сухожильные волокна которого конвергируют в дистальное сухожилие, которое закрепляется на боковой поверхности малого бугра плечевой кости.

Большая круглая мышца (m. teres major) (9), веретеновидной формы, несколько уплощённая, динамического типа мышца, расположена вдоль каудального края лопатки. Её проксимальный конец, в области каудального угла лопатки прикрывает широчайшая мышца спины (А- 9). Мышечное брюшко проходит медиальнее напрягателя фасции предплечья и трёхглавой мышцы плеча (Б- 9). Дистальным концом большая круглая мышца закрепляется на круглой шероховатости медиальной поверхности плечевой кости. Мышца сгибает плечевой сустав.

В области плеча самой крупной является расположенная на плечевой кости *трёхглавая мышца плеча (m. triceps brachii) (6)*. Она – экстензор (разгибатель) локтевого сустава, а её длинная головка, соединяя лопатку с локтевым бугром – двухсуставная: участвует в экстензии локтевого и флексии плечевого суставов. Трёхглавая мышца плеча заполняет всё треугольное пространство между каудальным краем лопатки, плечевого сустава, и плечевой костью, вплоть до локтевого бугра. Из трёх головок лучшего развития достигает одноперистая *длинная головка (6.1)*, которая начинается от всего каудального края лопатки. По заднему краю мышцу покрывает напрягатель фасции предплечья (5). Мышечные волокна длинной головки достаточно длинные и направляются к локтевому бугру локтевой кости предплечья. По внутреннему строению она относится к динамостатическому типу. Возможно, что она является стабилизирующей мышцей в лопатко-плечевом комплексе при статическом положении тела. *Латеральная головка (6.2)* также хорошо развита, формирует выпуклый латеро-каудальный контур плеча. Она начинается от линии трёхглавой мышцы, расположенной между дельтовидной шероховатостью и основанием большого бугорка плечевой кости. С латеральной поверхности мышечное брюшко латеральной головки покрывает длинную головку, дистальным сухожилием она срастется с её сухожилием и закрепляется на локтевом бугре. *Медиальная головка (6.3)* развита слабее предыдущих головок. Она начинается на медиальной поверхности шейки плечевой кости. Уплощённое брюшко мышцы характеризуется длинными мышечными волокнами, которые, прикрывая длинную головку с медиальной поверхности, дистальным концом срастаются с сухожилиями остальных головок. Закрепляется медиальная головка на локтевом бугре локтевой кости. Латеральная и медиальная головки трёхглавой мышцы по внутреннему строению приближаются к динамическому типу.

К наиболее крупным веретеновидной формы мышцам в области плеча можно отнести двуглавую, плечевую и каракоидно-плечевую мышцы. *Двуглавая мышца плеча (m. biceps brachii) (8)*, кроме сгибания локтевого сустава, выполняет ещё одну важную функцию – стабилизатора конечности при стато-локомоторном акте, в связи с чем, она снабжена мощными осухожилёнными концами. В реализации этой функции участвует также *клювовидно-плечевая мышца (m. coracobrachialis) (11)*.

Внутренняя плечевая мышца (m. brachialis internus) (7) берёт начало под латеральной головкой трёхглавой мышцы плеча, в области линии трёхглавой мышцы. Она облегает плечевую кость, располагаясь в плечевом желобе, вследствие чего пучки мышечных волокон её брюшка ориентированы от каудальной поверхности плечевой кости вентро-латеро-

краниально, в соответствии анатомическими особенностями указанного желоба. По своей типологической характеристике мышца принадлежит к динамическому типу.

Таблица 1. Морфометрические показатели мышц грудной конечности (лопаточного отруба с голяшкой на кости)

Показатели	Отн. к массе лопаточного с голяшкой на кости (%)
1. Дельтовидная м.;	1.308
2. Предостная м.;	8.202
3. Заостная м.;	8.028
4. Большая круглая м.;	2.443
5. Подлопаточная м.;	4.101
6. Клювовидно-плечевая м.;	0.523
7. Двуглавая мышца плеча;	2.094
8. Плечевая м.;	1.570
9. Напрягатель фасции предплечья;	2.6178
10. Трёхглавая м. плеча:	11.518
➤ Латеральная головка;	3.054
➤ Медиальная головка;	0.959
➤ Длинная головка;	7.504
11. Локтевая м.	0.785

Морфометрические показатели мышц грудной конечности овцы показали, что здесь, самыми крупными мышцами являются трёхглавая мышца плеча (11.5%), предостная (8.2%) и заостная (8.0%) мышцы, затем подлопаточная (4.1%), напрягатель фасции предплечья (2.6%), большая круглая (2.4%), двуглавая мышца плеча (2.09%). Дельтовидная, плечевая мышцы составили чуть больше 1%, а клювовидно-плечевая – 0.5%.

Вывод

Таким образом, нами описано послойное расположение мышц прикрепляющих грудную конечность к туловищу, мышцы, действующие на плечевой и локтевой суставы, составляющие основную массу «мяса» грудной конечности, определены относительные показатели описанных мышц. Вместе с этим, определены типы мышц в соответствии с их внутренним строением. Показаны топические особенности анатомических образований на грудной конечности. На основании проведенных исследований нами внесены уточнения и дополнения в функциональную анатомию мышц грудной конечности у овец дагестанской породы.

Литература

1. Боровков, М.В., Житенко, П.В., и Григорьева, Т.А. (2003). *Ветеринарно-санитарная экспертиза с основами технологии и стандартизации продуктов животноводства: учеб. -метод. пособие* (с. 54). ФГОУ ВПО «МГАВМиБ им. К.И. Скрябина».
2. Горегляд, Х.С., Макаров, В.А., Чеботарёв, И.Е., и др. (1981). *Ветеринарно-санитарная экспертиза с основами технологии переработки продуктов животноводства* (2-е изд., перераб. и доп., с. 583). Колос.

3. Ерохин, А.И., и др. (2010). *Формирование у овец в онтогенезе* (с. 192). МГАУ.
4. Кубатбеков, Т.С., Косилов, В.И., Абдурасулов, А.Х., Семак, А.Э., Просекова, Е.А., Баранович, Е.С., и Беляева, Н.П. (2024). *Видовые анатомические особенности строения скелета конечностей животных*. Свидетельство о регистрации базы данных RU 2024625529.
5. Мамедкулиев, А.К. (2020). *Возрастные и породные закономерности морфологии органов и сосудистого русла тазовой конечности овец породы дорпер* (с. 137). (диссертация на соискание ученой степени кандидата ветеринарных наук). Санкт-Петербург.
6. Михайлов, Н.В., Шнейберг, Я.И., Хрусталёва И.В., Колос и др. (2000). *Анатомия домашних животных* (3-е изд., испр., с. 704).
7. Никитченко, В.Е., Никитченко, Д.В., и Панов, В.П. (2012). Формирование скелетной мускулатуры у овец куйбышевской породы в постнатальном онтогенезе. *Известия ТСХА*, 2, 136–146.
8. Осипов, И.П. (2009). *Атлас анатомии домашних животных* (с. 152). Москва.
9. Панов, В.П., Никитченко, В.Е., Никитченко, Д.В., Черепанова, Н.Г., и Сноз, Г.В. (2019). Рост и соотношение морфофункциональных типов мышц у баранов романовской породы. *Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии*, (3), 95-109.
10. Слесаренко, Н.А., Оганов, Э.О., и Широкова, Е. (2019). Структурный контроль качества сырья и продуктов животного происхождения. *Учебник* (с. 204). Санкт-Петербург: Лань.
11. Слесаренко, Н.А., Оганов, Э.О., Широкова, Е., и Абдурасулов, А. (2024). Анатомо-топографические особенности ягодичной группы мышц разгибателей и ротаторов тазобедренного сустава у свиньи крупной белой породы. *Вестник Ошского государственного университета*, 3(8), 19-29.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 101-112

ИСТОРИЯ

УДК: 94 (574)

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_9](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_9)

**ГАЗЕТА «ДРУЖНЫЕ РЕБЯТА» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ
КАЗАХСТАНСКОГО СОВЕТСКОГО ДЕТСТВА (60-80 ГГ. XX В.)**

**«ДРУЖНЫЕ РЕБЯТА» ГЕЗИТИ КАЗАКСТАНДАГЫ СОВЕТТИК БАЛАЛЫК БОЮНЧА
ТАРЫХЫЙ БУЛАК КАТАРЫ (XX кылымдын 60-80 жж.)**

**THE NEWSPAPER “DRUZHNYE REBYATA” AS A SOURCE ON THE HISTORY OF
KAZAKHSTAN I SOVIET CHILDHOOD (60-80-s. of the XX century)**

Бекмагамбетова Майсара Жаугаштиновна

Бекмагамбетова Майсара Жаугаштиновна

Bekmagambetova Maisara Jaugashtinovna

к.и.н., профессор, Костанайский региональный университет им. Ахмет Байтұрсынұлы

т.и.к., профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Костанай аймақтық университеті

Candidate of Historical Sciences, Professor, Kostanai Regional University named after Akhmet Baitursynuly

maisara75@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0973-3334

Беккожина Арина Юрьевна

Беккожина Арина Юрьевна

Bekkozhdina Arina Yurievna

магистрант, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы

магистрант, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Костанай аймақтық университет

Master's Student, Kostanai Regional University named after Akhmet Baitursynuly

surzhikova001@mail.ru

ГАЗЕТА «ДРУЖНЫЕ РЕБЯТА» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНСКОГО СОВЕТСКОГО ДЕТСТВА (60-80 ГГ. XX В.)

Аннотация

Статья посвящена анализу газеты «Дружные ребята» как важного исторического источника для исследования казахстанского советского детства в 60-80-х годах XX века. В работе рассматриваются основные темы и сюжеты, отраженные в публикациях, а также их социально-культурный контекст. Особое внимание уделяется влиянию советской идеологии на формирование детской аудитории, вопросам воспитания и образования, а также ходу общественной жизни. Акцентируется внимание на том, как газета способствовала развитию детской литературы и культуре, а также отражала повседневные реалии жизни детей в Казахстане, что позволяет лучше понять сложные процессы, происходившие в обществе того периода. Исследование основано на архивных материалах и методах контент-анализа, что позволяет представить газету как ценное документальное свидетельство, иллюстрирующее уникальный опыт детства в условиях советской системы.

Ключевые слова: визуальные элементы, детство, школьное образование, периодика, газета, государственная политика, идеология

«ДРУЖНЫЕ РЕБЯТА» ГЕЗИТИ КАЗАКСТАНДАҒЫ СОВЕТТИК БАЛАЛЫК БЮЮНЧА ТАРЫХЫЙ БУЛАК КАТАРЫ (XX КЫЛЫМДЫН 60-80 ЖЖ.)

THE NEWSPAPER “DRUZHNYE REBYATA” AS A SOURCE ON THE HISTORY OF KAZAKHSTANI SOVIET CHILDHOOD (60-80-S. OF THE XX CENTURY)

Аннотация

Макала «Дружные ребята» гезитин кылымдын 60-80-жылдарындагы казак советтик балалыгын изилдөө үчүн маанилүү тарыхый булак катары талдоого арналган. Чыгармада басылмаларда чагылдырылган негизги темалар жана сюжеттер, ошондой эле алардын социалдык-маданий контексти каралат. Советтик идеологиянын балдар аудиториясынын калыптанышына, тарбия жана билим берүү маселелерине, ошондой эле коомдук турмуштун жүрүшүнө тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулат. Гезит балдар адабиятынын жана маданиятынын өнүгүшүнө кандай салым кошконуна, ошондой эле Казакстандагы балдардын күнүмдүк турмушун чагылдырганына көңүл бурулуп, ошол мезгилдеги коомдо болуп жаткан татаал процесстерди жакшы түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Изилдөө советтик системанын шартында балалыктын уникалдуу тажрыйбасын чагылдырган баалуу документалдык далил катары гезитти көрсөтүүгө мүмкүндүк берген архивдик материалдарга жана контент-талдоо ыкмаларына негизделген.

Abstract

The article is devoted to the analysis of the newspaper “Friendly Guys” as an important historical source for the study of Kazakh Soviet childhood in the 60-80s of the 20th century. The work examines the main themes and plots reflected in the publications, as well as their socio-cultural context. Particular attention is paid to the influence of Soviet ideology on the formation of a children's audience, issues of upbringing and education, as well as the course of public life. The authors focuses on how the newspaper contributed to the development of children's literature and culture, and also reflected the everyday realities of children's lives in Kazakhstan, which allows us to better understand the complex processes that took place in the society of that period. The research is based on archival materials and content analysis methods, which allows us to present the newspaper as valuable documentary evidence illustrating the unique experience of childhood under the Soviet system.

Ачык сөздөр: визуалдык элементтер, балалык, мектептеги билим, мезгилдүү, Гезит, мамлекеттик саясат, идеология

Keywords: visual elements, childhood, school education, periodicals, newspaper, public policy, ideology

Введение

Источники для освещения проблемы детства в советское время носят разнообразный характер. В данной работе предпринята попытка исследовать проблему детства в Казахстане на материалах советской периодики, в частности газеты «Дружные ребята» за 1960-80-е гг. Выбор газеты обусловлен рядом факторов. Во-первых, это тематика и аудитория. Газета "Дружные ребята" издавалась как детское издание, что позволяет лучше понять детскую культуру в Советском Союзе, в частности в Казахстане, через призму интересов и потребностей детей. Во-вторых, это отражение социалистических идеалов. Газета содержала материалы, пропагандирующие социалистические ценности, воспитание патриотизма и дружбы, что было характерно для общественной жизни в СССР. Это позволяет исследовать, каким образом идеология влияла на формирование мировоззрения детей. В-третьих, это исторический контекст. Период, в который выходила газета, охватывает значимые события и изменения в советском обществе, что позволяет анализировать влияние внешних факторов на жизнь детей и их воспитание.

Цель данной статьи — проследить редакционную политику и идейно-тематическое содержание детской газеты «Дружные ребята», которая отражала в себе все основные идеологические тенденции исследуемого периода и являлась своеобразным продуктом своей эпохи.

Методы исследования и источники. Современная историческая наука рассматривает детство как социальный конструкт. Исходя из этого, в основу методологической основы исследования заложена идея социального конструирования советского детства казахстанских граждан. Для ее реализации использована институциональная теория, когда при реконструкции исследуют социальные институты, в том числе и медийные, к которым относится газета «Дружные ребята».

В качестве источниковой базы использован комплекс нормативно-правовых актов, а также архивные документы. При исследовании проанализированы постановления ЦК ВКП (б), касающихся истории вопроса издания детской литературы и выпуска периодических изданий. Архивные материалы также послужили в качестве источниковедческого материала. В Архиве Президента РК (далее АП РК), в фонде 886 редакции газеты «Дружные ребята» имеется ряд дел, содержащих материал идеологической направленности: информация, справки редакции в ЦК ВЛКСМ Казахстана по вопросам воспитания подрастающего поколения; предложения газеты «Дружные ребята» по улучшению воспитания пионеров и школьников революционных традициях. Непосредственным источником послужили номера газет «Дружные ребята», проведен контент-анализ изданий, вышедших в период с 1960 по 1980-е годы.

Обсуждение. Проблема изучения истории детства через периодические издания как источниковедческий аспект стала изучаться не так давно и массово не представлена. Различные исследователи рассматривали государственную и социальную политику в отношении маленьких граждан страны Советов, проблему охраны и развития института материнства и детства, материальное развитие в детской сфере. Эти вопросы освещались через изучение таких периодических изданий как журнал «Работница» (Ромашова, 2008), газеты «Пионерская правда» (Кудряшев, 2018а; Кудряшев, 2018б), журнала «Пионер» (Блохина, 2022), журнала «Мурзилка» (Рыжкова, 2019).

Детская периодика стала предметом анализа и привлекалась как основной источник Е. Гаймановой при рассмотрении повседневной культуры (Гайманова, 2014), К. Нуркиной при изучении повседневности омских детей (Нуркина, 2015). Визуальный контент и гендерная тематика на страницах детских журналов поднята М.А. Сазоненко (Сазоненко, 2021; Сазоненко, 2020).

Изучение детской периодики советского периода осуществляется и на постсоветском пространстве С.В. Харитоновой рассмотрела жанрово-тематическое содержание, визуально-семантическую структуру и типологические свойства белорусских газет и журналов для детей (Харитоновая, 2021; Харитоновая, 2020).

Очень важным для исследования проблемы является статья О.А. Мусориной, Т.В. Дубровской, которая содержит исчерпывающий обзор современных российских и зарубежных работ по теме детской печатной продукции (Мусорина, 2022).

Отечественная историография представлена трудом Ю.В. Баера, в которой сделан анализ историографии по периодике 1960–1980 гг. в качестве источниковедческого материала по отечественной истории. Автор резюмирует о том, что в советской и казахстанской историографии последних десятилетий не сложилось каких-либо явных концептуальных подходов к истории изучения периодической печати как исторического источника (Баер, 2005).

Авторами данной статьи было инициирована конференция на тему «Детство и детская литература в мировой и отечественной культуре во второй половине XX века» (Детство, 2024), где нашла отражение исследуемая тема, так же опубликована статья по материалам казахстанского периодического детского журнала «Балдырган» (Бекмагамбетова, 2024)

Таким образом, историография рассматриваемой темы весьма немногочисленна и ограничивается несколькими статьями отечественных и зарубежных исследователей. В них затрагиваются отдельные аспекты темы, но в целом приходится признать, что история детства на страницах периодики, и в особенности газеты «Дружные ребята» остается практически не изученной.

Результаты. Детская литература занимала особое место в «коммунистическом воспитании» подрастающего поколения. Она становится объектом тщательного контроля и идеологического манипулирования. На протяжении многих лет из детского круга чтения изымались неудобные, по мнению цензоров, тексты. Уже первой инструкцией верховного цензурного ведомства - Главлита, созданного в 1922 г., цензорам предписывалось «из детской литературы разрешать к изданию лишь литературу, способствующую коммунистическому воспитанию» (Декрет СНК РСФСР, 1922).

Особую роль в развитии детской и юношеской печати в СССР сыграло постановление ЦК ВКП (б) об издательстве «Молодая гвардия» от 29 декабря 1931 г., в котором издание детских книг и их содержание должны были отражать «социалистическую переделку страны и людей, воспитывающих детей в духе пролетарского интернационализма» (Постановление, 1931).

Огромный поток детской печати самого разного направления управлялся «сверху». Это подтверждают всевозможные резолюции и постановления. В них определялись цели, задачи и формы работы детских редакций.

Безусловно, в это время, вся периодика страны носила идеологический характер, исполняя постановление ЦК ВКП(б) «О постановке партийной пропаганды...» (О постановке, 1938), в котором прямо говорилось, что «в пропаганде марксизма-ленинизма решающим оружием должна являться печать».

Детские газеты и журналы являются неотъемлемой частью системы массовой информации, направленной на воспитание и социализацию подрастающего поколения. В Казахстане, как и в других странах, детская пресса играет важную роль в формировании национального самосознания, культурных и моральных ценностей, а также в расширении кругозора детей и подростков.

Рассмотрим основные аспекты советских казахстанских детских газет с точки зрения их тематической и визуальной организации на примере газеты «Дружные ребята». Традиционно, на данное издание осуществлялась подписка через почтамты. Как и вся периодика союзного значения, республиканские издания, наряду с познавательным контентом, должны были осуществлять идеолого-политическое воспитание.

“Дружные ребята” — это первая русскоязычная казахстанская республиканская еженедельная газета для детей, вышедшая в свет с 1933 года. До 1942 года была известна под названием “Пионер Казахстана”, а с 1942 по 1956 гг. новые выпуски не выходили, так как в 1941 году все её сотрудники ушли на войну, с которой не вернулся главный редактор издания. С 1956 года газета возобновила свою работу и стала известна под названием “Дружные ребята”. Она пережила перестройку, развал Советского Союза и держится на плаву по сей день (Казахстан, 2005).

Издание было четырехполосным, выходило в свет два раза в неделю. Золотым временем газеты считают 80-е годы. Тираж доходил до 300 тысяч экземпляров. На страницах обсуждали жизнь школьников, печатали рассказы про фантастику, а еще можно было найти новых друзей по переписке. Итак, материалов, способствующих воспитанию подрастающего поколения, публиковались образцы детского творчества: песни, стихи, рисунки.

В казахстанской советской газете "Дружные ребята" доминировали изображения молодых людей, работающих, учащихся, спортивных соревнований, праздников и мероприятий. Также в газете часто встречались изображения символов советской и казахстанской культуры, таких как символика Коммунистической партии, портреты советских лидеров, национальные украшения и костюмы (рис. 1). Визуальные образы в газете выражали идеи социалистического строительства, молодежной активности и патриотизма. Особое место занимал образ вождя мировой революции, лидера большевистской партии В.И.Ленина. Так, Д.Каурова, заведующая отделом писем редакции газеты «Дружные ребята» отмечала, что образ Ленина, его жизнь, его преданность делу народа всегда были в центре внимания газеты. Воспоминания о вожде, рассказы и очерки раскрывают перед ребятами облик вождя. Особая тема Ленин и Казахстан. В газете рассказывается о том, как под великой ленинской звездой росла и крепла наша республика, как великий Ленин заботился о судьбе всех народов нашей страны отмечается в документах. (АП РК Ф.886 О.1. Д.3. Л.12).

Рисунок 1. В.И. Ленин на страницах газеты «Дружные ребята» №13. 12 февраля и №33. 22 апреля 1960 г.

Содержание газеты было направлено на развитие способностей ребенка, расширение его кругозора и формирование характера. Благодаря такому разнообразному и интересному материалу, дети с удовольствием занимались чтением газет и получали знания и опыт. Публиковалась информация о различных кружках “занятия на любой вкус могут выбрать себе ребята в пришкольном лагере алматинской школы №58, здесь можно записаться на один из шести кружков, среди которых кружки кройки и шитья и танцевальный...” (рис.2, рис.3).

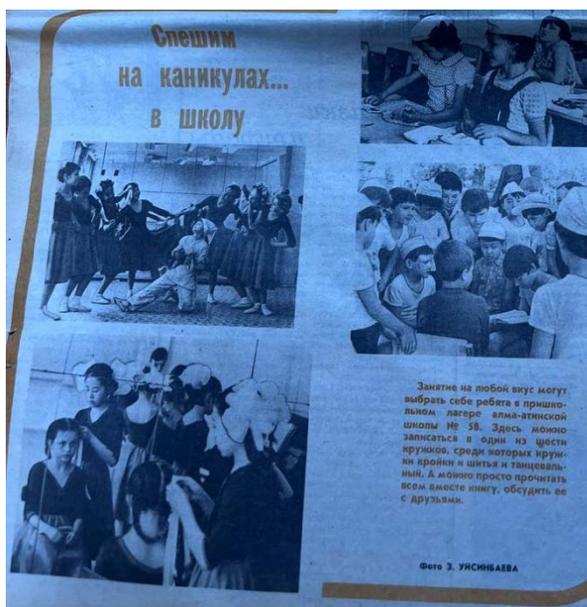

Рисунок 2. Спешим на каникулах в школу. Дружные ребята. №49. 18 июня 1986 г.

Рисунок 3. Приходите в кружок. Дружные ребята. №49. 18 июня. 1986 г.

Публиковалось множество материалов о играх, как традиционных, так и современных для того времени. Это были статьи, рассказы, инструкции, а также игры, которые могли быть как интеллектуальными, так и подвижными.

Вот некоторые аспекты, связанные с играми в советских детских газетах:

1. Традиционные игры: описывались народные игры, такие как «Казачьи-разбойники», «Ловкие», различные подвижные игры, которые передавались из поколения в поколение.
2. Настольные игры: публиковались правила для настольных игр, таких как шашки и шахматы. Также могли рассказываться о новых настольных играх того времени.
3. Развивающие игры: в некоторых публикациях предлагались логические и развивающие игры, головоломки, ребусы. Это способствовало развитию мышления и креативности у детей.
4. Спортивные игры: подробно описывались правила различных спортивных игр, таких как футбол, волейбол и легкая атлетика. Публиковали материалы о спортивных соревнованиях и достижениях советских спортсменов.
5. Творческие задания: предлагались творческие задания, связанные с играми, такие как создание собственных настольных игр или сценариев для театрализованных представлений.
6. Конкурсы и викторины: в некоторых публикациях проводились конкурсы, где читатели могли проявить свои знания и умения в различных областях.

Также публиковались статьи, посвященные любимым играм ребят из других стран. Например, в статье “Зовут ребят на улицу веселая игра”, автор призывает поиграть во дворе, в пришкольном лагере в “новые” игры, которые популярны среди детей Болгарии, Китая и Испании (рис.4).

Рисунок 4. Зовет ребят на улицу веселая игра. Дружные ребята. №50. 21 июня 1986 г.

Эти материалы способствовали формированию сообществ, где дети могли общаться и обмениваться опытом, а также развивать свои навыки и способности через игры.

Визуальные элементы, посвященные Всесоюзному ленинскому коммунистическому субботнику, обычно имели яркий и оптимистичный характер, отражая дух коллективизма и активного участия детей в общественной жизни. На картинках часто изображались дети, работающие в парке, на приусадебных участках или очищающие улицы. Их лица полны энтузиазма и радости, что подчеркивало важность сообщества и труда (рис.5). Часто в статьях изображались дети, сажающие деревья или цветы, что подчеркивало заботу о природе и важность её охраны, отражая советскую идею о гармонии человека и окружающего мира.

Иллюстрации носили воспитательную функцию, например, дети, которые объясняют друг другу, как правильно выполнять те или иные работы, отражая важность передачи знаний и опыта. Такие иллюстрации не только информировали о проведении субботников, но и формировали у детей ценности трудолюбия, коллективизма и ответственности за свой город и страну.

Рисунок 5. В «красную субботу» дружно за работу Дружные ребята. №32. 19 апреля 1986 г.

Выпуски газеты перед такими знаменательными датами, как 1 мая, 9 мая и 12 апреля, были наполнены специальными материалами, рассказывающими о предстоящих праздниках, а также о достижениях страны и её граждан.

Иллюстрации, посвященные Дню Победы 9 мая, часто были насыщены яркими цветами и патриотическими мотивами. Они изображали радостные сцены, которые передавали атмосферу праздника и торжества (рис.6) [28].

1. Собрание людей: на картинках можно было увидеть народные гуляния, шествия с флагами и портретами ветеранов. Дети изображались с цветами, которые они несли к памятникам, ознаменовывая уважение к подвигам солдат.
2. Символика Победы: часто использовались символы, такие как Георгиевская ленточка, звезда и военные медали. Эти элементы визуально подчеркивали значимость праздника и уважение к истории.
3. Ветераны: Многие иллюстрации изображали детей, беседующих с пожилыми ветеранами, где передавалась их история и опыт. Это создавало атмосферу сопричастности и уважения к старшему поколению.
4. Игры и творчество: Были сюжеты, где дети участвовали в творческих мастерских, рисовали рисунки на тему Победы или готовили поздравительные открытки, что подчеркивало активное участие молодежи в праздновании и сохранении памяти.
5. Мир и дружба: В изображениях часто присутствовали образы голубей, цветов и других символов мира, которые отражали надежду на светлое будущее и единство народов.

Эти иллюстрации не только радовали глаз, но и воспитывали патриотизм, чувство гордости за свою страну и уважение к истории, передавая детям важные ценности.

Рисунок 6. 9 мая - день Победы. Дружные ребята. №37. 7 мая. 1986 г.

Выпуски, посвященные 1 мая, обычно заполнялись материалами о значении праздника труда, рассказами о трудовых победах, а также о том, как дети могут участвовать в общественной жизни. Публиковались рисунки, творческие работы школьников и рекомендации по организации праздника.

К Дню космонавтики газеты предлагали материалы о достижениях советской космонавтики, истории полётов, а также о первых космонавтах. Включались задачи, кроссворды и викторины на космическую тематику, а также рассказы о мечтах детей стать космонавтами.

В честь Дня пионерии выпускались статьи о пионерских организациях, их идеалах и целях. Публиковались рассказы о пионерах-героях, проводились конкурсы и игры, в которых дети могли продемонстрировать свои знания и творческие способности.

Эти выпуски были важной частью воспитания и образования детей, создавая у них чувство принадлежности к коллективу и стране.

К юбилейным датам Советской власти газета инициировала патриотические темы. Так, к 50-летию октябрьской революции в 1967 году редакция газеты собрала и опубликовала материал о юных героях гражданской войны и планировала выпустить коллективный сборник «Этих дней не смолкнет слава», о чем сообщал редактор газеты А. Домбровский. (АП РК Ф.886. О.1. Д.2. Л.2.)

Рисунок 7. Юбилей октябрьской революции. Дружные ребята. №68. 7 ноября. 1967 г.

С целью улучшения воспитания пионеров и школьников на революционных традициях, редакция газеты объявила поиск материалов по юным казахстанцам – героям гражданской войны. Организовали поход юных краеведов по дорогам гражданской войны с целью записи рассказов старожилов-очевидцев. Редакция обратилась с просьбой к историкам, журналистам и всем тем, кто располагал какими-либо документами, связанными с участием юных казахстанцев в борьбе за советскую власть. В результате была опубликована статья, под названием «Орленок» (П.Мельникова) в №95 от 30 ноября 1967 г., где рассказывалось о Никоноре Жутове из с.Покотилровка Саркандского района, который был связан в период Черкасской обороны и погиб, пытаясь отомстить за казнь своего отца.

Таким образом, специальные выпуски, посвященные различным праздникам, содержали тематические статьи, стихи, игры и задания, направленные на формирование у детей патриотизма, трудовых навыков и других ценностей.

Выводы. Процесс институционализации детской прессы в исследуемый период происходил в условиях укрепления советской идеологии, это время «глубокой советскости». Казахская республиканская еженедельная газета для детей «Дружные ребята» вносила

свой вклад в дело коммунистического воспитания подрастающего поколения. Она практически занимала лидирующее положение в общественном влиянии на детские умы. Жанрово-тематическое содержание было направлено на формирование советской идентичности. Газета стала актором социализации детей, через письма, обращения, юнкорство. Иллюстративный ряд в периодике закреплял идеологические установки текстового материала. Анализ визуального контента газеты «Дружные ребята» продемонстрировал не столько информационное значение, сколько воспитательное.

Благодарности. Исследование выполнено за счет гранта Комитета науки МНВО РК проект АР 19678146 «Детская литература Казахстана как инструмент формирования советских граждан (1950-1980 гг.): историко-антропологический подход»

Список использованной литературы

1. АП РК Ф.886 О.1. Д.2.
2. АП РК Ф.886 О.1. Д.3.
3. Баер, Ю.В. (2005). Периодическая печать 1960–1980 годов как исторический источник по истории Казахстана. *Историография вопроса. Вестник Карагандинского государственного университета. Серия История. Философия.* № 2, сс. 36–42.
4. Бекмагамбетова, М.Ж., Бимолданова, А.А., Бекмагамбетов, Р.К. (2024). Советская периодика как отражение идеологии в отношении детства (на материалах журнала «Балдырган»). *Вестник КарГУ. Серия историческая.* №1(113), сс. С.40-50 <https://doi.org/10.31489/2024hph1/40-50>
5. Блохина, Я.А. (2022). Тематическая характеристика журнала «Пионер» как источника репрезентаций советского общества. *Политическая лингвистика.* № 2 (92), сс. 172–182.
6. Гайманова, Е.В. (2014). Повседневная культура: элитарные и массовые ценности (на примере периодики для детей и юношества). *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств.* № 3 (59), сс. 42–48.
7. Декрет СНК РСФСР (1922) от 06.06.1922 "Положение о Главном Управлении по делам литературы и издательства (Главлит)" URL: https://e-ecolog.ru/docs/NAhfA7IEes2gL7iWrBE-x?utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.kz%2F (Дата обращения 16.01.2025)
8. Детство и детская литература в мировой и отечественной культуре во второй половине XX века (2024). *Материалы международной научно-практической конференции.* Костанай: Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы. 266 с.
9. Казахстан. Национальная энциклопедия. Дружные ребята. (2005) Алматы: Қазак энциклопедиясы. Т. II.
10. Кудряшев, А.В. (2018а). Внешкольная повседневность советских школьников (в материалах газеты «Пионерская правда» 1959–1988 гг.). Кострома: Авантитул. 128 с.
11. Кудряшев, А.В. (2018б) Материалы газеты «Пионерская правда» второй половины XX века в реконструкции повседневности советских школьников. *Поволжский педагогический поиск.* №4, сс. 37–47.
12. Мусорина О.А., Дубровская Т.В. (2022). Советская детская печать как средство медиатизации советских образцов культуры: аналитический обзор. *Вопросы теории и*

- практики журналистики. № 2, сс. 249–263. [https://doi.org/10.17150/2308-6203.2022.11\(2\).249-263](https://doi.org/10.17150/2308-6203.2022.11(2).249-263)
13. Нуркина, К.К. (2015). Повседневная жизнь омского ребенка в отражении периодической печати (1960–1970 гг.). *Омский научный вестник*. № 2 (136), сс.44–47.
  14. О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)» Постановление ЦК ВКП(б). Сталинец. №53 19 ноября 1938 г.
  15. Постановление ЦК ВКП(б). Об издательстве «Молодая гвардия». 29 декабря 1931 г. Печатается по тексту книги: Справочник партийного работника, вып. 8, сс. 375—376.
  16. Ромашева, М.В. (2008). Журнал «Работница» как источник по истории советского детства (1945–1953 гг.). *Источниковедческие исследования*. №4, сс. 154–171.
  17. Рыжкова, О.В. (2019). Детские журналы как средство конструирования «советского человека». *Детская книга как институт социализации: «золотой ключик» к миру взрослых: материалы XI Всероссийская научно-практическая конференция*. (сс.172–182). Нижний Тагил: Садриева А.Н.
  18. Сазоненко, М.А. (2020). Гендерный аспект в детской игровой культуре советской эпохи на примере детских журналов (1920–1980 годы). *История советской культуры и искусства*. №1, сс.393–412.
  19. Сазоненко, М.А. (2021) Атрибуты советского детства: история трансформации (на примере иллюстративного материала детских журналов 1920–1990-х годов). *Вестник Новосибирского гос. ун-та. Серия История, филология*. Т. 20. № 6, сс. 85–95. <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2021-20-6-85-95>
  20. Харитонова, С.В. (2021). Западно-Белорусский журнал для детей «Заранка»: визуально-семантическая структура. *Коммуникация в современном мире: материалы Международной научно-практической конференции* (сс.179 - 181). Воронеж; Харитонова, С.В. (2020). Типологические свойства первых советских газет для детей (на материале гомельской газеты «Искра Ильича»). *Известия Гомельского гос. ун-та им. Ф. Скорины*. № 4 (121), сс. 14–152.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 113-130

ИСТОРИЯ

УДК:

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_10](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_10)

**БАСМАЧЫЛАР КЫЙМЫЛЫНЫН БАШТАЛЫШЫНДАГЫ ПАНИСЛАМДЫК
ЖАНА ПАНТҮРКЧҮЛДҮК ФАКТОРЛОР**

ПАНИСЛАМИСТСКИЕ И ПАНТЮРКИСТСКИЕ ФАКТОРЫ В ВОЗНИКНОВЕНИИ
БАСМАЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ

PAN-ISLAMIST AND PAN-TURKIST FACTORS IN THE EMERGENCE OF THE BASMACHI
MOVEMENT

Жаркынбаев Талайбек

Жаркынбаев Талайбек

Zharkynbaev Talaibek

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

zharkynbaev.talaibek@mail.ru

Разак уулу Дастанбек

Разак уулу Дастанбек

Razak Uulu Dastanbek

Ph.D., Ош мамлекеттик университети

Ph.D., Ошский государственный университет

Ph.D., Osh State University

dastanrazakuulu@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5326-2931

Алымбаев Жээнбек

Алымбаев Жээнбек

Alymbaev Zheenbek

т.и.д., профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университети

д.и.н., Кыргызско-Турецкий университет “Манас”

Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University

jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

БАСМАЧЫЛАР КЫЙМЫЛЫНЫН БАШТАЛЫШЫНДАГЫ ПАНИСЛАМДЫК ЖАНА ПАНТҮРКЧҮЛДҮК ФАКТОРЛОР

Аннотация

1917-жылдын февраль төңкөрүшүнөн соң монархиядан республикалык башкарууга өткөн Убактылуу бийлик Түркстанда демократиялык процесстердин башталышына абдан ыңгайлуу шарттарды түзүп берди. Мурда түркстандыктардын тарыхында эч качан мындай саясий мүмкүнчүлүк болгон эмес. Саясий демократиялык процесстердин натыйжасында Түркстандагы жергиликтүү диний лидерлер аймакта башкаруу укугуна ээ болууга, абдан жигердүүлүк менен умтулгандыгын, бир топ тарыхый булактар айгинелеп турат. Анткени Түркстанда теократиялык (диний) формадагы мамлекеттик башкаруу идеяларын камтыган программалары, динге сугарылган жергиликтүү калктын калың катмары тарабынан колдоого алынган. Бирок, бул умтулууларды октябрда бийликке келген большевиктер тарабынан четке кагылып, алардын саясий уюмдашуусун катаал жол менен жок кылынган. Фергана өрөөнүндө узака созулган басмачылык кыймылдын келип чыгышына так ушул тарыхый объективдүү жана субъективдүү себептер чоң рол ойногондугун, бир топ илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгы тастыктап турат. Панисламдык жана пантүркчүлдүк факторлор Орто Азия аймагында Кеңеш бийлигине каршы 1918-жылдан 1930-жылдардын орто ченине чейин басмачылар кыймылынын идеологиясы катары доминанттык ролду ойногондугу талашсыз.

Ачык сөздөр: Басмачылык кыймыл, Түркстан автономиясы, панисламизм, пантүркизм, Фергана өрөөнү

ПАНИСЛАМИСТСКИЕ И ПАНТЮРКИСТСКИЕ ФАКТОРЫ В ВОЗНИКНОВЕНИИ БАСМАЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ

PAN-ISLAMIST AND PAN-TURKIST FACTORS IN THE EMERGENCE OF THE BASMACHI MOVEMENT

Аннотация

После Февральской революции 1917 года Временное правительство, перешедшее от монархического правления к республиканскому, создало весьма благоприятные условия для начала демократических процессов в Туркестане. Никогда прежде в истории Туркестана не было такой политической возможности. Как свидетельствуют многие исторические источники, в результате политико-демократических процессов местные религиозные лидеры Туркестана активно стремились получить право на управление в регионе. Потому что в Туркестане программы, содержащие идеи теократической (религиозной) формы правления, поддерживались массами местного населения, погруженными в религию. Однако эти стремления были отвергнуты пришедшими в октябре к власти большевиками, а их политическая организация была жестоко разрушена. Результаты ряда научных исследований подтверждают, что эти исторические объективные и субъективные причины сыграли большую роль в зарождении длительного басмаческого движения в Ферганской долине. Конечно, панисламский и пантюркистский факторы, несомненно, сыграли доминирующую роль в идеологии басмаческого движения против Совета в Средней Азии с 1918 по середину 1930-х годов.

Ключевые слова: Басмаческое движение, Туркестанская автономия, панисламизм, пантюркизм, Ферганская долина

Abstract

After the February Revolution of 1917, the Provisional Government, which switched from monarchical to republican rule, created very favorable conditions for the beginning of democratic processes in Turkestan. Never before in the history of Turkestan had there been such a political opportunity. As many historical sources testify, as a result of political and democratic processes, local religious leaders in Turkestan actively sought the right to govern in the region. Because in Turkestan, programs containing ideas of theocratic (religious) form of government were supported by the masses of the local population immersed in religion. However, these aspirations were rejected by the Bolsheviks who came to power in October, and their political organization was brutally destroyed. The results of a number of scientific studies confirm that these historical objective and subjective reasons played a major role in the birth of the long Basmachi movement in the Ferghana Valley. Of course, pan-Islamic and pan-Turkist factors undoubtedly played a dominant role in the ideology of the Basmachi movement against the Soviet in Central Asia from 1918 to the mid-1930s.

Keywords: Basmachi movement, Turkestan autonomy, pan-Islamism, pan-Turkism, Ferghana Valley

Киришүү

Маселенин актуалдуулугу. Фергана өрөөнүндө жашаган калк, алардын ичинен отурукташкан кыргыздар негизинен ислам динин тутунган. Диний башкаруу чөйрөсү жергиликтүү калктын ичинде абдан таасирдүү болгон. Шариаттын нормалары социалдык жашоо турмуштун бардык тарабын, тагыраак айтканда каада-салттарын, үрп-адаттарын, маданиятын, билим берүүнү, сот иштерин жөнгө салып, тескеп турган. Диний башкаруу чөйрөсү культтук эле эмес, саясий функцияны мыкты аткарган. Себеби бул диний уюмдун материалдык-каржылык базасы абдан бекем эле.

Диний башкаруу чөйрөнүн айрым катмарлары эң ири феодалдык жер ээлери болгон. Вакуфтун эбегейсиз мүлкү ушулардын колунда болгон. Вакуф мүлкүнөн түшкөн пайданын эсебинен ар кандай диний, маданий-агартуучулук уюмдар каржыланып кармалып турган жана ар түрдүү коомдук иштер субсидияланган. Шариат боюнча вакуф мүлкүнөн кирешеси, вакуфнаменин белгилүү бир тартиптерине ылайык жумушалган. Падышалык администрация вакуфтардын ишмердүүлүгүнө эч кандай тоскоолдук кылган эмес. Ал эми Кеңеш бийлиги исламдын эрежелери менен жашаган калктын жашоо образын түп тамырынан бери модернизациялоону каалаган. Ал эми таасирдүү диний башкаруу чөйрөсүнүн түпкү кызыкчылыгына, комунистердин таңуулаган диний башкарууга каршы саясаты таптакыр дал келбейт эле. Натыйжада конфронтациялык кырдаал, Кеңеш бийлигине каршы басмачылардын кыймылын жаратты. Басмачылардын кыймылын шыктандырган панисламдык жана пантүркчүлдүк идеологиянын тарыхы XIX кылымдын экинчи жарымынан башталган.

Панисламдык кыймыл бардык мусулмандарды теократиялык мусулман мамлекеттерине бириктирүү максатын көздөгөн исламчыл диний саясий идеология.

Ал эми түркчүлдүк - бул түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин түпкү маданий-этностук тектештигин даңазалоо, аларды бириктирүү, түрк мамлекетинин карамагына баш коштуруу максатын көздөгөн XIX-кылымдын аягы - XX кылымдын башында айрым түрк элдеринин арасында пайда болгон улуттук идеология. XX кылымдын башында Түркияда улуттук буржуазия табынын калыптануусу, пантүркчүлдүк идеясынын кеңири жайылышын шарттаган.

Жергиликтүү калктын орусиянын оторчулук саясатына жана Кеңеш бийлигине каршы элдик толкундоолорду координациялаган панислам, пантүркчүлдүк идеологиядан башка улуттук мамлекеттүүлүк идеяларды көтөрүп чыккан жергиликтүү саясий күчтөр болгон эмес.

1990-жылдардын аягында комунисттик идеология ыдырап, Орто Азия элдеринин эгемендиги менен жарыша, коомдук идеологиялык боштукунда кайрадан ислам фундаментализми¹ жанданды. Пантүркчүлдүктүн мазмуну акырындык менен трансформацияланып, түрк элдеринин шериктештиги сыяктуу түрк дүйнөсүнүн алкагында, биргеликтеги маданий өнүгүү модели жаралгандай. Ал эми панислам идеологиясына үндөшүп турган учурдагы радикалдык ислам агымдары Ооганстан жана араб өлкөлөрүнөн Орто Азия калкына “экспортолуп” келгендей. Максаттары Борбордук Азия чөлкөмүндө ислам мамлекетин (халифат) куруу. Бүгүнкү күнү Борбордук Азия өлкөлөрүнүн конституциялык

¹ Постколониализмдин шарттарында ислам фундаментализми – мусулмандардын ислам диндеги курандын жана башка ыйык китептердин талаптарын так сактоого кайтып келиши, ошондой эле “мусулман жерлерин колонизаторлордон бошотуу” зарылдыгын жарыялаган кыймыл.

түзүлүшүнө бүлүк салган ислам фундаменталистери өздөрүнүн террордук актылары менен постсоветтик аймакта кооптуу абалды жаратты.

Илимий концепциялар: Фергана өрөөнүндөгү басмачылардын кыймылына карата бир канча илимий концепциялар бар. Алардын ичинен таптык күрөш теориясынын алкагында иштелип чыккан советтик концепция бүгүнкү талапка таптакыр жооп бербейт. Алардын догмалык таңулоолорун, постсоветтик мейкиндикте жаралган тарыхый архив булактарынын негизиндеги жаңы багыттагы иликтөөлөр четке кагып келет. Мисалы, советтик тарых наамада бул кыймыл буржуазиянын, диний чөйрөлөрдүн жана бай-манаптардын реакциячыл багыттагы кыймылы катары карап, аны пролетариат табынын бийлигин кулатып, өздөрүнүн үстөмдүгүн орнотууга далалаттанган таптык күрөштүн бир формасы катары чагылдырышат. Ошондой эле Фергана өрөөнүндө Кызыл Армиянын басмачыларга гана эмес, чет элдик империалисттик интервенциянын аракеттерине каршы күрөшүн даңазалаган.

1980-жылдардын ортосунда «социалисттик коомдун» социалдык-экономикалык, саясий жана маданий гана эмес, илимий-идеологиялык ресурстардын да актуалдуулугу жоголуп бара жаткандыгы бүткүл дүйнөгө маалым болгон. Анткени тоталдык кризиске кабылган коомдун жаңыланышына, жаңы реформаларга үмүт байлаган СССРдин кайра куруу саясаты, тескерисинче советтик империянын түп-тамырынан кыйрашын тездетти. Түркстандагы басмачылык кыймылды изилдөөнүн акыркы этабы (1985-2024) дал ушул кайра куруу саясатынан баштап, эгемендүүлүк доорундагы постсоветтик айрым өлкөлөрдүн илимий изилдөөлөрүн камтыйт.

Плюрализмдин шартында бул кыймылды алгачкылардан болуп өзбекстандык тарыхчылар көмүскөдө жаткан архивдик материалдардын негизинде, түркстандык эмигранттар, батыш советологдордун эмгектерине таянуу менен, улуттук-боштондук кыймыл катары баалоо менен жаңы концепцияны иштеп чыгышты. Өзбекстандык тарыхчылар тарабынан Советтик мезгил да толугу менен россиянын колониялдык доорунун уландысы катары каралып, кескин сынга алынды.

Жаңы багыттагы изилдөөлөрдүн алкагында басмачылар маселеси да кыймыл катары каралып, жаңыча көз караштарды чагылдырган илимий, публицистикалык өңүттөгү макалалар жана илимий эмгектер байма-бай чыга баштады. Алардын негизги идеясында өзбек улутунун көз карандысыздыкка жетүүгө умтулуу, прогрессивдүү жадиддик саясий уюмдарынын эгемендүү Түркстан автономиясын куруу маселелери камтылган. Ошондой эле “уламалардын” өз алдынча диний теократиялык башкаруу формасындагы мамлекет курууга далалаттанган улуттук-боштондук кыймылдар сыяктуу советтерге каршы зоболондуу окуяларды андан ары жаңы тарыхый булактар менен изилдөөнү тереңдетүү маселелери сунушталды. Окумуштуу тарыхчылар Н.Г.Хидоятова, К.К. Раджабов, С.Агзамхужаев, Д.Х.Зияева, Д.Ф.Курбанов, Н.А.Норжигитова жана башкалардын илимий диссертациялык изилдөөлөрүнүн натыйжасында калыптанган концепция, эгемендүү Өзбекстан республикасынын улуттук кайра жаралуу доорундагы өзгөчө саясий жана идеологиялык феномен болуп калды.

Ал эми орусиялык окумуштуулар да басмачылардын кыймылы боюнча айрым актуалдуу маселелерди камтыган тарыхый изилдөөлөргө маани берип, жаңы көз-караштарды жаратуу менен, жалпы тарыхнааманын кенемтесин толуктап келгендигин баса белгилөө зарыл. Советтер Союзу кулагандан соң орусиялык С.П. Панин, А.И. Пылев, Д.В. Шевченко

Ю.Папоров жана башка айрым окумуштуулар идеологиялык догмаларды кескин сынга алып, архив фондунда катылып жаткан архив маалыматтарына, Орто азия өлкөлөрдөгү окумуштуулардын, эмигранттардын эмгектерине таянуу менен, басмачылар феноменине бир беткей идеалдаштыруудан оолак, принципалдык, орток (централистские) позицияда реалдуу баа беришкен. Орусиялык окумуштуулар деле басмачылар кыймылын көзөмөлдөп, башкарып турган панислам, пантүркчүлдүк факторлорду жокко чыгарбайт.

Орто Азиядан Түркияга эмиграцияланып барган З.В.Тоган, А.В.Байсун, И.Йаркын, Н.Девлет, Б.Хайит жана Түркиялык А.Бадемжи сыяктуу изилдөөчүлөр басмачылар кыймылын, Түркстан элинин комунистерге каршы боштондук кыймыл катары баалаган. Булардын айрымдары кыймылга түздөн-түз катышып, башынан өткөн окуяларды жазып калтырса, айрымдары кыймылдын субъектеринен маек алып, алардын эскерүүлөрүн жазган. Алардын пикиринде басмачылар кыймылындагы панислам, пантүркчүлдүк идеялар улуттук боштондук кыймылдын негизги идеологиясына айлангандыгына басым жасашкан.

Кыргызстандын илимий чөйрөсүндө басмачылардын кыймылы боюнча бир беткей пикир жок. Окумуштуулардын басымдуу бөлүгү мурдагы эле советтик таптык күрөш теориясын жактайт. Айрым окумуштуулар өзбек окумуштуулары тарабынан сунушталган улуттук-боштондук кыймыл концепциясынын негизинде, жаңы илимий позициядагы иликтөөлөрүн Кыргызстан тарыхынын алкагында жарыялай баштады.

Изилдөөнүн ыкмалары: Басмачылар кыймылында панисламдык жана пантүркчүлдүк факторлорунун объективдүүлүгүн, илимий изилдөөнүн ыкмалары камсыз кылат. Негизинен биздин илимий изилдөөбүз *тарыхый-салыштыруу тарыхый-хронологиялык, тарыхый-генетикалык, ыкмалары* колдонулат.

Тарыхый-салыштырмалуулук ыкмасы тарых илиминдеги негизги категориялык ыкмалардын бири. Окуялардын жүрүшүн, кабыл алынган чечимдерди салыштыруу аркылуу объективдүүлүккө жетүүгө жол ачылат. Салыштыруунун объективдүү негизи болуп коомдук өнүгүүдөгү кайталанып туруучу, ички мыйзам ченемдүүлүк процесси чоң роль ойнойт. Ал тарыхый объектерди же кубулуштарды салыштыруу аркылуу алардын жалпылыктарын жана өзгөчөлүктөрүн аныктоодо жана тарыхый кубулуштардын ар кандай тарыхый өнүгүү этаптарын үйрөнүүдө колдонулат.

Тарыхый-салыштыруу ыкмасынын алкагында басмачылар кыймылы боюнча сафаровчулардын, советтик тарыхчылардын, батыш советологдордун, түркиялык окумуштуулардын, саясий эмигранттардын, постсоветтик өлкөлөрдөгү, анын ичинен Өзбекстандын, Орусиянын, Кыргызстандын окумуштууларынын тарыхнаамасында кандай баа берилди? Калыптанган концепциялардын ички маани-мазмуну, идеялары жана ээлеген илимий позициялары боюнча бири-бирине салыштыруу аркылуу талдоо жүргүзүлдү.

Тарыхый-хронологиялык ыкма изилдөөнүн эң маанилүү ыкмаларына кирет. Ал тарыхый окуяларды жана тарыхый кубулуштарды убактылуу өзгөрүүлөрдүн призмасы аркылуу бир катар баскычтар менен кароого мүмкүндүк берет. Аталган ыкма окуялардын хроникасын, фрагменттерин жана тарыхый хронологиясын түзүүдө, тарыхый процесстердин чынжырчасын реконструкциялоодо колдонулат. Маселен, панислам, пантүркчүлдүк идеялардын өнүгүшүнүн эволюциясынын хронологиялык алкака салынышын атоого болот.

Тарыхый-генетикалык ыкма. Конкреттүү кубулуштардын генезисин (келип чыгышы, өнүгүү этаптары) изилдөөгө багытталган жана өзгөрүүнүн себебин талдаган тарыхый изилдөөнүн негиги ыкмаларынын бири. Тарыхый окуялардын ортосундагы генетикалык байланыштарды түзүүнүн жана тарыхый өнүгүүнүн ар кандай баскычтарында тарыхый процесстердин, кубулуштардын, институттардын өзгөрүшүн изилдөөдө себеп натыйжалаш байланыштарын ачып берет. Илимий изилдөө иштеринде тарыхый-генетикалык ыкманы колдонуу менен тарыхый процесстердин ортосундагы байланыштарды табууга жардам берет жана тарыхый фактылардын негизинде болуп өткөн окуяларды объективдүү изилдөөгө өбөлгө болот.

Бул ыкма өзүнүн ички мазмуну боюнча негизинен тарыхый иреттүүлүк принцибине дал келет. Тарыхый-генетикалык ыкманын өзөгүндө сүрөттөө технологиясы басымдуулук кылат. Бул ыкманын алкагында панислам, пантүркчүлдүк идеялардын максаты, аларга байланыштуу фактыларды, аргументтерди түшүндүрүү, пайда болушунун себептерин, өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн жана натыйжаларын, кесепеттерин ачып берет.

Фергана өрөөнүндө панисламизмдин жайылышы

Панисламизм термини XIX кылымдын экинчи чейрегинде Осмон мамлекетинде пайда болгон. Буга чейин Европада башталган пангерманизм, панславизм иеологиялары буга таасир эткен. Анткени ошол учурда Европа өлкөлөрү мусулмандар жашаган Индонезиядан тарта Мараккого чейинки аймактарды басып алышкан эле. 1876-жылы Осмон дөөлөтүндө жаңы такка келген Султан II Абдулхамид имперализм жана оторчулуктан кутулунун тек жолу мусулмандардын биригүүсү, деген идея менен панисламизм саясатын баштаган. Ал халифаттык макамынан пайдаланып баардык ислам дүйнөсүн өз көзөмөлүнө алып, ипериалисттик өлкөлөргө каршы бир фронтто согушууну пландаган. Ал өзүнүн эскерүү дептеринде бардык мусулмандарды руханий жактан өзүнө баш ийдирүү үчүн сайид, шейх жана дербиштерди мусулман өлкөлөрүнө жибергенин жазат. Бул жашыруун кызматтагылар мусулман журту катары Түркстанга да жиберилген (II. Abdulhamit'in Natirat Defteri, 1986, s. 75).

1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүндө Осмон мамлекетинин панисламдык чалгынчыларынын да колу болгонун окмуштуулар белгилешет. Түркстан генерал-губернаторлугуна тиешелүү архивдик документтерде, 1902-1910-жылдары Түркиядан Кыргызстанга көптөгөн саясий жана аскер адамдары келген. Алар кыргыз бийлери менен мамиле куруп, орус оторчулугуна карышы пропаганда жасашкан (Saparaliyev, 2017, s. 288). Алар Осмон султанынын башкаруу алдында биригип бир мамлекет курууну убадалашкан. Панисламизм таасиринде калган орто азиялык: эшен, молдо, сопу, мүриддер бир күн Түркстан орус оторчулугунан кутулуп, Осмон вассалында көз карандысыз бир мамлекеттин түптөлүшүнө терең ишенишкен (Чукубаев, 1967, с. 51). Анын үстүнө түркстандыктарды панисламизм жана пантүркизм сыяктуу дииний жана улуттук тилектештиктен да Осмон империясынын бир убактагы дүйнөлүк күчү, шаңы, абройу да өзүнө тартып турган (Khalid, 2011, p. 452).

1908-жылы Осмон мамлекетиндеги төңкөрүштөн соң бийликке «Биримдик жана өнүгүү партиясы» келген. Бул партия пантүркчүлүк идеялогиясын туу туткан саясий уюм эле.

Партиянын башкаруу учурунда көптөгөн панисламдык жана пантүрктүк чалгынчы агенттер Орто Азияга агыла баштаган. Бул убакта Орусиядагы падышалык өкмөттүн мусулмандарга карата жүргүзгөн орусташтыруу жана христиандаштыруу саясатынанан улам пантүркизм идеологиясы да келип чыккан эле (Landau, 1995, p. 8). Осмондун Балкан өлкөлөрү менен согушта Фергана калкы тарабынан 23 миң рубль жардам жиберилген (Рустемов, 2011, 45-6). 1914-жылдын аягында Осмон империясы Орусия падышачылыгына карышы биринчи дүйнөлүк согушка кирген. Осмон бийлиги бул мезгилде Тешкилат-ы Махсуса деп аталган жашыруун чалгын комитетин кургандыгы белгилүү. Бул комитеттин чалгынчылары Орусиянын таасириндеги Орто Азияга жашыруун кирип, «Биримдик жана өнүгүү» партиясынын Анжиян менен Кокон шаарларында жергиликтүү уюмдарын уюштурууга жетишкен. Алар панисламизм жана пантүркизм идеялогиясынын негизинде Осмон мамлекетине калктан акча жыйнап жөнөтүп турушкан (Турсунов, 1962, с.150). Бул көрүнүшкө мисал катары Анжияндык Мир Камил Момунбай уулу аттуу бай Осмон мамлекетине 200 миң рубль жардам жөнөткөн (İnan, 1963, s. 30).

Тарыхчы Никишов мындай дейт: *«Кыргызстанда панисламизм жана пантүркизм пропагандасы күч алганы тууралуу бир топ далилдер бар. 1915-жылы Ош уездинин комиссары жергиликтүүлөр «тержүман», «вакыт», «йылдыз», «итилят» аттуу газетеларды алып турушат. Уезде тез-тез Бухара жана Түркиядан пропагандачылар келип чогулуш өткөрүшөт. Согуш башталгандан бери Германия менен Түркиянын агенттерин Түркстан аймагына жөнөтө башташты. Түркия Иран жана Азербайжан аркылуу агенттерин жиберип, мусулмандардын Түркия жетекчилигинде бир мусулман мамлекетин курууга үндөп жатышат. Диний адамдар катары көрүнгөн бул адамдар кыргыз айылдарын кыдырып, падышаплык өкмөткө карышы пропаганда жүргүзүштү»* (Никишов, 1957, с.13).

1915-жылы Кавказдагы осмон-орус согушунда миңдеген түрк аскерлери орустардын колуна түшүп калган. Алардын көпчүлүгү Сибирдеги туткун лагерлеринде кармалган. Лагерден ыгын таап бошонгон түрк аскерлери Түркстанга келип, Осмон саясатын, панисламдык идеяларды жайылта баштаган. 1917-жылдагы февраль революциясынан кийин да лагерлерден көптөгөн түрк аскерлери бошонуп, көпчүлүгү Ташкентке келишкен (Razak ulu, 2023, s. 104). . Февраль төңкөрүшүнөн соң Шуро-и Ислам, Шуро-и Улама сыяктуу партиялар уюштурула баштаган. Орусия менен согушуп жаткан Осмон мамлекети Түркстанга дароо көптөгөн агенттерин жиберген. Кыргызстандын түштүк аймактарында 1917-жылдын май айында түрк жана немис агенттери убактылуу өкмөткө карышы жергиликтүү калкты көтөрүлүшкө үндөп жатканы байкалган (Никишов, 1957, с. 29). Ташкентке келген осмон-түрк аскерлери: ражы Чакыргөз, Зия Бей, Нури Бей, Хусаметтин Тугач, Казым Бей, Исаил Хаккы бей, Ремзи Бей, Хүснү Бей, Хилми Бей, Саадеттин бей жана башкалар Ташкент жана Фергананын шаар-кыштактарында мектептерге мугалим болуп кирип, мектептерди ачып, сабак берип ар кайсыл шаарларда уюмдаша башташкан (Bademci, 2008, s. 49-51). 1917-жылы күздө түрк аскерлери Хайдар Азми жана Сулайман Сами жергиликтүү калк менен биргеликте Иттихат жана Терраки (биримдик жана өнүгүү) партиясын негиздешкен. Бул Осмон бийлигинде турган партиянын Түркстанадагы өкүлчүлүгү катары түптөлгөн. Алар бул партиянын уюмдары Анжиян, Наманган, Фергана, Ош жана Өзгөн шаарларына чейин уюштурулган (Andican, 2009, s. 330).

1917-жылдын октябрь төңкөрүшүнө чейин Фергана чөлкөмүндө социалдык коомдук абал так ушундай эле. 1917-жылдын февраль төңкөрүшүнөн соң монархиядан республикалык

башкарууга өткөн Убактылуу бийлик Түркстанда демократиялык процесстердин башталышына абдан ыңгайлуу шарттарды түзүп берди. Мурда түркстандыктардын тарыхында эч качан мындай саясий мүмкүнчүлүк болгон эмес. “Басмачылар” кыймылынын башаты тээ февраль төңкөрүшүнөн соң, Түркстандын борбору эсептелген Ташкентте конфронтациялык саясий күргүштөгөн күрөштөрдүн туундусу болгон.

Февраль төңкөрүшүнөн кийин Түркстандагы ислам кыймылдарынын активдешүүсү

Февраль революциясынан кийин Орусиянын баардык жеринде уюмдашуу башталган. 1917-жылы 6-мартта орус келгиндери 19 мүчөдөн турган “*коомдук аткаруу комитетин*” курушкан. Булардын негизги мүчөлөрү орус социал революционерлер жана орус социал-демократ партиясынан эле. Алардын талабы менен Түркстан генерал-губернаторлугунун губернатору Куропаткин кызматынан кетти жана кармалып, Петроградга жиберилди. Арель айында комитет чогулуш уюштуруп, “жумушчу жана аскер кеңешин” курушту. Бул кеңеш курултай өткөрүп Түркстанданы бийлик “жумушчу, аскер жана дыйкандарга өткөрүлүп берилиши керек деген маселени талкуулады. Алар Түркстандагы бийликтин мусулмандарга өтүп кетишинен абдан чочулашкан (Найт, 1997, s.12).

Падышанын төңкөрүшүнөн улам Түркстандагы кырдаалды көргөн жергиликтүү лидерлер да аракетке өтүшкөн. 1917-жылы 14-март күнү Ташкент шаарында жадиддер жана уламалар кыймылдарынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн демилгеси менен “Шуро-Ислам” (“Ислам-Кеңеши”) коомдук саясий уюму түзүлүп, Түркстандын коомдук саясий турмушуна активдүү катыша баштады. Бул саясий диний уюмдун кабыл алган Убактылуу жоболорунда реформатордук идеяларды жана Түркстан калкынын биримдигин чыңдоо жана бул уюмдун бөлүмдөрүн Түркстандын ар бир шаар, айылдарында уюштуруу, аймактык мусулман калкын бириктирип, алардын саясий аң-сезимине таасир этүү менен өлкөнүн коомдук саясий турмушуна активдүү катыштыруу каралган. Бул аракет адегенде жергиликтүү калк тарабынан кызуу колдоого алынып, уюмдун бөлүмдөрү Ош, Анжиян, Наманган, Скобелев ж.б. уюштурулган.

“Шуро-Ислам” уюмунун демилгеси менен 1917-жылы 16-21 апрелде Ташкент шаарында 42 аймактан 150 делегат катышкан Биринчи Бүткүл Түркстан мусулман курултайы өткөрүлгөн (Devlet, 1999, s.247). Курултайдын күн тартибинде: Убактылуу өкмөткө болгон мамиле; Россиянын Түркстанды башкаруу формасы; Уюштуруу чогулушун чакыруу маселеси боюнча даярдык; Түркстанда жергиликтуу граждандык жана диний башкаруу, шариат мекемелеринин болочогу; факуф, медресе, мектептердин жөнүндө; каржылык маселелер; падышалык доордон калган мекемелерди жаңылоо; Түркстандагы бардык мусулмандарды исламдык эрежелер боюнча башкаруу; азык-түлүк, жер-суу маселеси; дүйнөлүк согушка болгон мамиле; “Шуро-Ислам”дын аймактык масштабда биригиши жана бул уюмдун аткаруу комитетине болгон мамилеси; Россия боюнча жалпы мусулмандардын курултайына делегаттарды шайлоо жана башка маселелер коюлган.

Курултайда Россия демократиялык республикасынын бийлиги болгон Убактылуу өкмөткө ишеним артуу менен алардын кабыл алган Түркстанды маданий жана саясий өз алдынча башкаруу укук статусу жергиликтүү саясий уюмдарга берүү боюнча демократиялык чечимин жана буржуазиялык-демократиялык реформаларды жүргүзүүнү колдоп чыкты. Ошондой эле мына ушул чечимге ылайык мүлктүк жана жерге болгон менчик

укугун, жергиликтүү калктын каада-салттарын сактоо, менен Россия демократиялык федеративдик республикасынын курамында теократиялык (диний) формадагы улуттук автономия куруу идеяларын сунуш кылышты.

Акыркы отурумунда борбордук жетектөөчү орган катары “Түркстан мусулмандарынын аймактык кеңешин” (Краймуссовет) шайлоо жөнүндө чечим кабыл алынды. 1917-жылы 12-июнда “Түркстан мусулмандарынын аймактык кеңешин” уставы кабыл алынып, уставга ылайык шаардык, оёздук (уездик), болуштук (волостной) мусулмандардын кеңеши жана башка коомдук уюмдар улутуна, таптык көз-караштарына карабастан, мусулман депутаттарынын Түркстан борбордук кеңешинин (Марказий Шуро) карамагына өтүшөт турган болду. “Түркстан мусулмандарынын аймактык кеңешин” төрагасы болуп көрүнүктүү коомдук жана саясий ишмер Мустафа Чокай уулу (улуту казах), катчылыгына Ахмед Заки Валиди (улуту башкыр) шайланды, президиумунун мүчөлүгүнө жадиддик кыймылдын бир катар көрүнүктүү лидерлери шайланды. (Агзамхужаев, 2000, сс.38-40).

Бул курултайга Пишпек үйөзүнөн (уезд) Акматбек Койбагаровдун катышканы, анын мусулман калкынын ичиндеги аброюн жана аймактык саясий иштерге активдүү катышып турганынын далили (Кубатова, 2016, 122-123-бб). Айтмакчы, ошол учурда Түркстанды саясий башкаруу долбоору боюнча, Убактылуу өкмөттүн Түркстандын аткаруу комитети менен “Шуро-Ислам” саясий коомдук уюмунун ортосунда гана конструктивдүү диалог жүрүп жатты. Ал эми жумушчу жана солдаттардын Түркстан кеңешинин бул маселе боюнча позициясы али белгисиз эле.

Бирок, 1917-жылдын май-август айларында дүйнөлүк согуштан мобилизацияланган түркстандык жергиликтүү орто катмар өкүлдөрүнүн демилгеси менен Түркстандын бир катар шаарларында мусулман жумушчу депутаттарынын кеңеши, мусулман эмгекчилеринин Союзу түзүлүп, аймактарда профсоюздук уюмдар уюштурула баштады. Жадиддердин бул кадамдары “Шуро-Ислам” саясий коомдук уюмунун курамына кирген уламачылардын кызыкчылыгына туура келбеди. Ортодоксалдык исламдын жактоочулары болгон уламалар, Россияны ыктаган “Шуро-Ислам” саясий коомдук уюмунун буржуазиялык-демократиялык реформаларга каршылыгын көрсөтүштү. Уламалардын максаты шариат эрежелерин сактоо менен Россия демократиялык республикасынын курамынан баш тартып, өз алдынча ислам мамлекетин куруу эле. 1917-жылы июн айында уламачылар “Шуро-Ислам” саясий коомдук уюмунун чыгып, өздөрүнүн “Шуро-Улама” (“Диний башкаруучулардын кеңеши”) саясий диний уюмун негиздешти (Тоған, 1981, s. 363).

Түркстанда түзүлгөн европалык жумушчу жана солдаттардын Түркстан советине, кенири социалдык катмарды жана бир канча улуттун өкүлдөрүн камтыган Убактылуу өкмөттүн коомдук уюмдары менен аткаруу комитетине караганда “Шуро-Ислам” менен “Шуро-Улама” саясий коомдук уюмдары жергиликтүү калктын кызуу колдоосуна ээ болгондугун тарыхый булактар, архив материалдары тастыктап турат. Бул тарыхый факты советтик тарых наамада эске алынган эмес.

1917-жылы жай айындагы шаардык думага ат салышууда саясий партиялар жана уюмдар шайлоо марафонуна өздөрүнүн саясий платформасы, тизмеси менен чыгышты. Ташкент шаардык думага болгон шайлоого 16 саясий уюмдар катышып, 112 мандаттык орунга ат салышууда 62 мандатты “Шуро-Улама” (“Диний башкаруучулардын кеңеши”), 24 мандатты эсерлер, 11 мандатты “Шуро-Ислам”, 5 мандат социал-демократтар утуп алды. 74 мандат жергиликтүү калктын өкүлдөрүнө, 38 мандат европалык калктын өкүлдөрүнө тийди.

Шайлоонун жыйынтыгы край боюнча чоң резонанс жаратты. Албетте Россия федеративдик демократиялык республикасынын курамынан баш тартып, өз алдынча ислам мамлекетин куруу идеясын тутунган “Шуро-Уламалардын” жеңиши, европалык саясий уюмдардын лидерлерин ойго салды. Ташкенттин жумушчу жана солдаттар депутаттар советинин мүчөсү Г.Цвиллинг тынчсыздануу менен, саясий аң-сезими бышып жетиле элек элдин үстүнөн кайсы бир реакциялык күчтөрдүн үстөмдүгүнүн орношун, “контр төңкөрүшкө карай жол” катары белгилейт. (Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости, 2000. с. 21-35)

1917-жылы 17-20 сентябрда “Шуро-Уламалардын” демилгеси менен Ташкент шаарында Түркстан жана Казакстан мусулмандарынын курултайы чакырылып, ага 500 ашуун делегат катышты. Курултайда 12-ноябрда боло турган аймактык Уюштуруу чогулушуна даярдык, ага тутунган идеясына, агымына карабастан татыктуу кандидаттарды тандап жиберүү боюнча бирдиктүү фронтто аракет кылуу ж, б маселелер талкууланды. Кандидаттарды тандоо, Россия федерациясынын курамында автономия түзүү маселелери боюнча “Шуро-Улама” менен “Шуро-Ислам” уюмдарынын ортосунда кызыл-чеке талаш тартыштар, пикир келишпөөчүлүктөр болду. Жайында Ташкенттеги шаардык думага болгон шайлоодо социал-демократтарга, эсерлерге көптөгөн мандатты алдырып жиберген катачылыктарын эске салышты. Аягында Түркстан аймагынын келечеги, тагдыры үчүн эки саясий уюм компромиске келишти. Курултайда “Шуро-Улама”, “Шуро-Ислам” жана “Туран” саясий уюмдарынын биригүүсүнүн натыйжасында “Иттифок-и-муслимин (Мусулмандардын союзу) аттуу саясий партия түзүлдү.

Курултайда негизинен Түркстан аймагынын келечектеги саясий түзүлүшү жөнүндө маселе каралды. Кабыл алынган резолюцияда аймакта жашаган бардык улуттардын улуттук-маданий жактан өз тагдырын өзү чечүүсүнүн негизинде демократиялык Россия Республикасынын курамында аймактык автономиялуу федерация түзүү идеясы алдыга коюлган. Автономияга “Түркстан федеративдик республикасы” деген аталыш ыйгарылып, курултай парламенттик республиканын негизинде болочок башкаруу системасынын негизги принциптерин жана нормаларын аныктады.

Бул долбоордогу парламенттик башкаруу формасынын саясий тутуму кандай эле?

1. Республиканын негизги бийлик органы – мыйзам чыгаруучу (Туркестан парламенти).
2. Аткаруу бийлиги (Секретариат жана республикалык өкмөт)
3. Сенат атындагы “Махкама-и-Шария” (Мыйзамдар палатасы).

Бул бийликтин бутагы (“Махкама-и-Шария”) мыйзамдардын жана шарият талаптарынын аткарылышын көзөмөлдөө функциясына ээ болуу менен, Түркстан чөлкөмүндө жашаган бардык улуттардын милдеттүү пропорционалдуу өкүлчүлүгү аркылуу жалпы, түз жана жашыруун добуш берүүнүн негизинде шайланат (Агзамхужаев, 2000, 115-117-бб).

Октябрь төңкөрүшүнө чейин эле жергиликтүү диний саясий күчтөр Түркстанды башкаруунун парламенттик моделин Убактылуу өкмөткө сунуштагандыгын тарыхый документтер айгинелеп турат.

Бирок көп узабай эле “Шуро-Улама” саясий уюму бул кабыл алынган резолюцияны амбициялык жеке кызыкчылыгы менен четке кагып, Уюштуруу чогулуш шайлоосуна өз тизмеси менен барууну билдирип, бирдиктүү фронттон баш тартты. Негизи эле демократиялык Россия Республикасынын курамында деген жобо консервативдик

принциптерди тутунган “Шуро- Уламалардын” кызыкчылыгына туура келбеди шекилик. А либералдык принциптерди тутунган “Шуро-Исламчылардын”, убактылуу өкмөттүн буржуазиялык демократиялык реформаларын колдоого болгон чакырыктарын, жергиликтүү уюмдар жана жергиликтүү калк анчейин колдой бербеди. Кыскасы октябрь төңкөрүшүнө чейин жергиликтүү саясий диний уюмдар бийлик үчүн тирешип олтуруп консолидациялык саясий фронтко бириге албады.

1917-жылы 24-октябрда (6-ноябрь) Петроградда куралдуу көтөрүлүш башталып, эртеси көтөрүлүшкө чыккан жумушчулар, солдаттар, жана матростор стратегиялык маанидеги объектилерди ээлеп алышкан. 25-октябрда (7-ноябрь) эртең менен аскердик-революциячыл комитет убактылуу өкмөттүн кулагандыгы жөнүндө жарыялады. Советтердин бүткүл россиялык II курултайы В.И. Ленин башында турган жумушчу-дыйкандардын биринчи өкмөтү - Эл Комиссарлар Советин шайлаган. Ушул мезгилден тарта большевиктер партиясы башкаруучу партияга айланды (Раджабов, 2018, с.9).

Фергана облусунун кеңеш бийлигин орнотуу маселеси 1917-жылы 6-7-декабрда советтердин Фергана областтык VI съездинде каралган. Анда меньшевиктер менен эсерлер басымдуулук кылышып, большевиктерди катуу сынга алуу менен Кеңеш бийлигине каршы чыгышкан. Чындыгында бул өрөөнгө саясий мигранттардын жана келгиндердин колдоосу менен экспорттолуп келинген социалисттик революцияга (Сафаров, 1921, с. 117), диний агымдагы саясий уюмдардын айрым лидерлери, алгач либералдык позицияларын билдиришти. «Шуро-Ислам» уюмунун өкүлү А. Фитрат бул боюнча өз оюн мындайча билдирет: «Түркстандыктар үчүн эң маанилүү маселе, биринчиден, большевиктердин саясатына карата позицияны аныктоо. Большевиктер менен Керенскийдин өкмөтү тараптагылар жеке бийликке каршы чыгышып, эркиндиктин туусун көтөрүүдө. Булардын мындай позициясы мусулмандардын түпкү кызыкчылыгына дал келип жатат. Ошондуктан бир тараптагыларды колдоп, экинчи тараптагыларга каршы чыгуу акылга сыйбаган нерсе», жергиликтүү саясий күчтөрдү нейтралдык позицияга үндөп жатып, «так ушул линия биз үчүн коркунучсуз», деген позициясын билдирет. Андан ары Фитрат эки жакка төмөндөгүдөй мааниде кайрылат: «Биздин улуттук укугубузду басмырлабасаңар, биз силерге эч качан каршы чыкпайбыз, эч кимден коргонбойбуз жана эч кимди коргобойбуз» (Хуррият». -1917).

«Шура-Улама» уюму да 12-ноябрда крайдагы мусулмандардын кеңешмесин чакырышты. 515 делегат катышкан бул кеңешменин күн тартибине «Түркстандагы бийликти уюштуруу тууралуу маселе» коюлуп, ага уламалардын лидери Шер-Али-Лапин төрагалык кылат. Кеңешмеге аймак боюнча бүткүл мусулмандардын III курултайы деген статус берилет. Курултай аягында 14 беренеден турган Түркстанда автономия курулушу тууралуу чечим кабыл алышат (Науит, 1987, s. 297-299). Анда аймактык мусулмандар кеңешинин (Краймуссовет) төрагасы Мустафа Чокай уулу мусулмандардын большевиктер менен биригишине каршы чыгып, большевиктердин саясий ишмердүүлүгүн көзөмөлдөй турган мусулмандардын атайын башкаруу органын түзүү керек, деген билдирүү менен чыкты. Кабыл алган резолюциясында бийликтин большевиктерге өтүшүнө келишпес мамилесин билдирүү менен, *«..Европа калкынын өкүлдөрү тарабынан түзүлгөн учурдагы бийликтин саясаты жергиликтүү калктын түпкү кызыкчылыктарына дал келбейт. Европа калкынын өкүлдөрүнөн турган солдат, жумушчу уюмунун колуна бийликтин топтолушу демократиялык принциптерге жооп бербейт жана жергиликтүү калктын эркин укугун чагылдырган адилеттүү бийлик органын түзүүгө кепилдик бере албайт. ... мусулмандар өз*

тагдырын өзү чечүү жолунда жана жалпы адамзат прогрессине Россиядагы төңкөрүш, саясий күрөш, жумушчулардын, дыйкандардын партиясын түзүү менен эле жетишүү мүмкүн эмес. Түркстан аймагындагы мусулмандар үчүн куранда жана шариятта көрсөтүлгөн эрежелерден башка жол жок. Ошондуктан Түркстандын жалпы калкынын 95% түзгөн (10 млн ашык) жергиликтүү калк, орус төңкөрүшү салтанаттуу түрдө жарыялаган эркиндик, теңдик, бир туугандык жана башка ураандардын негизинде улуттук-маданий өз алдынча мамлекет курууга укугу бар», - деп жарыя кылды («Наша газета», 1917).

Кеңешменин аягында коалициялык өкмөттү түзүү чечими кабыл алынган. Чечим боюнча аймактагы бийликтин долбоорунда «Түркстан өкмөттүк комитетиндеги» 12 орун төмөндөгүдөй бөлүштүрүлгөн: жумушчу жана солдат депутаттар кеңешинин өкүлдөрүнө 3 орун, шаардык өзүн-өзү башкаруу (Аткаруу комитети) органына 3 орун, мусулмандар курултайын уюштурган демилгечилерге («Шура -Улама» уюму) 6 орун. Ал эми Өкмөттүк комитетти «Түркстан аймактык кеңеши» аттуу орган көзөмөлдөйт. Бул органдын курамы 10 адамдан туруп, 5 орун большевиктердин уюмунун жана Убактылуу өкмөттүн өкүлдөрүнө (социал-демораттарга), 5 орун мусулмандар уюмунун өкүлдөрүнө бөлүнгөн (Туркестанский вестник». -1917). Ошентип, курултай тарабынан сунуш кылынган коалициялык структурада түзүлгөн бийлик органынын долбоору, Түркстан аймагынын 5% ке жетпеген европа калкынын өкүлдөрүн камтыганы менен, башкаруунун теократиялык (диний) формасын сунуш кылышты. Ал эми диний башкаруу большевиктердин саясатына таптакыр карама-каршы экендиги белгилүү эмеспи. Мына ошентип советтик тарыхнаамада, андан соңку плюрализм мезгилинде басылып чыккан эмгектерде, диний-саясий агымдагы уюмдардын Кеңеш бийлигине каршы позициясы, алгач 26-ноябрда мусулмандардын крайлык IV курултайында Кокон автономиясынын түзүлүшү менен ачыкка чыккан, деген аргументти айтып келишкен. Бирок, Кеңеш бийлигине карата позиция мусулмандардын аймактык IV курултайында эмес, андан эртерээк тагыраак айтканда мусулмандардын аймактык III курултайында белгилүү болгондугун, жогоруда бир катар тарыхый аргумент менен тастыктап бердик.

Бирок, бул курултайга удаалаш 15-ноябрда жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттар кеңешинин да крайлык III Курултайы башталды. Анын күн тартибиндеги орчундуу маселе, албетте, крайдагы бийлик маселесине арналган эле. Ушул маселе боюнча большевиктер, солчул эсерлер, оңчул социалист-революционерлер жана меньшевиктердин ортосунда узакка созулган талаш-тартыштан соң 18-ноябрда уламалардын лидери Шер-Али Лапинге сөз берилди. Ал алгач мусулмандардын аймактык III курултайында кабыл алынган бийликтин коалициялык формада түзүлүшү жөнүндө резолюция менен курултай катышуучуларын тааныштырды. Өз тагдырын өзү чечүү принцибине таянып, «*мусулмандар бийликти толук бойдон өздөрү ээлеп алса болот эле, бирок мындай ишке барышпады Келгиндердин өкүлдөрүн да бийликке тарттык, анткени мусулмандар орус революциясы убада кылган өз келечегин өз алдынча аныктоо принцибине ишенет. Эгерде аймакта большевиктер гана бийлик жүргүзүп, биздин долбоордук сунушубузду четке какса, анда мусулмандар бийликтин III курултайына катышуудан баш тартат. Себеби мусулмандардын өнүгүү жолу таптакыр башка, ал куран жана шарияттын эрежелерине негизделген. Ошондуктан исламдын өкүлдөрү орустардын саясий партиясы менен бирге албайт. Бирок, жергиликтүү саясий уюмдар жалпы элге таянган бийликти колдойт», деп жарыялады (ААП Руз, ф.60, оп.1, д.1, л.1-2.). Бул курултайда диний багыттагы коалициялык бийлик түзүү сунушу эске алынбады. Ошентип, мусулмандардын курултайында иштелип чыккан бийликтин диний багыттагы*

коалициялык башкаруу формасы жөнүндөгү долбоору, большевиктер тарабынан четке кагылды.

Курултайдын башынан эле большевиктер аймактагы бийлик жалаң пролетариат табынан түзүлүшү керек, деген позицияда болгон. Ал эми аймактагы пролетариат табынын курамында жергиликтүү калктын өкүлдөрү тилеке каршы абдан аз эле. Курултайда большевик Ф.И.Колесов: *«жеңиш солдат, жумушчу жана дыйкан депутаттар кеңешине таандык, ошондуктан алар бийликти өз колдоруна алууга тийиш. ...Биз аймактагы бүткүл бийлик солдат, жумушчу жана дыйкан депутаттар кеңешине өтүшүн талап кылабыз»*, деп жарыялайт (Наша газета», 1917).

Курултайдын резолюциясынын долбоорунда *«аймактагы эң жогорку бийлик органы болгон жумушчу жана дыйкан депутаттар кеңеши мындан ары Түркстан аймагынын Эл Комиссарлар Кеңеши, деп аталсын. Бул бийликтин түзүлүшүнө Октябрь төңкөрүшүнө катышкан солчул социалисттик партиялар гана катыша алат»*, деп жазылган. Большевиктер фракциясынын атынан И.О.Таболин мамлекетти башкаруу органдарына жергиликтүү калктын өкүлдөрүн тартуу боюнча төмөндөгүдөй пикирин билдирет: *«Азыркы учурда аймактагы революциялык бийликтин жогорку органдарына жергиликтүү мусулман өкүлдөрүн тартуу орунсуз, анткени түпкүлүктүү калк солдат, жумушчу жана дыйкан депутаттар кеңешинин бийлигине карата мамилеси таптакыр белгисиз бойдон калып отурат экинчиден, жергиликтүү калктын арасында пролетардык уюмдар жок, аймактагы жогорку бийлик органдарында алардын өкүлдөрү болсо, фракция аны куттуктамак эле»* (ААП Руз, ф.60, оп.1, д.1, л.5-6.).

Улуу державалык маанайда кабыл алынган декларацияда көрсөтүлгөн «большевиктер менен солчул эсерлердин ортосундагы макулдашылган келишим боюнча», Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Кеңешинин өкмөттүк курамында 8 орун солчул эсерлерге, 7 орун большевиктерге бөлүнүп, Эл Комиссарлар Кеңешинин төрөгальгына большевик Ф.И.Колесов шайланды. Ал Түркстандагы Кеңеш өкмөтүнүн биринчи башчысы катары В.И.Ленинге шашылыш түрдө төмөндөгүдөй мазмундагы телеграмма жиберди: *«Түркстан аймагынын Эл Комиссарлар Кеңеши, сиздин бардык декреттериңизди ишке ашырууну негизги милдети деп эсептейт»* (ААП Руз, ф. 60, оп.1, д.1, л. 7-28).

Ошентип, Түркстандагы Кеңеш өкмөтү алгач большевиктер партиясынын таптык-идеологиялык принциптеринин негизинде түзүлгөн. Жогоруда белгиленгендей, жергиликтүү саясий уюмдардын өкүлдөрү бул бийликтин структурасына киргизилбеди. Албетте, большевиктердин мындай биринчи кадамы аймактагы мусулмандардын саясий уюмдарынын нааразычылыгын туудурду.

Түркстан автономиясынын жарыяланышы

Ташкентте курулган большевиктердин Эл Комиссарлар Кеңешине бир да түрстандык мусулмандын кирбей калышы, эки партиянын нааразычылыгын туудурду. Ташкентте европалык саясий партиялардын таасири күчтүү болгондуктан, мусулмандардын саясий диний уюмдары калың катмарынан моралдык колдоо издей баштады. Аларды колдоп кубаттаган аймак Фергана өрөөнү эле. Ошентип Шуро-Ислам жана Шуро-Улама мүчөлөрү Коконго чогула баштады (Ҷокау, 1988, s. 69). 1917-жылы 26-ноябрда нааразы болгон жергиликтүү саясий уюмдардын демилгеси менен Кокон шаарында мусулмандардын чукул

IV курултайы чакырылды. Курултайдын уюштуруучулары албетте Россия республикасынын улуттук иштер боюнча комиссариатынын 2-ноябрда кабыл алган «Россия элдеринин укуктук декларациясы» сыяктуу мыйзамдарына таянышкан. Бул курултайга Фергана областынан 150, Сыр-Дарыя областынан 22, Самаркан областынан 21 адам чакырылган. Ага татарлар уюмунун, аймактагы еврейлердин Паолей Сион уюмунун жана европалык калктын өкүлдөрү катышкан (Ҷокау, 1927, s. 9).

Алымбек датканын небереси Ош үйөзүнө Жамшитбек Карабек уулу 1917-жылы 28-ноябрда Кокон шаарында өткөн жалпы мусулмандардын чукул чакырылган IV-курултайына да делегат болуп барып, Түркстан автономиялык өкмөтүнүн Убактылуу Элдик Кеңешинин мүчөсү болуп шайланган. Совет бийлиги орной элек кезеңде бул инсан Ош үйөзүнүн билим берүү бөлүмүнүн башчысы кызматын аркалап, үйөз боюнча жаңы орус тузем мектептеринин ачылышына салым кошкон жана реформачы мусулман агартуучулардын жадиддик (жаңы усулдук) билим берүүнүн жаңы системасын жайылтууда зор эмгек жасаган (Жаркынбаев, 2024, с.60). Демек мусулмандардын II курултайына Пишпек үйөзүнөн жадиддердин өкүлү катары Акматбек Койбагаровдун, IV-курултайына Ош үйөзүнө Жамшитбек Карабек уулу катышкандарын эске алсак, 1917-жылдан соңку саясий демократиялык жараяндарга кыргыздардын айрым өкүлдөрү деле кайдыгер болбогондугун байкайбыз.

28-ноябрда кабыл алынган декларацияда жарыяланган мамлекеттик түзүлүшкө Түркстан автономиясы деген статус берилди. Жаңы бийликтин структурасы төмөндөгүдөй тартипте аныкталды: Уюштуруу чогулушу чакырылганга чейин бийлик толугу менен Түркстандын убактылуу Кеңешинин жана Элдик (улуттук) жыйынынын колуна топтолот. Убактылуу Советтин Кеңешинин мүчөлөрү 12 орундан турган өкмөттүн курамын түзөт. Убактылуу мүчөлөрүн саны мурдагы Бүткүл Россиялык Уюштуруу жыйынына Түркстан крайынан делегат болуп барган депутаттардын санына жараша аныкталды (Туркестанский вестник, 1917). Ал эми Элдик (улуттук) жыйындын курамы 54 орундан турган. Анын ичинен 18 орун европа калкынын өкүлдөрүнөн турган ар түрдүү саясий уюмдарга ажыратылган. Чындыгында, Түркстанда 5%ти түзгөн европа калкынын кеңири катмарынын кызыкчылыгы эске алынуу менен түзүлгөн Автономиялык өкмөт диний багытта болгону менен, саясий мүнөзү боюнча Эл Комиссарлар Советинен (дээрлик европа калкынын өкүлдөрүнөн турган) демократиялуулугу менен өзгөчөлөнүп турган (Үаҗ Түркстан, 1930, s. 5).

Түркстан автономиясынын курулушуна Ташкент жана Ферганадагы осмон-түрк аскерлери да жардам беришкен. Алар айрыкча агартуу, уюмдашуу жана аскердик тармакта салым кошушкан. Алардын жардамы менен Түркстан автономия өкмөтү Абиджан Махдум жана Мехмет Эмин Эфенди Заде аттуу кишилерди Осмон мамлекетине атайын элчи катары жиберген (Baysun, 1942, s. 31).

Бирок, бул автономиясы болгону үч ай эле жашады. Анткени автономия өкмөтүн түзгөн «Шуро-Исламчылар» менен «Шура-Уламачылардын» ортосундагы ички саясий тирешүүсү, автономиялык өкмөттүн өмүрүн кыскартты. Автономиялык өкмөттүн башчысы М.Тынышбаевдин ордуна жаңыдан дайындалган Мустафа Чокай, Түркстан Эл Комиссарлар Кеңешинин Фергана облусунун өкүлдөрү менен тил табышуу аракеттери, «Шура-Уламачылардын» радикалдуу өкүлү, Кокон шаардык милициянын башчысы Кичи Эргеш тарабынан четке кагылды. «Шура-Уламачылар» М.Чокоевдин өкмөтүн кулатып, автономиялык өкмөттүн бийлигин толугу менен кичик Эргештин (насили кыпчак) колуна өткөрүп берди. Кичик Эргеш Кокон ханы деп жарыяланды. М.Чокоев өзүнүн жакын адамдары

менен Бухарага качып кетти. 17-февралда автономиялык өкмөттө чукул төңкөрүш жасалды. Өзүн хан деп жарыялаган Кичи Эргеш өз алдынча саясат жүргүзө баштады. Автономиялык өкмөттү колдогон «Шура–Ислам» саясий уюмунун (жадиддер), өнөр-жай буржуазиясынын бир топ өкүлдөрү «Шура-Уламалар» тарабынан камакка алынды. Кыйласы чет өлкөгө качып кетүүгө үлгүрдү. Ал эми соода буржуазиясы толугу менен кичик Эргештин бийлигин колдоп турду.

Кокондогу автономиялык бийликтин радикал кичик Эргештин колуна өтүшүнө байланыштуу Түркстан Эл Комиссарлар Кенешин чечкиндүү кадамдарга өттү. 18-февраль күнү саат 18 чамасында Кокондун темир жол станциясына Кичи Эргештин аскердик кошуунун талкалоо операциясын ишке ашыруу максатында Түркстан крайынын аскер комиссары Е.Перефильевдин (мурдагы поручик) жетекчилиги астында кавалерия, артиллерия жана жөө аскер бөлүгү жүктөлгөн 11 эшолон келип түштү (Алексеев, 1931, с. 65). Кокон үч тарабынан курчоого алынып, 12 артиллериялык замбирек сокку урууга даярданды. 19-февраль күнү 10 саат 15 минутада Кичи Эргешке куралын тапшыруу менен багынуу тууралуу ультиматум жиберилди. Перефильев ультиматумдун жообун саат 13. 00гө берилишин талап кылды. 12 саат 45 минутада Кичи Эргештин совет бийлигинин жогорудагы шарттарын аткаруудан баш тарткандыгы тууралуу жооп келди. Е.Перефильев саат 13. 00 дө замбиректен ок атууга буйрук берди. Ок атуу караңгы киргенге чейин созулду. Эски шаардан ак желек көтөргөн делегация Е.Перефильевдин алдына келип: *«Биз өзүбүз куралдуу шайкалардын курмандыгы болдук. Бул окуяга биздин күнөөбүз жок, ок атууну токтоткула»*, -деген өтүнүч менен кайрылды. Комиссар бул өтүнүчкө көңүл бурбады. Ал, тескерисинче, «артиллериялык соккудан бирөө да тирүү калбасын» (Наша газета, 1918), деген буйрук берди. 20-февраль күнү эски шаарга дашнактардын (армияндар) аскердик дружинасы менен Кызыл Аскердин пехоталык бөлүгү киргизилди.

Кокон 3 күн алоолонгон өрттүн алдында калып, 10 миңден ашык адамдын каны төгүлдү. Кыргыз ушуну менен эле токтогон жок. 1918-жылдын биринчи жарымында облус боюнча 4500 адам дашнактар менен Кызыл гвардиячылардын кыргынын курмандыгы болду. Фергана өрөөнүндө ушул эле репрессиянын кесепетинен 180 кыштактын күлү асманга сапырылып өрттөлдү (Шамгадиев, 1961, с. 54).

Мына ошентип “Шуро-Ислам” диний саясий уюмунун Түркстан аймагында алгач Убактылуу өкмөттүн Түркстандагы аткаруу комитети, андан соң Кеңеш бийлиги менен орток коалициялык бийлик органын түзүү далалаты ишке ашпады. Коалициялык өкмөт түзүүгө башынан эле каршылыгын билдирип, Россиядан көз-карандысыз мусулман мамлекетин куруу идеялары менен шыктанган “Шуро-Уламалар” басмачылардын кыймылын толугу менен өз көзөмөлүнө алды.

Орто Азиядагы басмачылар кыймылынын башталышына себеп болгон Кокон автономиясынын талкалоодогу кандуу окуяларды камтыган инцидентке, Кеңеш өкмөтүнүн кандуу террордук куралдуу кадамы жол ачты. Түркстан аймагында басмачылар кыймылынын от алган очогу, дал ушул Фергана өрөөнү. Кийинчерээк Орто Азиянын башка аймактарына жайылды.

Жыйынтык

Макалабыздын жыйынтыгында биз кошуна өзбек окумуштуулары тарабынан сунушталган концепциянын айрым жоболоруна кошула албайбыз. Анткени, теократиялык формада түзүлгөн Кокон автономиясында кыргыздардын тагдыры жалпы мусулмандардын кызыкчылыгын коргоо принцибинин негизинде каралган. Саясий процесстерден оолак калган кыргыздар бул автономиянын курулушуна, алардын саясий күрөшүнө активдүү катыша алган эмес.

Кокондогу кандуу окуялардан улам от алган басмачылардын кыймылына тартылган көчмөн кыргыз урууларынын катышуу мотивинде диний фактор эмес, Кеңеш дооруна оторчулук доордон агылып өткөн агрардык жана жеринен ажырагандын (Кубанычбек уулу, 2023, 57-б) айынан чыккан нааразычылык факторлор мүнөздүү. Негедир Жетисудагы 1916-жылдагы көтөрүлүштүн өбөлгөлөрүнө үндөшүп турат. Адегенде элдик кыймыл катары мүнөздөлгөн басмачылардын кыймылын шыктандырган панисламдык жана пантүркчүлдүк идеология жергиликтүү калктын улутуна, этностук маданиятына, социалдык теңсиздиктерине, диний ишенимдерине карабастан калың катмардын башын бириктирүүгө жетишкен. Бул кыймылга көчмөн кыргыздар да активдүү тартылган.

Акырындык менен Кеңеш бийлиги чыңалып, кабыл алган декларациясынын Россия калкынын өз тагдырын өзү аныктоо укугуна ээ болуу, өз алдынча улуттук мамлекеттерин түзүү, азчылык улуттун эркин өнүгүүсү, элдердин эгемендиги жана теңдиги сыяктуу принциптер ишке аша баштагандан соң гана, басмачыларды колдоп кубаттаган жергиликтүү калктын саясий аң-сезими ойгонуп, кыймылды колдоодон баш тарта баштаган. Натыйжада, массалык колдоодон ажыраган панисламдык жана пантүркчүлдүк идеологияларынын түп тамыры, комунисттик идеологиянын таптык күрөш саясаты менен кыя чабылды. Албетте бул конфронтациялык тирешүүлөр кандуу террордук актылар менен коштолгон.

Чындыгында кыргыздардын саясий тагдырынын чукул бурулушуна Кокон автономиясына караганда, РСФСРын курамында Кара Кыргыз автономиялык облусунун (1924-жылы) түзүлүшүнүн саясий мааниси актуалдуу.

Колдонулган адабияттар

1. Агзамхужаев С. (2000). *Туркистон мухторияти*. Тошкент: АН. Уз Рес.
2. Алексеев П. (1931). *Кокондская автономия*. Ташкент: Узгиз.
3. Жаркынбаев Т.Ж. (2024). *Краткая история басмаческого движения в Ферганской долине (1918-1924 гг.) Архивные документы, материалы, фотографии и комментарий*. Ош: Кагаз ресурстары.
4. Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. (1986). *Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов*. Москва: Мысль.
5. Кубанычбек уулу, Н. (2023). «Болуштук жана Болуштук Башкаруу: XIX к. аягы – XX к. башы (Кыргызстандын Түштүк Аймактарынын Материалдарынын Негизинде)», *Ош МУнун жарчысы*, №4, 48-60-бб.
6. Кубатова, А. (2012). *Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы (1900-1916)*. Бишкек: КР, УИА.
7. Никишов П.П. (1957). *Борьба басмачеством на юге Киргизии*. Фрунзе: Наука.

8. Пылев А.И. (2003). “Об идеологических течениях басмаческого движения в средней Азии в начальный период (1918-1920 гг.)”, *Вестник СПбГУ. Сер. 2, вып. 2 (№10)*. сс. Негизинен Орусиядагы пантүркизм падышалык өкмөттүн мусулмандарга карата жүргүзгөн орусташтыруу жана христиандаштыруу саясатынан келип чыккан (Landau, 1995, p. 8). 29-34.
9. Раджабов, К. (2018). *Вооруженное движение в Туркестане против светского режима (1918-1924)*. Ташкент: Ламберт.
10. Рустемов, С. (2011). *Казак-Түрк байланыстары тарихинан*. Алматы: Отан тарихи.
11. Сафаров Г. (1921). *Колониальная революция (Опыт Туркестана)*. Москва.
12. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. - (2000). Ташкент: АН РУз.
13. Турсунов, Х. (1962). *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казакстане*. Ташкент: Узбекский ССР издательства.
14. Усенбаев, К. (1967). *Восстание 1916 года в Киргизии*. Фрунзе: Наука.
15. Чукубаев, Абдыхан. (1967). *Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900-1917)*. Фрунзе: Кыргызполиграфия.
16. Шамагдиев Ш.А. (1961). *Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине*. Ташкент: АН Уз ССР.
17. Andican, Ahat. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitapevi.
18. Bademci, Ali. (2008). *1917-1934 Türkistan Milli Hareketi Ve Enver Paşa. Cilt I, İstanbul: Ötüken Neşriyat*.
19. Baysun, R. A. (1945). *Türkistan Milli Harekâtı*. İstanbul: Zaman Kitabevi.
20. Çokay M. (1927). “Hokand Muhtariyet Hakkında”, *Yeni Türkistan*, Sayı 7, ss. 7-11.
21. Çokay, Mustafa. (1988). *1917-Yıl Hatıraları*. neş. Prof. Saadet Çağatay, Ankara: Yaş Türkistan Neşriyatı.
22. Devlet, Nadir. (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi, (1905-1917)*. Ankara: TTK Yayınları.
23. Hayit, Baymirza. (1987). *İslam and Turkestan under Russian Rule*, İstanbul: Can Matbaa.
24. Hayit, Baymirza. (1997). *Basmacular Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
25. İnan, Abdulkadir. (1963). “Türkistan’da 1916 Yılındaki Ayaklanma”, *Türk Kültürü*, Sayı 12, ss. 29-30.
26. Khalid, A. (1999). *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*. London: University of California Press.
27. Landau, J. M. (1955). *Pan-Turkism: From irrendentism to cooperation*. Bloomington: Indiana University Press.
28. Razak uulu, D. (2023). *XX. Yüzyılda Türkiye-Kırgızistan İlişkileri*, (Doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
29. Saparaliyev, Döölötbek. (2017) “XX. Yüzyılın Başındaki Kırgız-Türk Siyasi İlişkiler Hakkında Osmanlı ve Rus Arşivlerinden Yeni Bilgiler”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgızistan-Türkiye İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, 2013, 6-8 Mayıs. Bursa, ss. 287-296.
30. *Sulatn II. Abdulhamit’in Hatırat Defteri*. (1986). haz. İsmet Bozdağ, İstanbul: Pınar Yayınları.

31. Togan, Z. V. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul: Enderun Yayınları.
32. Yaş Türkistan, 1930, Nr. 13, s. 5.

Архивдик документтер

1. ААП Руз, ф. 60, оп.1, д.1, л. 7-28
2. ААП Руз, ф.60, оп.1, д.1, л.1-2.
3. ААП Руз, ф.60, оп.1, д.1, л.5-6.
4. ЦГА. РУз ф. Р-1747, оп. 1, д. 22, л.67.

Мезгилдүү басылмалар

1. «Наша газета». –1918. -26-февраль.
2. Yaş Türkistan, 1930, Nr. 13, s. 5.
3. Туркестанский вестник». -1917. -1-декабрь.
4. «Наша газета». -1917. -9-ноябрь.
5. «Наша газета». -1917. -18-ноябрь.
6. «Туркестанский вестник». -1917. -25-ноябрь.
7. «Хуррият». -1917. -7-ноябрь.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 131-137

ПЕДАГОГИКА

УДК: 37.013

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_11](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_11)

ЛАБОРАТОРИЯЛЫК САБАК УЧУРУНДА ОКУУЧУЛАРГА МИНЕРАЛДЫК
СУУЛАР ЖӨНҮНДӨГҮ ЭКОЛОГИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ УЧАЩИХСЯ О
МИНЕРАЛЬНЫХ ВОДАХ В ХОДЕ ЛАБОРАТОРНОГО ЗАНЯТИЯ

FORMING STUDENTS' ECOLOGICAL UNDERSTANDINGS ABOUT MINERAL WATERS
DURING A LABORATORY LESSON

Кадырова Айдана Дурсуналиевна

Кадырова Айдана Дурсуналиевна

Kadyrova Aidana Dursunalievna

Ош мамлекеттик университети

Ошский государственный университет

Osh State University

ORCID: 0009-0002-1780-7014

Молдалиев Жоомарт Тумакович

Молдалиев Жоомарт Тумакович

Moldaliev Zhoomart Tumakovich

б.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.б.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

joomart77@oshsu.kg

ORCID: 0000-0001-5525-7629

ЛАБОРАТОРИЯЛЫК САБАК УЧУРУНДА ОКУУЧУЛАРГА МИНЕРАЛДЫК СУУЛАР ЖӨНҮНДӨГҮ ЭКОЛОГИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Аннотация

Бул макалада окуучулар суунун түсү, жыты, даамы, химиялык жана экологиялык маанисин түшүнүштү. Жалал-Абад шаарындагы табигый минералдык “Кыз булак”, “Аюб булак», “Шор булак” сууларынын химиялык курамы сапаттык жана сандык өлчөмүн салыштырып аныктоо үйрөнүлдү. Суулардагы чектик жол берүүчү концентрациясын түшүнүү менен суунун экологиялык тазалыгы жөнүндө түшүнүктөрү калыптанды. Табигый жана минералдык суулардын курамынын өтө татаалдыгы, так аныктамасы жок экендиги туралуу маалыматтарга ээ болушту. Организм жана айлана чөйрө суу аркылуу байланышарын билишти. Минералдык сууларды колдонуу категориялары туралуу билимдерин калыптандырды. Окуучуларга жергиликтүү экологиялык жактан таза, табигый жана минералдык суулардын тазалыгына баа берүү менен экологиялык түшүнүктөргө ээ болушту. Суунун касиеттери менен таанышуу, органолептикалык көрсөткүчтөрдү аныктоодо кадимки өзүбүздүн көрүү, жыттоо, даам сезүү органдарыбыз аркылуу аныктоону түшүнүштү.

Ачкыч сөздөр: суу, түсү, тыты, даамы, рН-чөйрөсү, экология, концентрация

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ УЧАЩИХСЯ О МИНЕРАЛЬНЫХ ВОДАХ В ХОДЕ ЛАБОРАТОРНОГО ЗАНЯТИЯ

FORMING STUDENTS' ECOLOGICAL UNDERSTANDINGS ABOUT MINERAL WATERS DURING A LABORATORY LESSON

Аннотация

В этой статье учащиеся поняли цвет, запах, вкус, химическое и экологическое значение воды. Путем сравнения качественных и количественных измерений изучен химический состав природных и минеральных вод «Кыз булак», «Аюб булак», «Шор булак» в городе Джалал-Абад. Понимая предельно допустимую концентрацию в воде, сформировались представления об экологической чистоте воды. Они получили информацию о сложности состава природных и минеральных вод и о том, что точного определения нет. Они узнали, что тело и окружающая среда связаны через воду. Категории использования минеральных вод сформировали знания. Учащиеся поняли получили экологические понятия, оценивая чистоту местных экологически чистых, природных и минеральных вод. Познакомившись со свойствами воды, при определении органолептических показателей, они поняли, как обнаружить их посредством наших обычных органов зрения, обоняния и вкуса.

Abstract

In this article, students understood the color, smell, taste, chemical and ecological significance of water. By comparing qualitative and quantitative measurements, the chemical composition of natural and mineral waters "Kyz Bulak", "Ayub Bulak", "Shor Bulak" in the city of Jalal-Abad was studied. Understanding the maximum permissible concentration in water, ideas about the ecological purity of water were formed. They received information about the complexity of the composition of natural and mineral waters and that there is no exact definition. They learned that the body and the environment are connected through water. The categories of use of mineral waters formed knowledge. Students understood received ecological concepts, assessing the purity of local ecologically clean, natural and mineral waters. Having become acquainted with the properties of water, when determining organoleptic indicators, they understood how to detect them through our usual organs of sight, smell and taste.

Ключевые слова: вода, цвет, вкус, привкус, рН среда, экология, концентрация

Keywords: water, color, taste, aftertaste, pH, ecology, concentration

Введение

Борбордук Азиядагы өлкөлөрдүн ичинен Кыргыз Республикасынын аймагында суу ресурстары топтолгон жалгыз өлкө, анын гидрогеологиялык өзгөчөлүгү жана артыкчылыгы мына ушунда. Кыргызстанда жер астындагы жана жер үстүндөгү суулардын запасы мол, суунун запасын дарыялар, булак суулары, түбөлүк мөңгүлөр жана кар катмарлары түзөрүн окуучулар билүүсү зарыл (Молдалиев ж.б., 2019).

Тирүү организмдеги баардык биохимиялык процесстер суунун катышуусу менен гана жүрөт. Ошондуктан суунун химиялык курамы тирүү организмдер үчүн экологиялык жактан таза болуусу зарыл. Организмдин жалпы массасынын 60-95% суу түзөт. Организм сууну көп жоготуудан өлүмгө дуушар болот (Доолоткелдиева ж.б., 2015, с. 256).

Фергана өрөөнүндө минералдык жана арашан суулардын кени чыккан жерлердин бири Жалал-Абад шаары. Азыркы Жалал-Абад шаарындагы минералдык жана арашан сууларды пайдалануу максатында 1912-жылы жергиликтүү бай Мурзакул тарабынан Айып булакка имарат салынган. 1918-жылы Советтик эл комиссариатынын курамына өтүп, элдик курорт статусу берилген. 1972-жылы Жалал-Абад курорту- Бүткүл союздук курорт деген статуска ээ болгон. 2021-жылдын январь-октябрь айларында Республиканын аймагынан өндүрүлгөн 748,2 миң тонна минералдык суу жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө экспорттолгон. Жалал-Абад курорту.¹

Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүнүн 6-максатында: Суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана санитарияны камсыз кылуу эске алынган.²

Таза суу – ар бир адамдын негизги муктаждыгы. Жер планетасында жашаган калктын 40%дан ашуусу таза суунун жетишсиздигинен жапа чегишет жана мунун саны өсө берет.

Дүйнө жүзү боюнча 2 млн. адам жыл сайын антисанитардык шарттардан пайда болгон диареялык оорулардан көз жумат.

2025- жылга дээрлик жер планетасынын жашоочуларынын жарымынан көбү жашоодо таза суунун жетишсиздигине дуушар болуу тобокелдиги бар.

Буга жол бербөө үчүн суу менен камсыздоону өнүктүрүүгө жана изилдөөлөргө инвестиция салуу зарыл, жаштардын жана жергиликтүү калктын суу ресурстарын башкарууга катышуусуна дем берүү.³

Окуучуларга жергиликтүү экологиялык жактан таза, табигый жана минералдык суулардын тазалыгына баа берүүнү үйрөтүү, экологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруу учурдун актуалдуу маселелеринин бири.

Минералдык суу - бул өтө кең түшүнүк, так аныктамасы жок. Гидрогеологдор жана бальнеологдор кандайдыр бир минералдык, органикалык компоненттердин же газдардын концентрациясынын жогору болгон жана өзгөчө физикалык касиеттери (радиоактивдүүлүк, термалдык ж.б.) бар сууларды минералдык суулар деп эсептешет. Минералдык суулар курамына жараша хлориддик, гидрокарбонаттык, сульфаттык, натрийлүү, кальцийдүү,

¹ Википедия; <https://ky.wikipedia.org/wiki> (алынган датасы: 13.11.2024).

² Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети; “2030 Туруктуу өнүгүү максаттары боюнча кыскача маалымат”; https://www.gov.kg/ky/p/sustainable_development (алынган датасы: 13.11.2024).

³ Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети; “2030 Туруктуу өнүгүү максаттары боюнча кыскача маалымат”; https://www.gov.kg/ky/p/sustainable_development (алынган датасы: 13.11.2024).

магнийлүү, гидрокарбонат-хлориддик, магнийкальцийдүү, темирлүү ж.б. болуп бөлүнөт (Александр, 2009, с. 256).

Изилдөөнүн максаты. Жалал-Абад шаарындагы табигый минералдык суулардын химиялык курамын үйрөтүү жана экологиялык маанисин окуучуларга түшүндүрүү.

Изилдөө объектиси жана аныктоонун методдору

Изилденүүчү объект катары Жалал-Абад шаарынын курорт зоонасында жайгашкан табигый минералдык: “Кыз булак”, “Аюб булак», “Шор булак” суулары. Жалал–Абад шаарынын 4 км алыстыкта Чыгыш тарапта, деңиз деңгээлинен 975 м бийиктикте жайгашкан.

Суулардын физикалык жана химиялык көрсөткүчтөрүн аныктоодо химиялык жана физико-химиялык методдор колдонулду.

Химиялык методдордон көлөмдүк (шордуулукту, кальцийди, магнийди жана хлордун иондорун аныктоодо) жана салмактык (сульфат иондорун аныктоодо) методдор колдонулду. рН-150 прибору менен суунун рН мааниси аныкталды (Крешков, 1970, с. 456., Уильямс, 1982, с. 524).

Ош шаарындагы №5 Ж. Бөкөнбаев атындагы мектеп-гимназиясынын 9-классынын 38 окуучусу катышты. Окуучуларга “Тиричиликтин органикалык эмес компоненттери: суу жана минералдык туздар” деген аталыштагы темага негизделген (Доолоткелдиева ж.б., 2015, с. 256) кошумча лабораториялык сабак өтүлгөн.

Окуучуларга Жалал-Абад шаарындагы табигый минералдык (“Кыз булак”, “Аюб булак», “Шор булак”) сууларынын химиялык курамы сапаттык жана сандык өлчөмү салыштырылып аныкталып алардын экологиялык тазалыгы жөнүндө түшүнүктөр калыптандыруу каралды.

Суунун касиеттери менен таанышуу, органолептикалык көрсөткүчтөрдү аныктоодон башталат башкача айтканда өзүбүздүн көрүү, жыттоо, даам сезүү органдарыбыз аркылуу аныктоого болот. Органолептикалык мүнөздөмөлөргө суунун түсү, тунуктугу же ылайлуулугу, жыты, даамы, көбүктөнүшү кирет.

Суудагы жыттын пайда болуусу табигый (суудагы өскөн өсүмдүктөрдүн, жер кыртыштын, сууда жашаган жана өлүп калган организмдердин таасирлеринен пайда болгон жыттарды) жана жасалма (Нефтепродуктардын, хлордун ж.б.) болуп бөлүнөт. Жыттын интенсивдүүлүгү 5-баллдык шкала боюнча бааланат.

Суунун ылайлуулугуна же тунуктугуна жараша аныктоонун ар түрдүү ыкмаларын колдонууга болот. Мутномердик пробиркада суунун ылайлуулугун аныктоого болот.

Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар

Окуучулар менен бирге аныкталган Жалал-Абад шаарынын курорт зоонасында жайгашкан “Кыз булак”, “Аюб булак», “Шор булак” сууларынын химиялык курамы 1, 2, 3-таблицада көрсөтүлдү.

Таблицада көрүнүп тургандай минералдык суунун курамындагы хлориддер, нитраттар, нитриттер, аммиак, сульфат, темир иондору чектик жол берүүчү концентрациядан төмөн экендиги тууралуу маалыматтарды окуучулар талкуулап түшүнүштү.

Окуучулар менен биргеликте Жалал-Абад шаарындагы ар түрдүү табигый минералдык суулардын химиялык курамы салыштырмалуу изилденди.

Суулар бири-биринен химиялык курамы менен айырмаланат. Алар төмөндөгү 1, 2, 3-таблицаларда көрсөтүлдү.

1-таблица. “Кыз булак” ичүүчү суунун химиялык курамынын көрсөткүчтөрү

Аныктоонун көрсөткүчтөрү	Өлчөө бирдиги	Текшерүүнүн жыйынтыгы				ЧЖБК	Изилдөө методдору
		№56	№57	№58	№59		
Түсү	градус	0	0	0	0	30 ⁰ С аз	ГОСТ 3351-74
Жыты	баллы	0	0	0	0	2,0	ГОСТ 3351-74
Даамы	баллы	0	0	0	0	2,0	ГОСТ 3351-74
pH-чөйрөсү		7,2	7,2	7,4	7,4	6-9	УМА 2000 г
Аммиак	мг/дм ³	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	2,0	ГОСТ 4192-82
Нитриттер	мг/дм ³	0,003 азыраак	0,003 азыраак	0,003 азыраак	0,003 азыраак	0,5	ГОСТ 4192-82
Нитраттар	мг/дм ³					45,0	ГОСТ 18826-73
Сульфаттар	мг/дм ³	37,54 ± 3,75	37,76 ± 3,77	37,9 ± 3,79	37,94 ± 37,9	250,0	ГОСТ 4389-72
Курук калдыгы	мг/дм ³	1246± 124,6	1242±1 24,2	1326 ± 132,	1351 ± 135	1000	ГОСТ 18164-72
Темир	мг/дм ³	0,1 азыраак	0,1 азыраак	0,1 азыраак	0,1 азыраак	0,3	ГОСТ 4011-72
Катуулугу	мг/экв дм ³	10,0 ± 1,51	10,0 ± 1,51	9,73± 1,51	9,55 ± 1,43	7,0	ГОСТ 4151-72
Хлориддер	мг/дм ³	205,8± 30,87	202,5± 30,36	199,2± 29,87	197,8± 29,67	250,0	ГОСТ 4245-72
Фтор	мг/дм ³	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	1,2	ГОСТ 4386-89
Хром	мг/дм ³	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05	УМА 2000 г

*Чектик жол берилүүчү концентрация (ЧЖБК)

2-таблица. “Аюб булак” ичүүчү суунун химиялык курамынын көрсөткүчтөрү

Аныктоонун көрсөткүчтөрү	Өлчөө бирдиги	Текшерүүнүн жыйынтыгы				ЧЖБК	Изилдөө методдору
		№60	№61	№62	№63		
Түсү	градус	0	0	0	0	30 ⁰ С көп эмес	ГОСТ 3351-74
Жыты	баллы	0	0	0	0	2,0	ГОСТ 3351-74
Даамы	баллы	0	0	0	0	2,0	ГОСТ 3351-74
pH-чөйрөсү		7,4	7,4	7,4	7,4	6-9	УМА 2000 г
Аммиак	мг/дм ³	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	2,0	ГОСТ 4192-82
Нитрит	мг/дм ³	0,003 азыраак	0,003 азыраак	0,003 азыраак	0,003 азыраак	0,5	ГОСТ 4192-82
Нитрат	мг/дм ³					45,0	ГОСТ 18826-73
Сульфаты	мг/дм ³	38,17± 3,81	38,22± 3,82	38,0± 3,80	38,22 ± 3,82	250,0	ГОСТ 4389-72

Кургак калдыктар	мг/дм ³	1431± 143,1	1425±14 2,5	1411± 141,1	1414± 141,4	1000	ГОСТ 18164-72
Темир	мг/дм ³	0,1 азыраак	0,1 азыраак	0,1 азыраак	0,1 азыраак	0,3	ГОСТ 4011-72
Катуулугу	мг/экв дм ³	7,08 ± 1,06	7,24 ± 1,08	10,0 ±1,5	10,0 ±1,5	7,0	ГОСТ 4151-72
Хлориддер	мг/дм ³	197,4± 29,61	195,8± 29,37	194,15± 1,68	194,15± 1,68	250,0	ГОСТ 4245-72
Фтор	мг/дм ³	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	1,2	ГОСТ 4386-89
Хром	мг/дм ³	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05 азыраак	0,05	УМА 2000 г
*Чектик жол берилүүчү концентрация (ЧЖБК)							

3-таблица. “Шор булак” ичүүчү суунун химиялык курамынын көрсөткүчтөрү

Аныктоонун көрсөткүчтөрү	Өлчөө бирдиги	Текшерүүнүн жыйынтыгы		ЧЖБК	Изилдөө методдору
		№ 219	№ 220		
Түсү	градус	0	0	30 ⁰ С көп эмес	ГОСТ 3351-74
Жыты	баллы	0	0	2,0	ГОСТ 3351-74
Даамы	баллы	0	0	2,0	ГОСТ 3351-74
рН-чөйрөсү		7,5	6,9	6-9	УМА 2000 г
Аммиак	мг/дм ³	0,98	0,05 азыраак	2,0	ГОСТ 4192-82
Нитриттер	мг/дм ³	0,003 азыраак	0,003 азыраак	0,5	ГОСТ 4192-82
Нитраттар	мг/дм ³	0,01 азыраак	0,01 азыраак	45,0	ГОСТ 18826-73
Сульфаттар	мг/дм ³	51,75 ± 5,17	19,71 ± 1,97	250	ГОСТ 4389-72
Курук калдыгы	мг/дм ³	963± 96,3	249 ± 24,9	1000	ГОСТ 18164-72
Түсү	градус	0	0	30 ⁰ С аз эмес	ГОСТ 3351-74
Жалпы темир	мг/дм ³	0,1 азыраак	0,1 азыраак	0,3	ГОСТ 4011-72
Катуулугу	мг/экв дм ³	6,27 ± 7,23	10,75 ± 1,61	7,0	ГОСТ 4151-72
Хлориддер	мг/дм ³	48,25±30,87	199,2±29,87	250	ГОСТ 4245-72
Фтор	мг/дм ³	0,05 азыраак	0,05 азыраак	1,2	ГОСТ 4386-89
*Чектик жол берилүүчү концентрация (ЧЖБК)					

Изилдөөлөр көрсөткөндөй “Кыз булак”, “Аюб булак” жана “Шор булак” сууларынын химиялык курамы үлгү алган жердеги участкактон көз каранды. Хлор ионунун сандык көрсөткүчү “Кыз булак” суусунда 197,8- 205,8 мг/дм³, аюб булакта 194,15-197,4 мг/дм³, ал эми “Шор булак” суусунда 48,25-199,4 мг/дм³ чейин. Булактардагы суунун жалпы шордуулугу (Кыз булактагы №58 участкакто 1,35 эсе, Аюб булактагы №62, №63 участкакторунда 1,42 эсе, Шор булактагы №220 участкакто 1,55 эсе) жогору болгон.

Изилденген суулардын химиялык курамы чектүү нормадагы концентрацияда экологиялык жактан таза экендигин аныкташды. Алар илимий адабияттарга салыштырылды (Кадырова ж.б., 2020, с.35-43).

Талкуулоо. Жыл мезгилдерин салыштырып караганда суунун курамында анча деле өзгөрүүлөр болгон жок, жазда шордуулук, күзүндө нитраттар иондорунун сандык көрсөткүчү, жайында хлориддер, аммиак жана сульфат иондорунун сандык көрсөткүчтөрү максималдык

чекке жеткен. Шор-Булактын суусунун курамындагы иондордун сандык көрсөткүчү көптөгөн факторлордон көз каранды (Мурзубраимов ж.б., 2023, с. 110-113).

Жыйынтыктоо. Окуучуларга Жалал-Абад шаарындагы табигый жана минералдык “Кыз булак”, “Аюб булак», “Шор булак” сууларынын химиялык курамы сапаттык жана сандык өлчөмү салыштырып аныктоону үйрөнүштү.

Окуучулар суулардагы чектик жол берүүчү концентрациясын түшүнүү менен суунун экологиялык тазалыгы жөнүндө түшүнүктөрүн калыптандырды. Окуучулар жаратылыш, жашоо, организм жана айлана чөйрө суу аркылуу байланышары туралуу түшүнүктөргө ээ болушту.

Окуучулар минералдык суулардын курамынын жараша үч категорияга бөлүп колдонорун билишти. Анда 1-ашкана суусу (минералдык 1г/л), аны эч кандай чектөөлөрсүз ичүүгө болот, 2-дарылык ашкана суусу (1-10 г/л минералдар), дары катары колдонулат, ал эми 3-минералдык суу (10 г/л ашык минералдар) шор суу болору аны этияттык менен колдоно тургандыгы туралуу маалыматтарды алышты.

Колдонулган адабияттар

1. Александр Л. (2009). Минеральные воды. «Феникс», 2009., с-256.
2. Доолоткелдиева Т., Ахматова А.Т., Давлетова Ч.С., Алымбаева (2015). Биология. Тиричиликтин жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү. 9-кл. үчүн окуу китеби. Бишкек: Билим-компьютер, 2015.-256 б.
3. Крешков А.П. (1970). Основы аналитической химии. М.: «Химия» 1970., с-456.
4. Кадырова А.Д., Курбанбек кызы Миржамал, Молдалиев Ж.Т. (2020). Жалал-Абад шаарындагы “Шор-Булак” минералдык суусунун химиялык курамынын жыл мезгилинен көз карандылыгы. I жана II К. Матикеевдик окуулардын материалдары.- Ош: ОшМУ, 2020. С. 35-38 б.
5. Кадырова А.Д., Курбанбек кызы Миржамал, Ниязова Н.Б. (2020) Жалал-Абад шаарындагы минералдык суулардын химиялык курамын салыштырмалуу изилдөө. I жана II К. Матикеевдик окуулардын материалдары.-Ош: ОшМУ, 2020. С. 38-43 б.
6. Молдалиев Ж.Т., Абдулазизов Т.А., Ниязова Н.Б., Кадырова А.Д. (2019). Кочкор-Ата шаарындагы №19 минералдык, термалдык, суунун химиялык курамы жана организмге тийгизген таасири. Вестник Ошского государственного университета. №4. бб. 26-30. EDN XAYPNM.
7. Мурзубраимов Б.М., Абдулазизов Т.А., Молдалиев Ж.Т. (2023). Жалал-Абад шаарындагы Шор-булактын физико-химиялык көрсөткүчтөрүн изилдөө. Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. 2023. № 1. С. 110-113.
8. Уильямс У. Дж. (1982). Определение анионов. М.: «Химия» 1982., с-624.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 153-160

ЭКОНОМИКА

УДК: 338.439.02(575.2)

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_13](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_13)

**КАЙРА ИШТЕТҮҮ ИШКАНАЛАРЫНДА ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮКТҮ
ОПТИМАЛДАШТЫРУУ УСУЛДАРЫ**

**МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ
ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

METHODS FOR OPTIMIZING PRODUCTIVITY IN RECYCLING INDUSTRY ENTERPRISES

Имаралиев Омурбек Рахманалиевич

Имаралиев Омурбек Рахманалиевич

Imaraliev Omurbek Rakhmanalievich

э.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.э.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Economics, Associate Professor, Osh State University

oimaraliev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-1172-7307

Какеева Мырзайым Озгонбаевна

Какеева Мырзайым Озгонбаевна

Kakeeva Myrzayim Ozgonbaevna

аспирант, Ош мамлекеттик университети

аспирант, Ошский государственный университет

Graduate Student, Osh State University

myrzaiymkakeeva@gmail.com

ORCID: 0009-0002-5665-7346

Абрасулова Бегимай Абрасуловна

Абрасулова Бегимай Абрасуловна

Abdrasulova Begimay Abdrasulovna

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's Student, Osh State University

redt1919@gmail.com

КАЙРА ИШТЕТҮҮ ИШКАНАЛАРЫНДА ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮКТҮ ОПТИМАЛДАШТЫРУУ УСУЛДАРЫ

Аннотация

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары кайра иштетүү тармагындагы өндүрүүчү ишканалар жана алардын продукция өндүрүүсүнө кеткен чыгымдарды оптималдаштыруу усулдары каралган. Кайра иштетүү продукциялары өндүрүүдө аларга кеткен чыгымдар, жана өндүрүү каражаттарынын натыйжалуу пайдаланылуусу өндүрүмдүүлүктү оптималдаштыруу болуп эсептелери белгилүү. Оптималдаштыруу маселелеринин бардык түрлөрүн чечүүнүн жалпы усулу катары математика болору да баарыбызга белгилүү. Изилдөөнүн негизги максаты кайра иштетүү өндүрүш тармагындагы ишканалардын продукция өндүрүүсүндө материалдарды жана чыгымды натыйжалуу пайдаланууну оптималдаштыруу жолдорун кароо болуп эсептелет. Макала экономикалык стратегияларды өркүндөтүү жана кайра иштетүү өндүрүшүн оптималдаштыруу усулдары аркылуу өнүктүрүү боюнча практикалык сунуштарды сунуштайт. Макаланын негизин кайра иштетүү ишканаларынын продукцияларын өндүрүүдө чыгымдарды натыйжалуу пайдалануу жана өндүрүмдүүлүктү оптималдаштыруу усулдарын пайдалануу түзүп турат.

Ачкыч сөздөр: экономико-математикалык моделдер, кайра иштетүү, ишкана, экономикалык өнүгүү, оптималдаштыруу усулдары, моделдештирүү

МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются методы оптимизации затрат на производство и использования производственных ресурсов на предприятиях перерабатывающей промышленности. Важно отметить, что оптимизация затрат и эффективное использование производственных мощностей являются основными составляющими повышения производительности в перерабатывающем производстве. Известно, что математические методы являются универсальным инструментом для решения всех типов задач оптимизации. Основной целью исследования является рассмотрение способов эффективного использования материалов и затрат в производственном процессе на предприятиях перерабатывающей промышленности. Статья предлагает практические рекомендации по совершенствованию экономических стратегий и методов оптимизации перерабатывающего производства. Основное содержание статьи посвящено применению методов оптимизации затрат и повышению производительности на предприятиях перерабатывающей промышленности.

Ключевые слова: экономико-математические модели, переработка, предприятие, экономическое развитие, методы оптимизации, моделирование

METHODS FOR OPTIMIZING PRODUCTIVITY IN RECYCLING INDUSTRY ENTERPRISES

Abstract

This article examines methods for optimizing production costs and the use of production resources in manufacturing enterprises of the recycling industry. It is important to note that cost optimization and efficient use of production resources are key components of improving productivity in recycling production. It is well known that mathematical methods serve as a universal tool for solving all types of optimization problems. The main goal of the research is to explore ways to efficiently utilize materials and costs in the production process at recycling industry enterprises. The article provides practical recommendations for improving economic strategies and optimizing recycling production. The main focus of the article is on the application of optimization methods for cost management and productivity enhancement in recycling industry enterprises.

Keywords: econometric models, recycling, enterprise, economic development, optimization methods, modeling

Киришүү

Ишкердүүлүктүн ар кандай чөйрөсүндө, жеке жана жалпы мамлекеттик деңгээлде да, ачык же кыйыр түрдө да, ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүн оптималдаштыруу маселесине туш болобуз. Анткени ар кандай ишкердүүлүк чөйрө болсун, иш аракетинин формасына жана түрүнө көз карандысыз, кирешелүүлүктү жана натыйжалуулукту негизги максат катар карап ишмердүүлүгүн алып барат. Ошондуктан экономикалык пландаштыруу, башкаруу, татаал объекттерди долбоорлоо ар дайым белгиленген максат боюнча мыкты вариантты табууга багытталат.

Оптималдаштыруу маселелеринин бардык түрлөрүн чечүүнүн жалпы усулу катары математика болору баарыбызга белгилүү. Математикалык методдор физикада, химияда, экономикада, медицинада ж.б илимий багыттардын бардыгында колдонулат.

Математизациянын негизги мааниси жараяндардын жана кубулуштардын математикалык моделдерин куруу жана аларды изилдөө методдорун иштеп чыгуу болуп саналат.

Оптималдаштыруу маселелерин чечүүдө математикалык методдорду колдонуу, математика тилинде кызыктуу маселени иштеп чыгууну болжолдоо жана "жакшы", "жаман" деген сөздөрдүн ордуна мүмкүн болгон параметрлерге сандык баа берүү болуп саналат (Имаралиев жана Бактыбек кызы, 2022, с.110-116).

Кайра иштетүү өндүрүшүн пландаштырууда жана башкарууда экономикалык-математикалык методдорду, моделдерди жана заманбап маалымат технологияларын колдонуу айыл-чарба продукцияларын кайра иштетүүдө жана өндүрүүдө колдонулбай калган мүмкүнчүлүктөрдү ачып көрсөтөт (Култаев жана Токторов, 2020, с.77-82).

Ишкананын өндүрүмдүүлүгүн оптималдаштырууну жана натыйжалуулугун жакшыртууну экономикалык-математикалык методдорду жана моделдерди колдонуу менен жолго салсак максатка ылайыктуу болот. Андыктан математикалык моделдерге токтолуп өтөлү:

1. Математикалык моделдер:

а) Сызыктуу программалоо (*Linear Programming, LP*):

Кайра иштетүү ишканаларында ресурстарды оптималдуу бөлүштүрүү үчүн колдонулат. Мисалы:

- Кириш материалдардын чыгымдарын азайтуу
- Энергияны эффективдүү пайдалануу
- Кайра иштетүүчү линиялардагы өндүрүш көлөмүн оптималдаштыруу

б) Симуляция ыкмалары:

Кайра иштетүү процесстерин моделдештирип, мүмкүн болгон сценарийлерди анализдөөгө жардам берет. Колдонулган методдор:

- *Монте-Карло симуляциясы* – белгисиздик шартында тобокелчиликтерди эсептөө
- *Дискреттик окуялар симуляциясы (DES)* – өндүрүш процессиндеги токтоп калууларды анализдөө
- *Системалык динамика (SD)* – узак мөөнөттүү стратегияларды моделдештирүү

Аналитикалык бөлүк. Оптимизациялоонун көптөгөн маселелери *максаттуу функция* деп аталып калган айрым функциялардын эң кичине же эң чоң маанисин табуу болуп саналат. Бул учурда, изилдөө методдору бир кыйла максаттуу милдеттерин жана ал жөнүндө маалымат

касиеттерине көз каранды, бул маселени чечүү алдында жана чечүү учурунда жеткиликтүү деп эсептесе болот.

Математикалык көз караш менен караганда эң жөнөкөй учур болуп, максаттуу функция дифференцирленүүчү функция болгону каралат. Бул учурда анын касиеттерин (өсүү жана кемүү жакабели, аймактык экстремум чекиттери) изилдөө үчүн туунду пайдаланылышы керек.

Акыркы жылдардагы илимий-техникалык өнүгүү шарттарындагы практикалык коюлган оптималдаштыруу маселелеринин алкагы олуттуу кеңейүүдө. Алардын көпчүлүгүндө максаттуу функциянын маанилери сандык эсептөөлөрдөн келип чыгышы мүмкүн же эксперименттерден алынышы мүмкүн. Мындай маселелер татаалыраак болуп эсептелинип, аларды чечүүдө максаттуу функцияны изилдөө туундунун жардамында жүргүзүлүүгө мүмкүн эмес болуп калат. Бул компьютердик технологияларда кеңири колдонуу үчүн иштелип чыккан атайын методдордун өнүгүүсүнө алып келет. Ошондой эле маселени чечүүнүн татаалдыгы максаттуу функциянын өлчөмүнөн б.а. анын аргументтеринин санынан көз каранды экендигин эске алуу керек (Имаралиев жана Абжапар кызы, 2024, с.203-2012).

Ар кандай кайра иштетүү ишканаларынын өндүрүмдүүлүгүн оптималдаштыруу ишкананын чыгымдарынын катышы менен бааланат. Оптималдаштыруу керек болгон чыгымдар өндүрүүгө кеткен эмгек чыгымдары, нормативдик өндүрүш чыгымдары жана алардын кайра иштетүү жана сатуунун ортосундагы катыштары менен каралат.

Кайра иштетүү чөйрөсүндө натыйжалуулукту жогорулатуу жана өндүрүмдүүлүктү оптималдаштырууну жумушчу күчтүн өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, өндүрүшкө тартылган негизги каражаттардын кайтарымын камсыздоо жана материалдардын кайтарымын камсыздоо жолдору аркылуу ишке ашырууга болот (Култаев жана Токторов, 2020, с.77-82).

Бул айтылып кеткен үч багыттагы үнөмдөөлөр натыйжалуулуктун жеке көрсөткүчтөрүн билдирет да, алардын ар бири өндүрүштүн кандайдыр бир жагын жакшыртуу чараларын көрсөтөт. Бирок алардын бардыгын бирдикте карасак алар жалпы натыйжалуулукту камсыз кылат да, өнөр жайдагы натыйжалуулукту жогорулатуу жолдорунун негиздерин түзөт (Култаев, 2016, с.17-22).

Мисал катары, металдарды кайра иштетүү ишканаларында иштеп чыккан консервалык идиштерди иштеп чыгуусу боюнча бир нече варианттарды карап көрөлү. Консерва идиштерди иштеп чыгууда керектелген сырьё катары колдонулган материалдын чыгымын жана аны иштетүүдөгү чыгымдарды минималдаштыруу маселенин негизи катары каралган.

Техникалык-экономикалык маселенин коюлушу. Кадимки түз тегерек цилиндр формасындагы туруктуу V көлөмдөгү калай консерва идиштин эң жакшы вариантын көрсөтүңүз.

Бул маселенин эки вариантын карап көрөлү.

1. Эң жакшы консерва идиш эң аз бетке S ээ болуусу керек (иштеп чыгууга эң аз сырьё кетет)
2. Эң жакшы консерва идиш эң аз ширетүү узундугуна l ээ болуусу керек (ширетүү минималдуу болуусу керек, чыгым минималдашат).

Консерва идишинин көлөмүнүн, бетинин аянтынын жана ширетүү узундугунун формуласын мындай жазабыз:

$$V = \pi r^2 h, \quad S = 2\pi r^2 + 2\pi r h, \quad l = 4\pi r + h.$$

Идиштин көлөмү берилген, ал r радиус менен h бийиктиктин ортосунда байланыш түзөт. Бийиктикти радиус аркылуу туюнтуп $h = \frac{V}{\pi r^2}$, алынган туюнтманы беттик жана ширетүү узундугу үчүн формулаларга алмаштырып, биз төмөнкү формулаларды алабыз:

$$S(r) = 2\pi r^2 + \frac{2V}{r}, \quad 0 < r < \infty, \quad (1)$$

$$l(r) = 4\pi r + \frac{V}{\pi r^2}, \quad 0 < r < \infty, \quad (2)$$

Ошентип, математикалык көз караштан алганда, эң жакшы консерва идиш маселеси биринчи учурда $S(r)$ функциясы, экинчи учурда $l(r)$ функциясы өзүнүн эң кичине маанисине жеткендей r маанисин аныктоого алып келет. $S(r)$ жана $l(r)$ функциялары дифференцирленүүчү болгондуктан, маселе жөнөкөй чечилет.

Маселени чечүү усулу

1. Маселенин коюлушунун биринчи варианты: (1) формуладан

$$S'(r) = 4\pi r - \frac{2V}{r^2} = \frac{2}{r^2}(2\pi r^2 - V).$$

формуласы келип чыгат.

Мында, $0 < r < r_1 = \sqrt[3]{V/2\pi}$ $S'(r) < 0$, болгондо функция кемүүчү болот, ал эми $r_1 < r < \infty$ $S'(r) > 0$, болгондо функция өсүүчү болот.

$r=r_1$ болгондо $S=S_{min}$ болгондуктан,

$$r_1 = \sqrt[3]{\frac{V}{2\pi}}, \quad h_1 = 2r_1, \quad (3)$$

ал эми $S(r_1) = 3\sqrt[3]{2\pi V^2} \leq S(r)$. болот.

2. Маселенин коюлушунун экинчи варианты: (2) формуладан

$$l'(r) = 4\pi - \frac{2V}{\pi r^3} = \frac{2}{\pi r^3}(2\pi^2 r^3 - V). \text{ формуласы келип чыгат.}$$

Мында, $0 < r < r_2 = \sqrt[3]{V/2\pi^2}$ $l'(r) < 0$, болгондо функция кемүүчү болот, ал эми $r_2 < r < \infty$ $l'(r) > 0$, болгондо функция өсүүчү болот.

$r=r_2$ болгондо $l=l_{min}$ болгондуктан,

$$r_2 = \sqrt[3]{\frac{V}{2\pi^2}}, \quad h_2 = 2\pi r_2, \quad (4)$$

ал эми $l(r_2) = 3\sqrt[3]{4\pi V} \leq l(r)$. болот.

Албетте, оптимизациянын ар кандай критерийлери боюнча ар кандай жооптор алынат. Биринчи вариантта (3) мыкты банканын бийиктиги анын диаметрине барабар, ал эми экинчисинде – (4) ага караганда болжолдуу π эсе чоң.

Демек, жогорудагы максаттуу функцияларды пайдалануу менен кайра иштетүү продукциясын өндүрүүнү жана ишкананын жалпы кирешесин оптималдаштырууну математикалык жана компьютердик моделдердин колдонуусун карайлы (Жусупбаева ж.б., 2008, 336 б.).

Практикалык колдонулушу

Жогорудагы теориялык моделди сандык маанилер менен толуктайлы. Консерва идишинин көлөмү $V = 1000 \text{ см}^3$ деп алынсын. Бул учурда оптималдуу өлчөмдөрдү эсептейли.

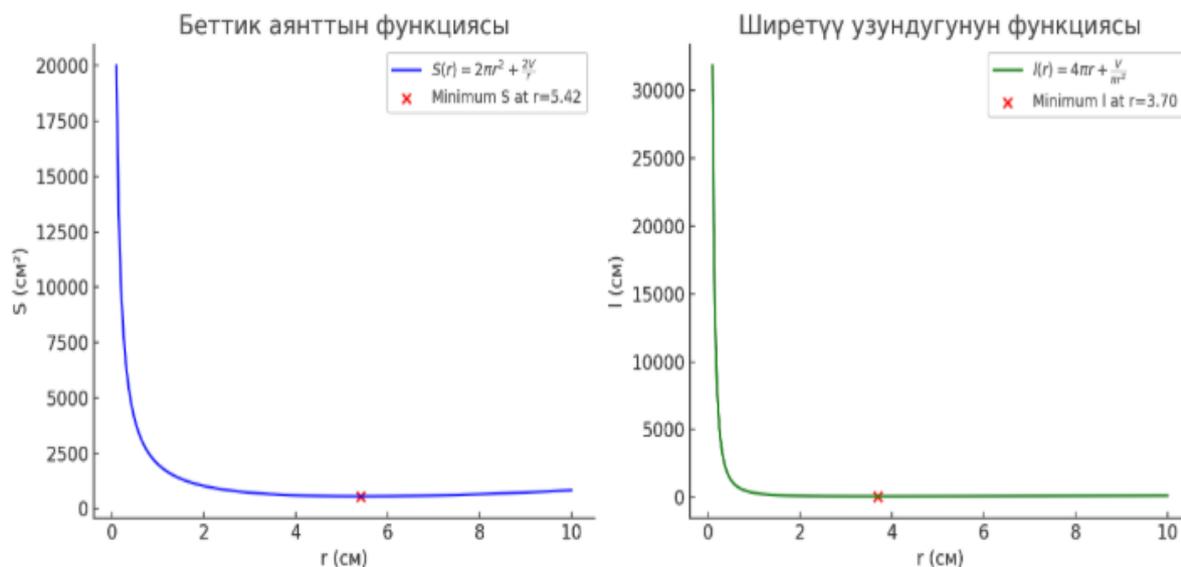
1. Минималдуу беттик аянт үчүн (3) формуладан $V = 1000 \text{ см}^3$ үчүн эсептелген маанилер:

- $r_1 \approx 5.42 \text{ см}$
- $h_1 \approx 10.84 \text{ см}$
- $S_{\min} \approx 553.58 \text{ см}^2$

2. Ал эми минималдуу ширетүү узундугу үчүн (4) формуладан $V = 1000 \text{ см}^3$ үчүн эсептелген маанилер:

- $r_2 \approx 3.70 \text{ см}$
- $h_2 \approx 23.25 \text{ см}$
- $l_{\min} \approx 69.75 \text{ см}$

Бул эсептөөлөрдүн маанилерин пайдаланып консерва идишин өндүрүүнү оптималдаштыруунун функциялык моделдери аркылуу графиктерин куруп көрдүк (1-сүрөт). График *Python* программалоо тилинде *Matplotlib* жана *NumPy* китепканаларын колдонуу менен түзүлгөн.

1-сүрөт. Беттик аянттын жана ширетүү узундугунун функциясы.

Графиктерде $S(r)$ жана $l(r)$ функцияларынын минимумдары кызыл чекиттер менен белгиленген. Бул натыйжалар консерва идишинин өндүрүшүн оптималдаштыруу үчүн маанилүү роль ойнойт:

- Биринчи вариантта ($S_{\min}$) **материалдык чыгымдар** минималдашкан.
- Экинчи вариантта ($l_{\min}$) **ширетүү чыгымдары** кыскартылган.

Бул эсептөөлөргө негизделген графиктерди карай турган болсок, $S(r)$ жана $l(r)$ функцияларынын минимумдары так көрсөтүлгөн. Биринчи вариантта консерва идиши **материалдык чыгымдарды азайтуу** үчүн оптималдуу, ал эми экинчи вариантта **ширетүү иштерин минималдаштыруу** максаты ишке ашырылат.

Жыйынтык: Бул изилдөөнүн натыйжасында, консерва идишин өндүрүүдө оптималдуу өлчөмдөрдү тандоонун эки негизги критериясын карадык. Эгер өндүрүштө **материалдык чыгымдарды** азайтуу максаты турса, анда r_1 жана h_1 маанилери тандалат. Эгер **ширетүү**

узундугун минималдаштыруу маанилүү болсо, анда r_2 жана h_2 маанилери артыкчылыктуу болот. Кайсы вариант тандалаары өндүрүш процессинин өзгөчөлүктөрүнө жараша болот.

Натыйжалар жана сунуштар

Бул изилдөөдө консерва идиштерин өндүрүүдө оптимизация маселелери математикалык методдор аркылуу чечилди. Берилген көлөмдө консерва идиштеринин эки негизги вариантын карап чыктык: биринчиси — беттик аянтты минималдаштыруу (материалдык чыгымдарды азайтуу максатында), экинчиси — ширетүү узундугун минималдаштыруу (ширетүү чыгымдарын азайтуу максатында). Математикалык моделдер жана эсептөөлөр негизинде төмөнкү жыйынтыктарга жетишилди:

1. **Минималдуу беттик аянт (S_{min})** үчүн оптималдуу радиус жана бийиктик:
  - $r_1 \approx 5.42$ см
  - $h_1 \approx 10.84$ см
  - $S_{min} \approx 553.58$ см²
2. **Минималдуу ширетүү узундугу (l_{min})** үчүн оптималдуу радиус жана бийиктик:
  - $r_2 \approx 3.70$ см
  - $h_2 \approx 23.25$ см
  - $l_{min} \approx 69.75$ см

Бул натыйжалар өндүрүш процесстеринин эффективдүүлүгүн оптималдаштыруу үчүн маанилүү. Биринчи вариантта (S_{min}) материалдык чыгымдар минималдашса, экинчи вариантта (l_{min}) ширетүү чыгымдары кыскартылат.

Албетте, кайра иштетүү ишканаларында мындай материалдарды кайра иштетүү аркылуу продукция иштеп чыгуу, негизинен, материалдык чыгымдарды жана иштетүүгө кеткен чыгымдарды минималдаштырууга ориентрленген болуусу керек. Андан сырткары эмгек, ар кандай кайра иштетүү ишканаларынын өндүрүмдүүлүгүн оптималдаштыруу ишканаларынын чыгымдарынын катышы менен бааланат. Оптималдаштыруу керек болгон чыгымдар өндүрүүгө кеткен эмгек чыгымдары, нормативдик өндүрүш чыгымдары жана алардын кайра иштетүү жана сатуунун ортосундагы катыштары менен каралат.

Сунуштар

Кайра иштетүү чөйрөсүндө натыйжалуулукту жогорулатуу жана өндүрүмдүүлүктү оптималдаштырууну жумушчу күчтүн өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, өндүрүшкө тартылган негизги каражаттардын кайтарымын камсыздоо жана материалдардын кайтарымын камсыздоо жолдору аркылуу ишке ашырууга болорун эске алып, изилдөөнүн жыйынтыгында биз төмөндө бир нече сунуштарды келдирдик.

1. **Өндүрүштөгү чыгымдарды азайтуу:** Эгер негизги максат материалдык чыгымдарды азайтуу болсо, оптималдуу өлчөмдөрдү (r_1 , h_1) колдонуу керек. Бул вариант ишканалар үчүн кеңири колдонулушу мүмкүн, себеби материалдар — чыгымдардын негизги бөлүгүн түзөт.
2. **Ширетүү чыгымдарын минималдаштыруу:** Эгер экинчи варианттагыдай ширетүү чыгымдарын азайтуу максатка ылайыктуу болсо, оптималдуу өлчөмдөрдү (r_2 , h_2) тандоо сунушталат. Бул өзгөчө өндүрүш процесстеринде ширетүү иштери көп жүргөн ишканалар үчүн пайдалуу болот.
3. **Компьютердик моделдерди колдонуу:** Бул изилдөөнүн натыйжаларына негизделген ары карайгы изилдөөлөрдө оптимизациялык маселелерди чечүү үчүн компьютердик

технологияларды колдонуу сунушталат. Математикалык моделдерди жана оптимизация методдорун ишке ашыруу үчүн алдыңкы эсептөө техникаларын жана программалык камсыздоону колдонуу өндүрүштүн эффективдүүлүгүн арттыра алат.

4. **Жакынкы изилдөөлөр:** Келечекте, бул ишти дагы кеңейтүү менен, башка түрдөгү оптимизациялык маселелерди жана алардын техникалык-экономикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө зарыл. Мисалы, башка формалардагы идиштерди өндүрүүдө бирдей методдорду колдонуп, чыгымдарды дагы так жана эффективдүү оптималдаштыруу мүмкүнчүлүктөрү каралышы керек.

Колдонулган адабияттар

1. Култаев, Т. Ч. Пути повышения эффективности перерабатывающих предприятий сельскохозяйственной продукции в Кыргызской Республике / Т. Ч. Култаев, К. К. Токторов // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторів стран Центральной Азии. – 2020. – № 3(30). – С. 77-82. – EDN TMYDZX.
2. Имаралиев, О. Р. Кайра иштетүү продукциясын өндүрүүнү математикалык моделдештирүү аркылуу оптималдаштыруу / О. Р. Имаралиев, Ф. Абжапар Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 4. – P. 203-212. – DOI 10.52754/16948610_2024_4_20. – EDN EUESCWQ.
3. Имаралиев, О. Р. Экономикалык процесстерди экономика-математикалык методдордун жардамында моделдештирүү / О. Р. Имаралиев, К. Б. Бакытбек // Илим. Билим. Техника. – 2022. – No. 1(73). – P. 110-116. – DOI 10.54834/16945220_2021_1_110. – EDN ITRWWK.
4. Култаев, Т.Ч. Оптимизация урожайности сельскохозяйственных культур по критерию максимума прибыли / Т. Ч. Култаев // Учет и контроль. – 2016. – № 11(12). – С. 17-22
5. Жусупбаева, А. Экономикадагы операцияларды изилдөөнүн методдору жана моделдери [Текст]: окуу китеби / А. Жусупбаева, Г.Т. Маматкадырова, А.Ж.Аширбаева. – Бишкек, 2008. – 336 б.
6. Никитина, Л.Н. Экономико-математическое моделирование транспортировки грузов на промышленных предприятиях [Текст] / Л.Н. Никитина, Е.А. Фурсова // ИННОВАЦИИ.- Москва, 2010.- № 6 (140). – С. 89-93.
7. Ысакова, М. Ш. Применение математического моделирования для анализа хозяйственной деятельности малого предприятия ОСОО «модный дворик» / М. Ш. Ысакова // Вестник Ошского государственного университета. Экономика. – 2023. – № 2(3). – С. 13-18. – DOI 10.52754/16948734_2023_2(3)_3. – EDN BDZMOD.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 161-171

ЭКОНОМИКА

УДК: 316.334.23

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_14](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_14)

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНЫН МИСАЛЫНДА
АЙМАКТЫК ИШКЕРДИКТИ ӨНУКТУРУУНУН НАТЫЙЖАЛУУ ЖОЛДОРУ**

**ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ПРИМЕРЕ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**EFFECTIVE WAYS TO DEVELOP REGIONAL ENTREPRENEURSHIP USING THE
EXAMPLE OF THE ZHALAL-ABAD REGION OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Капарова Гулзат Токтогуловна

Капарова Гулзат Токтогуловна

Kaparova Gulzat Toktogulovna

доцент, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети
доцент, Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова
Associate Professor, International University named after K.Sh. Toktomamatov

kaparova.gulzat@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3515-4416

Кантороева Айжамал Кантороевна

Кантороева Айжамал Кантороевна

Kantoroeva Aizhamal Kantoroevna

э.и.д., профессор, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети
д.э.н., профессор, Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова
Doctor of Economic Sciences, Professor, International University named after K.Sh. Toktomamatov

a.kantoroeva@mail.ru

ORCID: 0001-8113-2934

Усенова Айтгул Токтогуловна

Усенова Айтгул Токтогуловна

Usenova Aitgul Toktogulovna

окутуучу, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети
преподаватель, Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова
Lecturer, International University named after K.Sh. Toktomamatov

usenaajtgul94@gmail.com

ORCID: 0009-0009-5058-4247

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНЫН МИСАЛЫНДА АЙМАКТЫК ИШКЕРДИКТИ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НАТЫЙЖАЛУУ ЖОЛДОРУ

Аннотация

Макалада автор аймактык ишкердиктин көйгөйлөрүн изилдеп, аларды чечүүнүн жолдорун сунуштаган. Ишкердиктин өлкөнүн экономикасындагы ролун аныктоо менен анын маани-маңызын ачып көрсөттү. Аймактык ишкердиктин өзгөчөлүктөрү Жалал-Абад областынын мисалында каралып, областтагы бизнес чөйрөсүнүн жалпы абалына талдоо жүгүзүүнүн негизинде анын өзгөчөлүктөрү аныкталган. Талдоонун жыйынтыгында чакан жана орто бизнес үчүн негизинен кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө өнүгүүсүнө чоң потенциал бар экендигин негиздеген. Автор бул чөйрө ишкердикти жаңыдан баштагандар үчүн да, мурдатан иштеп келгендер үчүн да чоң өлчөмдөгү капиталдык салымдарды талап кылбагандыгы жана капитал кайтарымдуулуктун ылдам жүрүшү менен жагымдуу шарттарды жаратаары белгилейт, ишкердикти өнүктүрүүнүн инновациялык жолун келечектүү деп табат жана муну бир катар далилдер менен негиздейт. Ишканаларда инновациялык өндүрүштү уюштурууну, бул ишти колго алуу үчүн жергиликтүү бийлик органдарынын колдоосу менен жогорку окуу жайларын тартуу аркылуу илимий изилдөөлөрдүн, иштелмелердин жана инновациялардын аймактык борборун уюштурууну сунуш кылып, бул борбордун иш-аракеттеринин болжолдуу тизмесин келтирет.

Ачкыч сөздөр: аймактык ишкердик, ишкердикти өнүктүрүү, кызмат көрсөтүү тармагы, божомолдоо, пландаштыруу, инновациялык өндүрүш, инновациялык продукт

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ПРИМЕРЕ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

EFFECTIVE WAYS TO DEVELOP REGIONAL ENTREPRENEURSHIP USING THE EXAMPLE OF THE ZHALAL-ABAD REGION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Аннотация

В статье автор рассматривает проблемы регионального предпринимательства и предлагает пути их решения. Раскрывает значимость предпринимательства, определив его роль в экономике страны. Рассмотрены особенности регионального предпринимательства на примере Джалал-Абадской области, выявлены его особенности на основе анализа общего состояния деловой среды в регионе. Данный анализ показал, что в названном регионе существует большой потенциал для развития малого и среднего бизнеса, в основном в сфере услуг. Автор отмечает, что данная сфера не требует больших капиталовложений и создает благоприятные условия как для тех, кто только начинает свой бизнес, так и для тех, кто уже работает, с быстрой окупаемостью капитала. Считает инновационный путь развития предпринимательства многообещающим и обосновывает это рядом аргументов. Предлагает организовать инновационное производство на предприятиях, привлечь к этой работе высшие учебные заведения при поддержке местных органов власти, создать региональный центр научных исследований, разработок и инноваций, а также приводит примерный перечень направлений деятельности этого центра.

Ключевые слова: региональное предпринимательство, развитие предпринимательства, сфера услуг, прогнозирование, планирование, инновационное производство, инновационный продукт

Abstract

In the article, the author examines the problems of regional entrepreneurship and suggests ways to solve them. Reveals the importance of entrepreneurship, defining its role in the country's economy. The features of regional entrepreneurship are considered using the example of the Jalal-Abad region, its features are identified based on the analysis of the general state of the business environment in the region. This analysis showed that in this region there is great potential for the development of small and medium businesses, mainly in the service sector. The author notes that this area does not require large capital investments and creates favorable conditions for both those who are just starting their business and for those who are already working, with a quick return on capital. He considers the innovative path of entrepreneurship development to be promising and justifies this with a number of arguments. He proposes to organize innovative production at enterprises, involve higher education institutions in this work with the support of local authorities, create a regional center for research, development and innovation, and also provides an approximate list of areas of activity for this center.

Keywords: regional entrepreneurship, development of entrepreneurship, services sector, forecasting, planning, innovative production, innovative product

Киришүү

Бир катар толкундоолорду башынан кечирип, аягында анык бир туруктуулукка жетише баштаган кыргыз мамлекетинин жана коомунун эң негизги милдеттеринин бири болуп аймактардагы, анын ичинде Кыргызстандын түштүгүндөгү ишкердикти туруктуу өнүктүрүүнүн негизинде экономикалык өсүүнү камсыз кылуу саналат. Чындыгында ишкердикти, айрыкча чакан жана орто бизнести өнүктүрүү аймактын жана бүтүндөй республиканын ички рыногун керектөөчүлөр арасында суроо-талапка ээ болгон товарлар жана кызматтар менен толтурууга, жаңы иш орундарын түзүүгө, илимий-техникалык маанидеги инновациялык жаңылыктарды өндүрүшкө интеграциялоого түздөн-түз таасирин тийгизет. Бул айтылгандар биз изилдеген көйгөйдүн актуалдуулугун белгилейт.

Макаланын максаты болуп Жалал-Абад областындагы ишкердиктин учурдагы абалын талдоонун негизинде аймактардагы ишкердик чөйрөсүндөгү актуалдуу көйгөйлөрдү аныктоо, аларды чечүүнүн, ишкердикти өнүктүрүүнүн натыйжалуу жолдорун иштеп чыгып, сунуштоо саналат.

Макаланы даярдоодо негизинен Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин бүтүндөй республикага жана аймактарга тиешелүү маалыматтары, КРнын Экономика жана коммерция министрлигинин маалыматтары колдонулду. Автор тарабынан изилдөөнүн жүрүшүндө таанып билүүнүн анализ жана синтез, статистикалык-экономикалык, эсептөөчүлүк-конструктивдик жана абстракттык-логикалык ыкмалары пайдаланылды.

Жалал-Абад областы өлкөнүн түштүк аймагынын өнөр жайы көбүрөөк өнүккөн жана инвестициялык жактан жагымдуу областтардын бири болуп саналат. Областта Токтогул ГЭСтеринин каскады, “Кыргызнефть” акционердик коому, Майлуу-Суу электр лампа заводу, “Кыргызэлектроизолит” заводу, Макмал алтын кени комбинаты, Жалал-Абад токулбаган материалдар фабрикасы, “Нур” АКу, “Келечек” АКу, “Достук” АКу, “Кыргыз-Петролиум компани” биргелешкен ишканасы сыяктуу ири ишканалар, ошондой эле көп сандаган орто жана чакан ишканалар өз ишмердүүлүгүн жүргүзүшөт.

Жетиштүү деңгээлде өнүккөн инфратүзүм жана энергетика сектору, бай жаратылыштык ресурстар, жагымдуу климаттык шарттар, арзан эмгек күчү, жогорку интеллектуалдык потенциал – мунун баары ишкердиктин өнүгүшү үчүн жагымдуу негиз боло алат. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарына ылайык, 2024-жылдын башына карата Жалал-Абад областында 1 335,8 миң адам жашаган болсо, түштүк аймагынын калган эки Ош жана Баткен областтарында тиешелүү түрдө 1 490,1 миң жана 583,4 миң адам, ал эми Ош шаарында 366,7 миң адам жашайт. Жалпысы биригип түштүк аймагында 3 776 миң адам жашайт. Бул айтылгандар түштүк аймагын ишкердикти өнүктүрүү үчүн жагымдуу болгон өтө чоң керектөөчүлүк рынок экендигин билдирет. Албетте, бул рынок өзүнүн өнүгүүсүнүн башатында турганын, өздөштүрүлө элек көптөгөн орундар бар экендигин белгилей кетүү керек, булардын баары ишкердик ишмердүүлүктү өнүктүрүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүк бар дегенди күбөлөндүрөт.

Бирок, аймактардын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрү толугу менен иштетилбей келет, ал эми иштеп жаткан ишканалар жогорку натыйжалуулукка жете алышпай жатат. Омошев Т.Т. менен Сулайманова Д.К айтымында (2020. С. 94-99) бир тараптан сатылып алынган тракторлордун жана башка айыл чарба техникасынын санынын кескин кыскаруусу, экинчи

тараптан айыл чарбасындагы өндүрүштүк кубаттуулуктардын жетишпөөчүлүгү агроөнөржай чөйрөсүнүн кайра иштетүүчү ишканаларынын өндүрүштүк кубаттуулуктарынын туруп калуусуна алып келүүдө. Мунун себеби эмнеде? Бул суроонун жообун табуу үчүн ишкердик ишмердүүлүктүн туруктуулугун аныктаган факторлорду карап чыгалы.

Ишкердикти өнүктүрүүнүн маанилүү факторлору катары ишкердин жеке инсандык сапаттарын, квалификациясын, билимин, көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн бөлүп көрсөтүү зарыл, бул сапаттар ишкердик жүрүм-турумдун негизин түзүү менен бизнестин туруктуулугун аныктайт. Ишкер өзүнүн ишканасынын динамикалуу жана натыйжалуу өнүгүүсүн төмөнкүдөй комплекстүү функцияларды аткарууга жөндөмдүү болгондо гана камсыз кыла алаарын белгилей кетүү керек. Булар, биринчиден, ишкердик ишмердүүлүктүн чөйрөсүн, түрүн жана формасын туура тандоо; экинчиден, ишкердик жүрүм-турумдун адекваттуу моделин тандоону ишке ашыруу; үчүнчүдөн, тандалган моделдин алкагында көздөлгөн стратегиялык чечимди ишке ашыруу; төртүнчүдөн, ишкананын туруктуулугун камсыз кылуучу узак мөөнөттүү экономикалык саясатты жүргүзүү.

Ишкердиктин чөйрөсүн, түрүн жана формасын тандоо көптөгөн факторлордон көз каранды, алардын ичинен аймактын спецификалуу өзгөчөлүктөрүн, ресурстарды, экономикалык жана ченемдик-укуктук шарттарды, каржылык мүмкүнчүлүктөрдү, ишкердин жеке инсандык сапаттарын жана анын тобокелге болгон мамилесин бөлүп көрсөтүү керек.

Республикабыздын түштүк аймагы кайра иштетүү өнөр жайында ишкердикти өнүктүрүү үчүн жетиштүү чийки заттык базага ээ, анын үстүнө аймактын калкынын 70% га жакыны айыл чарбасы менен алектенишет. Бирок, тилекке каршы, аталган чөйрөдө ишкердик өтө жай жана солгун түрдө өнүгүүдө. Трансформациялык реформалар өзгөчө өнөр жайындагы ишкердикти өнүктүрүүдөгү мотивациялык дем берүүлөрдү күчөтүүгө мүмкүнчүлүк жарата албады. Жеке менчикке багытталган көп катмарлуу экономиканы түптөө жараянында көптөгөн катачылыктарга жол берилди. Көптөгөн кайра иштетүүчү ишканалардын материалдык-техникалык базасы бузулуп, сатылып кетти. Бул тармак салынган салымдардын кайтуусунун узак мөөнөтүнө ээ болгон капитал сыйымдуу өндүрүш эле, андыктан ишкердиктин бул түрү бүгүнкү шарттарда анча жагымдуу боло албай келет. Ушул көз караштан алганда ишкерлер үчүн тейлөө жана кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү бизнес пайдалуураак болуп саналат.

Бул ойду эмненин негизинде айтып жатабыз. Түшүндүргөнгө аракет кылалы. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө ишкерлерди эң бай ишкерлер, көмүскө ишкерлер, орто класстагы ишкерлер жана майда ишкерлер деп бөлүүгө болот. Эреже катары ири ишканалар ушул эң бай ишкерлерге тиешелүү. Көмүскө ишкерлер өздөрүнүн ишмердүүлүгүнүн жашыруун мүнөзү менен өзгөчөлөнөт. Мындай ишкерлер өз ишмердүүлүгүн көп учурда коммерция, көңүл ачуу, оюн бизнеси чөйрөлөрүндө жүргүзүшөт. Орто класстагы ишкерлер күчтүү энергияга ээ болуп, өздөрүнүн ийкемдүүлүгү, стандарттык эмес чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүгү, бизнесте карьера кылуу каалоосу менен өзгөчөлөнүшөт. Булар келечекте өсүүгө умтулууга план түзө алышат. Ал эми майда ишкерлер үчүн бизнес – бул жашоо-тириликтин каражаты гана болуп калат жана ушунун негизинде алар жаңылыктарды киргизүүгө, тобокелге кабылууга умтулушпайт, рынокто калыптанып калган тажрыйбанын негизинде салттуу ишкердик ишмердүүлүк менен алектенишет. Эреже катары мындай ишкерлер жетишилген ийгиликтерин сактап калууга аракет кылуу менен андан ары өсүүгө багытталган амбициоздуу

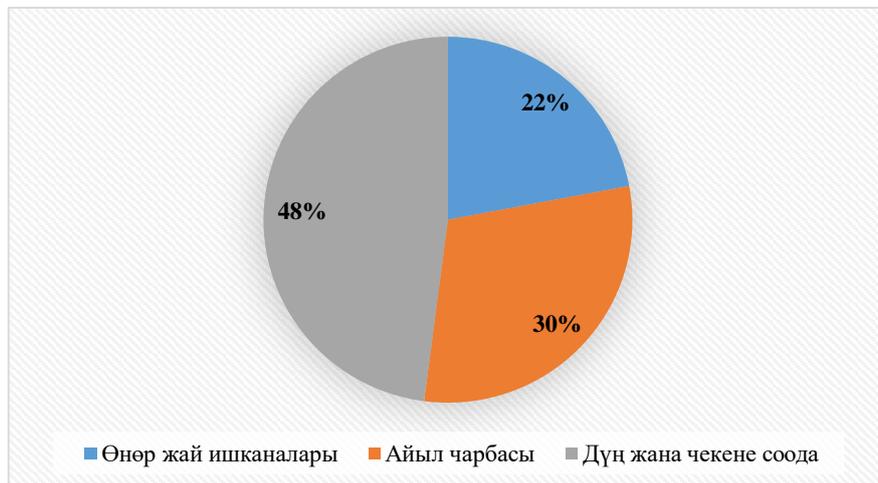
пландарды курушпайт. Ишкерлердин мындай типтери үчүн өндүрүштүк жыйноо, өндүрүштү өнүктүрүү түшүнүгү жат, алар тапкан кирешесинин көп бөлүгүн керектөөгө гана жумшашат.

Кыргызстандын экономикасында ири ишканалардын көбү мамлекетке тиешелүү болгон шарттарда орто класстагы ишкерлерге басым жасоого туура келет. Ал эми ишкерлердин олуттуу бөлүгүн түзгөн майда ишкерлер үчүн өзүнүн ишмердүүлүгүн соода жана кызмат көрсөтүү тармагында жүргүзүү мүнөздүү.

Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин маалыматтары көрсөткөндөй (19-20-бб.), Жалал-Абад областындагы кызмат көрсөтүү чөйрөсүнүн өнүгүшү салыштырмалуу жогору көрсөткүчтөр менен мүнөздөлөт. Алсак, 2023-жылы областтын өнөр жай ишканалары тарабынан 52666,1 млн. сомдук продукция өндүрүлгөн. Өсүү өткөн жылга салыштырмалуу 108,8% болду. Республиканын өнөр жайынын жалпы көлөмүндөгү областтын үлүшү 10,9%ды түздү. 2024-жылдын 1-январына карата областтын өнөр жай комплексин 38 өнөр жай ишканасы түздү, анын ичинен туруктуу иштегени 22, убактылуу токтоп турганы 1 ишкана болду. 15 ишкана өсүү темпин камсыз кыла алган жок.

Айыл чарбасын карап көрөлү. 2023-жыл ичиндеги айыл чарба продукциясын дүң өндүрүүнүн көлөмү 71727,3 млн. сомду түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу өсүү 101,8% болду. Республикада өндүрүлгөн айыл чарба продукцияларынын жалпы көлөмүндөгү областтын үлүшү 18,9%ды түздү.

Кызмат көрсөтүү чөйрөсүндөгү абал төмөнкүчө болду: 2023-жыл ичиндеги рыноктук кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү 136699,9 млн. сомду түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу 113,9%га өскөн. Мунун ичинде дүң жана чекене сооданын, автоунааларды жана мотоциклдерди оңдоп түзөөнүн жүгүртүүсү 114512,8 млн. сомду түзүп, өсүү темпи 115,7%га тең болду. Ушул үч көрсөткүчтөрдүн катышын карап көрөлү (1-сүрөт).

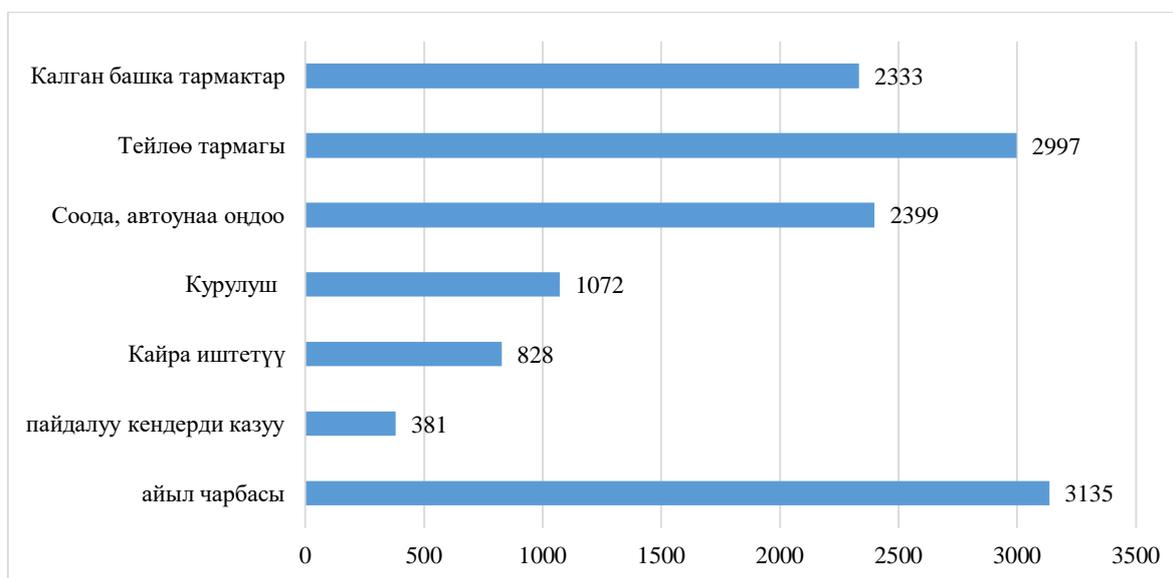

1-сүрөт. Жалал-Абад областындагы экономиканын негизги тармактары боюнча өндүрүлгөн продукциянын көлөмү (2023-жыл, млн. сом)

1-сүрөттөн көрүнүп тургандай, өнөр жайы эң аз үлүшкө (22%), ал эми кызмат көрсөтүү тармагы эң чоң үлүшкө ээ. Бул биздин жогоруда белгиленген оюбузду – ишкердикти кызмат көрсөтүү тармагында өнүктүрүү максатка ылайыктуу экендигин дагы бир жолу тастыктайт. Ошол эле учурда өнөр жайында көбүнчө мамлекеттик ири ишканалар бар экендигин жана ал жерде жеке ишкердик жүргүзгүсү келген ишкер үчүн өнүгүү мүмкүнчүлүгү дээрлик жок экендигин белгилей кетебиз. Ал эми айыл чарбасында болсо дыйкан (фермердик)

чарбалардын ишмердүүлүгү булардын чачыранды, жер үлүшүнүн кичине жана техникалык мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелүү экендигинин айынан биригип, ирилештирүүнү жүргүзмөйүнчө өнүгүү жолуна түшө албастыгын белгилейбиз. Демек, учурда өнүгүү потенциалын ишке ашыруу үчүн жалгыз кызмат көрсөтүү чөйрөсү калууда.

Айтылган оюбузда төмөнкү маалыматтар да тастыктайт. КР УСКнын Жалал-Абад областтык башкармалыгынын маалыматтарына ылайык, областта 2024-жылдын 1-январына карата бардыгы биригип 15337 чарба жүргүзүүчү субъекттер катталган. Анын ичинен мамлекеттик чарбалар – 1557 (10,2%), муниципалдык чарбалар – 635 (4,1%), жеке менчик чарбалар – 13145 (85,7%). Жеке менчик ишканалардын арасынан тармактар боюнча алып карай турган болсок, айыл чарбасында 3135 (23,8%) субъект, пайдалуу кендерди казуу тармагында 381 (2,8%) субъект, кайра иштетүү өндүрүшүндө 828 (6,3%) субъект, курулуш тармагында 1072 (8,2%) субъект, дүң жана чекене соода, автоунаа, мотоциклдерди оңдоо тармагында 2399 (18,5%) субъект, башка тейлөө тармагында 2997 (22,7%) субъект алектенишкен болсо, калган 2333 (17,7%) субъект ишмердүүлүгүн түдүү башка тармактарда жүргүзүшкөн. Бул маалыматтарды сүрөттө карап көрөлү (2-сүрөт):

2-сүрөт. Жалал-Абад областындагы жеке менчик формада чарба жүргүзгөн субъекттердин ишмердүүлүгүнүн формасына жараша бөлүнгөн саны (2024-жылдын 1-январына карата)

Сүрөттөгү маалыматтардан чарба жүргүзгөн жеке менчик субъекттердин эң көбү айыл чарбасында экенин көрүп турабыз. Бирок дүң жана чекене соода, автоунааларды жана мотоциклдерди оңдоо тармагы менен тейлөө тармагы биргеликте жалпысынан кызмат көрсөтүү тармагы экендигин эске алсак, жеке менчик формадагы чарба жүргүзгөн субъекттердин эң көп саны (41%дан ашуун) кызмат көрсөтүү тармагына тиешелүү болууда.

Чындыгында соода жана кызмат көрсөтүү тармагындагы ишкердик ишмердүүлүктүн динамикалуу өнүгүшү бул тармактагы ишмердүүлүктүн көптөгөн түрлөрү чоң өлчөмдөгү капиталдык салымдарды талап кылбагандыгы, алар үчүн жүгүртүүдөгү каражаттардын айлануу ылдамдыгынын чоң экендиги жана салынган капиталдын кайтарымдуулугун чоңдугу мүнөздүү экендиги, кызматтарга болгон суроо-талаптын жетиштүү көлөмү бар экендиги менен шартталган.

Кыргызстандын түштүк аймагында ишкердиктин көбүнчө соода жана кызмат көрсөтүү (тиричилик кызматтары, оңдоп-түзөө, автоунааларды техникалык тейлөө жана жуу, акы төлөнүүчү авто токтотуу жайлары, жүргүнчүлөрдү жана жүктөрдү автоунаанын жардамында ташуу, жарнамаларды даярдоо жана жайгаштыруу, компьютердик кызмат көрсөтүү жана интернет ж.б.) чөйрөсүндөгү шериктештиктер жана коомдор формасында уюшулган түрлөрү жакшы өнүгүүгө ээ болууда. Коомдук тамактануу, ресторандык жана мейманкана бизнеси жигердүү өнүгүүдө. Бул чөйрөдө ишкерлердин биз жогоруда санап өткөн бардык түрлөрү алектенишет.

Бүгүнкү күндө ишкердиктин өнүгүшүн артка тарткан көптөгөн тоскоолдуктар бар. Булардын катарына бюрократиялык тутумдагы тамыр жайып кеткен жемкордук схемаларды, кесипкөйлүк деңгээлдин төмөндүгүн жана мамлекеттик кызматкерлердеги жоопкерчилик сезимдин жоктугун; укуктук-ченемдик базанын учурдун талаптарына жооп бербей жаткандыгын; мамлекеттик колдоонун жана ишкерлердин таламын коргоонун натыйжалуу тутумунун жоктугун; ишкерлерде рыноктук түзүмдөрдө иш жүргүзүү тажрыйбасынын жоктугун ж.б. көптөгөн шарттарды кошууга болот. Албетте, мунун баары бүгүнкү күндө ЖМКда, Интернетте, илимий чөйрөлөрдө кеңири талкууланып, аларды чечүүгө арналган көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Ушулардын катарында биз көңүлдү өндүрүштү илимий уюштуруу жана башкаруу, ишкерлердин инновациялык маданияты жана инновациялык жүрүм-туруму сыяктуу эң маанилүү факторлорго бургубуз келет. Ишкердик ишмердүүлүктү ийгиликтүү жүргүзүүдө жана өндүрүштүн натыйжалуулугун камсыз кылууда божомолдоонун жана пландаштыруунун маанилүүлүгүн белгилей кетүү керек.

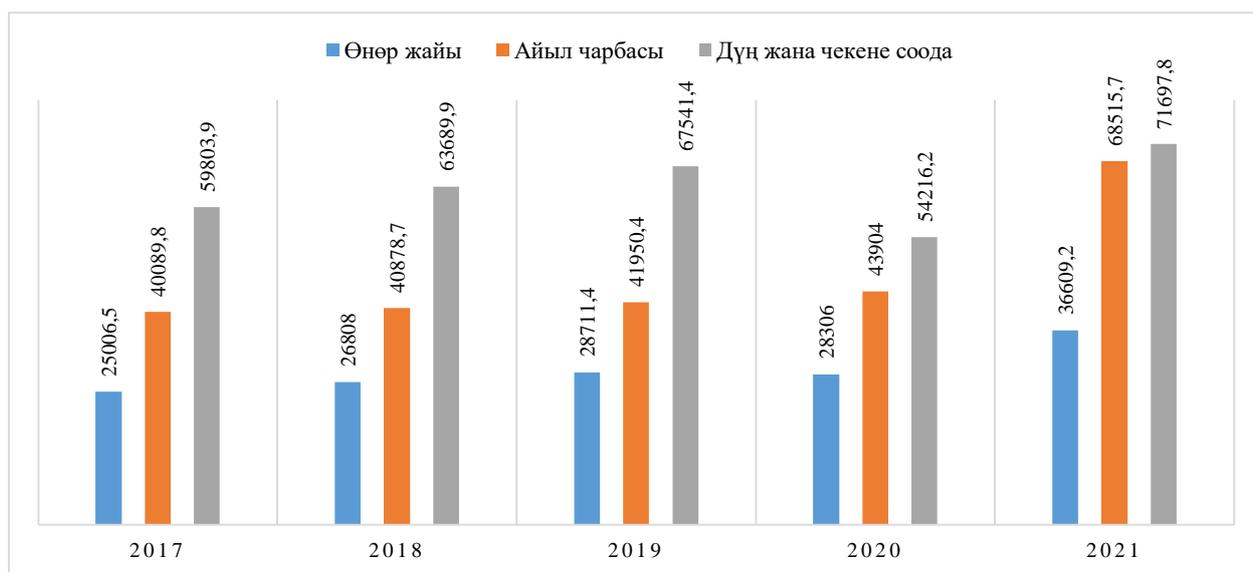
Кыргызстандын түштүк аймагындагы орто жана майда ишкерлер ишкананы башкаруунун маанилүү аспектеринин катарында болгон рынокту маркетингдик изилдөөгө, божомолдорду жана пландоону иштеп чыгууга жана пайдаланууга, өндүрүштү уюштурууга жана анын жүрүшүн көзөмөлдөөгө өзгөчө көңүл бурбастан, “көздөрү байланган” түрдө иштеп жүрүшөт. Өндүрүштөрдүн көптөгөн түрлөрү деги эле тескелбейт. Ишкерлердин көбү бизнести, өндүрүштү, кызматкерлерди башкаруунун салттуу жолдорун тандашат, б.а. инновациялык технологияларды киргизүүдөн качышат. Биздин оюбузча, мунун себеби алардын инновацияларды колдонгусу келбегенинде эмес, жалпы эле бизнес-чөйрөнүн өзүндө инновациялык маданияттын өнүкпөгөндүгүндө жана СССР убагында колдонулуп жүргөн илимий башкаруунун негиздери да дээрлик жоголгондугунда турат.

Жалал-Абад областы боюнча түрүн өндүрүүнүн өнүгүү тенденциясына аналитикалык жана графикалык талдоо жүргүзөбүз (1-таблица, 3-сүрөт). Бул максатта КР УСК нын Жалал-Абад областтык башкармалыгын жылдык басылмасынын маалыматтарынан пайдаланабыз (7-10-бб.).

1-таблица. *Жалал-Абад областында негизги экономикалык тармактар боюнча продукциялардын дүң чыгарылышынын көлөмү (млн. сом)*

	2017	2018	2019	2020	2021
Өнөр жайы	25006,5	26808,0	28711,4	28306,0	36609,2
Айыл чарбасы	40089,8	40878,70	41950,4	43904,0	68515,7
Дүң жана чекене соода	59803,9	63689,9	67541,4	54216,2	71697,8

Автор тарабынан КР УСКнын Жалал-Абад областтык башкармалыгынын жылдык басылмасынын негизинде түзүлдү.

3-сүрөт. Жалал-Абад областында экономиканын негизги тармактарында дүң продукцияны өндүрүүнүн динамикасы (млн. сом)

Сүрөттөгү маалыматтардын негизинде 2020-жыл COVID пандемиясынын айынан өнөр жайынан башка тармактарда кескин төмөндөө болгонун, ал эми кийинки 2021-жылда кескин өсүү орун алганын байкайбыз. Өнөр жайында да бул жылы өткөн жылга салыштырмалуу 83030,2 млн. сомдук продукция көп өндүрүлүп, өсүү 129,3% ды түзгөн. Айыл чарбасында 2021-жылы мурунку жылга салыштырмалуу 24611,7 млн. сомго көп продукция өндүрүлүп, өсүү 156,1% ды түзгөн болсо, дүң жана чекене соода тармагында сооданын көлөмү 17181,6 млн. сомго жогорулап, өсүү 132,2%ды түзгөн. Жалпысынан изилденип жатылган мезгил ичинде өнөр жайында, айыл чарбасында жана соода тармагындагы өсүү тиешелүү түрдө 146,4% ды, 170,9% ды жана 119,8%ды түзгөн.

Бул айтылгандар жалпы көрүнүш. Ал эми бизди өсүү динамикасынын кээ бир өзгөчөлүктөрү кызыктырууда. Алсак, эн жогорку көрсөткүч соода тармагында болгону менен өсүү темпи эн төмөн. Бул аталган тармакта ишкердикти салттуу түрдө жүгүзүү менен анчалык байкалаарлык өзгөрүү болбогондугун айгинелейт. Беш жыл ичинде дээрлик 1,5 эсе өсүүгө ээ болгон өнөр жайынын графикте көрсөтүлгөн динамикасынан анын өсүүсү пандемиянын таасиринен көз каранды эмес түрдө туруктуу тенденцияга ээ экендигин көрөбүз. Чындыгында өнөр жайындагы өзгөрүүлөр жумшак, ийкемдүү шарттарда өтөт. Мунун себебин биз өнөр жай өндүрүшү өндүрүштү жана башкарууну божомолдоо жана пландаштыруу сыяктуу маанилүү элементтерди колдонуу менен илимий негизде уюштурула тургандыгында көрөбүз. Айыл чарба продукциясын өндүрүүдө болсо кескин өзгөрүүлөр көп, мында климаттык шарттар, рыноктук конъюнктурадагы өзгөрүүлөрдүн негизинде алдын ала айтууга мүмкүн эместик элементи чоң роль ойнойт. Ушуга байланыштуу климаттык шарттарды эсепке албаган учурда деле рынок жана рыноктук шарттар жөнүндөгү билимдин жетишсиздигинен, божомолдоо жана пландаштыруу тутумдарын колдонбогондуктан айыл чарба өндүрүшү рынокто болуп жаткан кескин өзгөрүүлөргө даяр эмес болуп калууда. Мисалы, кайсыдыр бир жашылча жемиштин баасы жылдардын биринде кымбат болуп калса, кийинки жылы дыйкандардын көпчүлүгү ушул жашылчаны өстүрө башташат, анын көптүгүнүн айынан баасы арзандап, кээ бир жерлерде сатылбай, чириндиге айланган учурларды байкап жүрөбүз. Ошондуктан да, биздин оюбузча, кайсыл тармакта болбосун, өндүрүштө оң натыйжаларга жана ишкердиктин

өсүүсүнө жетишүү үчүн өндүрүш жараяндарын тескөө жана башкарууну камсыз кылуу чараларын көрүү зарыл.

Ишкердикти өнүктүрүүдөгү дагы бир маанилүү фактор болуп инновациялык продукттарды, технологияларды, бизнес-түзүмдөрдү киргизүүгө багытталган инновациялык ишмердүүлүк саналат. Ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн арасынан Жалал-Абад областында коммуникациялык чөйрө өзүнүн жигердүүлүгү менен айырмаланат, анткени бул тармакта бүгүнкү шарттарда инновациялык продукциясыз жана технологияларсыз жашап жана иштеп кетүү таптакыр мүмкүн эмес.

Аймактагы ишкердикти өнүктүрүүдө жана ишканалардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун камсыз кылууда жогорку окуу жайларынын ролун күчөтүү да, биздин оюбузча, жогорудагы фактор менен түздөн-түз байланышкан зарыл факторлордун бири болуп саналат. Окуу жайларда жүргүзүлүп жаткан илимий изилдөөлөрдү, студенттер алып жаткан билимди жана ишкердикти практика түрүндө интеграциялоо максатка ылайык. Бул маселени чечүү максатында биз жогоруда саналып өтүлгөн аудиториялардын бардыгынын башын бириктирген илимий изилдөөлөрдүн, иштелмелердин жана инновациялардын аймактык борборлорун түзүүнү сунуштайбыз. Анын негизги милдети болуп мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдарынын, окуу жайларынын жана бизнес-коомчулуктун иш-аракеттерин бириктирүү саналат. Мунун негизинде мындай борбор бизнестин инновациялык продуктка болгон суроо-талабын канааттандыруу, кеңеш жана билим берүүчүлүк кызматтарды көрсөтүү, инновациялык технологиялар боюнча маалымат берүү жана аны практикага интеграциялоо аркылуу аймактагы ишкердиктин өнүгүшүнө олуттуу салым кошмок.

Чындыгында аймактын гана эмес, жалпы республиканын экономикасын өнүктүрүүдө өндүрүштөгү инновациялык тармакты түзүүнүн зарылдыгы бир катар көйгөйлөр менен аныкталат. Атап айтканда, булардын катарына ар бир аймактын илимий-изилдөөчүлүк потенциалын жетиштүү деңгээлде иштетилбей жатканын, ишкерлердин өндүрүшкө илимий иштелмелерди киргизүүдөн качып жатканын (көбүнчө кошумча чыгымдардын айынан), жогорку окуу жайлары, бүтүрүүчүлөр менен ишкердик чөйрөсүнүн арасындагы байланыштын начарлыгын; окуу жайларда бизнес менен өз ара иштешүүнү уюштуруучу түзүмдөрдүн жоктугунун айынан изилдөөчүлүк долбоорлордун өздөрүнүн керектөөчүлөрүн таппай жаткандыгын кошууга болот.

Капарова Г.Т. айтымында (2018. 136-140-б.) бүгүнкү күндө дээрлик бардык социалдык-экономикалык жараяндарды так жана анык мыйзамдык, укуктук тескөө, бирин-бири толуктоочу, бири-бирине ич ара каршы келбей турган, экономиканы мамлекеттик тескөөнүн өзүнчө бир көрүнүштөгү кодекси болуп саналган мыйзамдардын бүтүндөй тутумун түптөө зарыл.

Биз сунуштаган илимий изилдөөлөрдүн, иштелмелердин жана инновациялардын аймактык борборлорунун аткара турган иштеринин болжолдуу тизмеси төмөнкүдөй:

-Мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдарынын колдоосу менен жер-жерлерде тегерек столдорду, семинарларды, тренингдерди, кеңеш берүүчүлүк жана билим берүүчүлүк пункттарды уюштуруу аркылуу жогорку окуу жайларында ЖОЖ менен бизнес чөйрөнү байланыштыруучу түзүмдөрдү уюштуруу;

-Ишкердикти инновациялык өнүктүрүүнүн аймактык программасын иштеп чыгуу;

-Ишканалар менен ЖОЖдордун арасындагы аралашкан илимий-изилдөөчүлүк ишмердүүлүктү киргизүү, ишканалардын өкүлдөрүн ЖОЖдордун окуу жараянынын уюштурулушуна катыштыруу жана алардын өндүрүштүк кызыкчылыктарын эске алган натыйжалуу окуу программаларын иштеп чыгуу;

-Ишканалардын буюртмасынын негизинде кошумча билим берүүнүн атайын программалары боюнча айрым студенттерди максаттуу даярдоого дем берүү;

-Мезгил-мезгили менен аймактын илимий-изилдөөчүлүк потенциалына мониторинг жүргүзүү жана баа берүү;

-Илимий-изилдөөчүлүк потенциалды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу;

-Мезгил-мезгили менен аймактын ишкерлеринин колдонмо илимий-изилдөөчүлүк иштерге болгон керектөөлөрүн аныктоонун негизинде колдонмо изилдөөлөрдүн артыкчылыктуу багыттарын аныктоо;

-ЖОЖдордо аймактагы ишкердиктин өсүшүнө өбөлгө түзүүчү бизнес-түзүмдөрдү түзүү.

Макалабызды корутундусунда тыянак катары биз Жалал-Абад областындагы ишкердикти өнүктүрүүнүн жолдорунун бири катары ишкерлер үчүн ишкердикти кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө өнүктүрүү максатка ылайыктуу экендигин дагы бир жолу баса белгилейбиз. Анткени бул тармак уюштуруучулук чыгымдардын аздыгы жана салынган капиталдын кайтарымдуулугун тездиги менен өзгөчөлөнөт. Чындыгында, жаратылыш ресурстарына бай болгон областта ишкердиктин башка түрлөрүн, мисалы пайдалуу кендерди казуу жана кайра иштетүү тармагында деле өнүктүрүүгө болот, бирок бул багыт көптөгөн каржылык сарптоолорду талап кылып, мамлекеттин колдоосу болмоюнча ишке ашышы өтө кыйын маселе.

Мындан сырткары аймактарда илимий изилдөөлөрдүн, иштелмелердин жана инновациялардын аймактык борборлорун түзүүнүн зарылдыгын, анын пайдалуу жактарын белгилеп өттүк. Албетте, мындай борборлордун ишмердүүлүгүнүн биз сунуштаган тизмеси болжолдуу, аны андан ары рыноктун шарттарына жана мезгилдин талабына ылайык толуктоого мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. КР УСКнын маалыматтары /Электрондук текст // Жеткиликтүүлүк режими: <https://stat.gov.kg/ru/pendata/category/39/> (кайрылуу датасы 21.01.2025).
2. КР нын Экономика жана коммерция министрлигинин маалыматтары /Электрондук текст // Жеткиликтүүлүк режими: <https://mineconom.gov.kg/froala/uploads/file/d8d00042b80e648305869048e895d8c4fca1fb71.pdf> (кайрылуу датасы 21.01.2025).
3. Жалал-Абад областынын социалдык экономикалык абалы. 2023-жылдын январь-декабрь айлары / Электрондук текст // Айлык чыгарылыш. Жеткиликтүүлүк режими: <https://stat.gov.kg/ru/statistika-dzhalal-abadskoj-oblasti/> (кайрылуу датасы 21.01.2025).
4. Жалал-Абад областынын социалдык-экономикалык өнүгүүсү, 2017-2021-жылдар. Жылдык басылма / Текст / Жалал-Абад, 2022, 43 б.

5. Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. Модернизация агропромышленной сферы на основе совершенствования инновационных процессов в Кыргызстане. / Текст / звестия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2020. № 3 (30). С. 94-99.
6. Капарова Г.Т. Кыргыз Республикасынын аймактарынын өнөр жайын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү жана аны каржылоо булактары. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2018. № 11. С. 136-140.
7. Исманалиев, К. И. Кыргызстандын аймактарындагы жеңил өнөр жайынын абалы / К. И. Исманалиев, Н. Абдуллаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – No. 1-1. – P. 236-241. – EDN POULRI.
8. Амадова, У. О. Налоговое регулирование экономического развития регионов Кыргызстана как фактор стимулирования занятости / У. О. Амадова, Д. Марат Кызы, А. Бегали Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 2, № 1. – С. 21-29. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_1_21. – EDN VJETGZ.
9. Арым Кызы, Ж. Ишкердик ишмердүүлүк менен алектенүү укугу / Ж. Арым Кызы, А. А. Маматова, А. Шарабидин Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Укук. – 2022. – No. 1. – P. 13-23. – DOI 10.52754/16948661_2022_1_2. – EDN YYCDKQ.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 172-185

ЭКОНОМИКА

УДК: 947(575.2)

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_15](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_15)

ЧҮЙ ОБЛУСУНУН АЙЫЛ ЧАРБАСЫ

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ

AGRICULTURE OF THE CHUY REGION

Элеманова Римма Туратбековна

Элеманова Римма Туратбековна

Elemanova Rimma Turatbekovna

окутуучу, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
преподаватель, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева
Lecturer, Kyrgyz State University named after I. Arabaev

rimmaelemanova@mail.ru

ORCID: 0009-0004-8477-0201

ЧҮЙ ОБЛУСУНУН АЙЫЛ ЧАРБАСЫ

Аннотация

Бул макалада Чүй облусунун айыл чарба тармагынын өзгөчөлүктөрү жана мааниси баяндалган. Чүй облусу Кыргызстандын экономикалык жана айыл чарба тармагындагы маанилүү регион катары сыпатталат. Бул аймакта айыл чарба элдин негизги киреше булагы жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылган негизги фактор катары белгиленет. Чүй облусу Кыргызстандын экономикалык жана айыл чарба тармагындагы маанилүү регион катары сыпатталат. Бул аймакта айыл чарба элдин негизги киреше булагы жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылган негизги фактор катары белгиленет. Чүй облусунун айыл чарбасы табигый ресурстарга жана ыңгайлуу шарттарга негизделген, анын ичинде өсүмдүк өстүрүү жана мал чарбачылыгы аймактын экономикалык туруктуулугун камсыз кылат. Бул талдоонун максаты негизги пункттарды бөлүп көрсөтүп, Чүй облусунун айыл чарба потенциалын жана анын экономикалык маанисин ачып берет.

Ачык сөздөр: Чүй облусу, айыл чарбасы, экономика, социалдык, чарба ресурстары

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ

AGRICULTURE OF THE CHUY REGION

Аннотация

В данной статье описываются особенности и значение сельскохозяйственной отрасли Чуйской области. Чуйская область характеризуется как один из важных регионов Кыргызстана в экономической и сельскохозяйственной сферах. В этом регионе сельское хозяйство является основным источником дохода населения и ключевым фактором обеспечения экономической стабильности. Сельское хозяйство Чуйской области основывается на природных ресурсах и благоприятных условиях, включая растениеводство и животноводство, что способствует устойчивости экономики региона. Цель данного анализа — выделить основные аспекты, раскрывающие сельскохозяйственный потенциал Чуйской области и его экономическое значение.

Abstract

This article describes the features and significance of the agricultural sector in the Chuy Region. The Chuy Region is characterized as one of the important regions of Kyrgyzstan in the economic and agricultural spheres. In this region, agriculture is the primary source of income for the population and a key factor in ensuring economic stability. The agriculture of the Chuy Region is based on natural resources and favorable conditions, including crop production and livestock farming, which contribute to the economic sustainability of the region. The purpose of this analysis is to highlight the key aspects that reveal the agricultural potential of the Chuy Region and its economic significance.

Ключевые слова: Чуйская область, сельское хозяйство, экономика, социальная сфера, хозяйственные ресурсы

Keywords: Chuy Region, agriculture, economy, social sphere, agricultural resources

Киришүү

Чүй облусу Кыргызстандын айыл чарба продукцияларынын негизги өндүрүүчүсү болуп саналат. Бул аймакта өстүрүлгөн продукциялар ички рынокту камсыздоодон тышкары, коңшу өлкөлөргө экспорттолот. Айыл чарба облустун калкы үчүн негизги иш менен камсыз кылуу тармагы болуп эсептелет (История Киргизской ССР, 1985, 456-б.). Бирок климаттык өзгөрүүлөр жана сугат системасынын эскириши суунун жетишсиздигин жаратууда. Ошондой эле, техникалык жабдуулардын эскилиги жана жаңы технологиялардын жетишсиздиги өндүрүштүн натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан бул тармакты ар тараптуу изилдеп, терең анализ жүргүзүү абдан маанилүү болуп саналат.

Чүй облусунун айыл чарба тармагынын маанилүүлүгү, көйгөйлөрү жана аларды изилдөө зарылчылыгы каралган. Анын негизги аспектерин төмөнкүдөй талдоого болот.

Чүй облусунун ролу жана маанилүүлүгү

Чүй облусу Кыргызстандын айыл чарба продукцияларынын негизги өндүрүүчүсү катары сыпатталат. Өндүрүлгөн продукция ички рынокту камсыздоо менен гана чектелбестен, коңшу өлкөлөргө экспортторун билебиз. Айыл чарба аймактагы калк үчүн негизги иш менен камсыз кылуучу сектор экени баса белгиленген. Чүй облусунун айыл чарба продукциясын өндүрүүдөгү маанилүү ролун жана анын экономикалык жана социалдык таасирин баса белгилейт. Аймактын продукциясы ички рынокту камсыздоо жана экспорттук потенциалды жогорулатуу аркылуу Кыргызстан үчүн олуттуу экономикалык жана социалдык пайда алып келет (Кыргызстандын Тарыхы, 1916, 34-б.). Аймакта өндүрүлгөн айыл чарба продукциясы эки негизги максатка багытталган: Ички рынокту камсыздоо, бул Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда Чүй облусунун негизги ролун көрсөтөт. Ал эми экспорттук потенциалы болсо, продукциянын коңшу өлкөлөргө экспорттолуусу аймактын экономикалык киреше булагынын кеңейишине шарт түзөт. Стандарттарга ылайык продукция чыгаруу экспорттун көлөмүн арттырып, Кыргызстандын айыл чарба секторунун эл аралык рыноктогу ордун бекемдөөгө өбөлгө түзөт .

Кыргызстандын тарыхында С. Абрамзон 1930-жылдарга чейин эле манап чөйрөсүнөн чыккан адамдардын сабаттуу болгонун белгилеген. Алардын басымдуу бөлүгү мугалимдик кесипти аркалап, билим берүү жана маданий курулуш жаатында иш алып барышкан. Бул манаптардын коомдук турмуштагы маанилүү ролун чагылдырат. Абрамзондун пикири боюнча, жергиликтүү шарттарды жана социалдык мамилелерди түшүнгөн кадрлардын болушу өлкөнүн өнүгүүсү үчүн абдан маанилүү. Бул тарыхый көз караш жергиликтүү интеллигенциянын ролун баалоого жана алардын ишмердүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет деп эсептеген (Абрамзон, 1931, 47-б.).

Продукциянын сапатын жогорулатуу жана эл аралык стандарттарды кармануу эл аралык рынокторго чыгуу үчүн негизги шарт катары көрсөтүлгөн. Бул фермерлер жана өндүрүүчүлөр үчүн атаандаштыкка жөндөмдүү болуунун маанилүү факторун баса белгилейт. Андан тышкары, айыл чарбанын социалдык мааниси да жогору. Айыл чарба калк үчүн негизги иш менен камсыз кылуучу сектор катары баса белгиленген. Бул анын социалдык туруктуулукка тийгизген оң таасирин көрсөтөт.

Айыл чарба продукциясын сатууда логистика жана рынокко жетүү кыйынчылыктары баса белгиленген. Бул фермерлердин продукциясын керектөөчүлөргө жеткирүүдө инфраструктура, транспорт жана рыноктук шарттардагы кемчиликтерди көрсөтөт.

Көйгөйлөр жана тоскоолдуктар

Айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө бир нече кемчиликтер келип чыгат. Мисалы, климаттык өзгөрүүлөр, бул фактор сугат системасынын эскириши менен бирге суунун жетишсиздигин жаратууда. Техникалык жабдуулар эскирген техника өндүрүштүн натыйжалуулугун төмөндөтүүдө. Жаңы технологиялардын жетишсиздиги айыл чарба секторунун өнүгүшүнө тоскоол болуп жатканын баса белгилейбиз.

Изилдөөнүн маанилүүлүгү

Айыл чарба тармагын ар тараптуу изилдөө жана анализ жүргүзүү зарылдыгы бар. Бул изилдөөлөр көйгөйлөрдү чечүү жана өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн маанилүү экенин билдирет. Айыл чарба дегенде алгач ирет жерди түшүнөбүз. Жер агрардык экономиканын негизги объектиси катары көрсөтүлөт, анткени жер адамзаттын жашоосуна керектүү ресурс жана улуттук байлыктын баалуу булактарынын бири болуп саналат. Агрардык экономиканы жана анын ролун түшүндүрүп, анын улуттук байлык жана адамзаттын жашоосу үчүн маанилүүлүгүн баса белгилейт (Убайдуллаев жб., 2024; Каныбек кызы, 2021). Жерди айыл чарба өндүрүшүндө кош мааниде карашат. Ал эмгек каражаты катары (жумуш үчүн негизги инфраструктура) жана эмгек буюму катары (өндүрүш объектиси) колдонулат. Бул касиет жерди башка өндүрүш ресурстарынан айырмалап турат жана анын айыл чарба тармагында өзгөчө мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Чүй облусунун айыл чарба өндүрүшүн туура системалуу колдонуу шартында, топурактын асылдуулугун жоготпой, тескерисинче, аны жакшыртууга мүмкүнчүлүк бар экенин айтсак болот. Бул ой туруктуу айыл чарба өндүрүшүнүн принциптерин чагылдырат, анткени топурактын асылдуулугун сактоо - айыл чарбанын туруктуулугунун негизги факторлорунун бири. Чүй облусунун айыл чарба өндүрүшүндө экономикалык жактан пайдалуулукту камсыздоонун маанилүүлүгүн көрсөтөт. Сары-Өзөн Чүйдүн жери айыл чарба өндүрүшүндө уникалдуу объект экендиги жана аны туура пайдалануу агрардык өндүрүштү туруктуу жана экономикалык жактан пайдалуу кылары баса белгиленет.

Чүй облусунда жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн баалоо темасы каралган. Бул изилдөө азыркы чарба жүргүзүү шарттарында айыл чарба жерлеринин натыйжалуу пайдаланылышын баалоочу көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрүнө багытталган. Бул, албетте, жерди туура башкаруунун жана айыл чарба потенциалын жогорулатуунун маанилүүлүгүн белгилейт.

Анализ

Чүй облусунун агрардык секторунун абалы комплекстүү түрдө анализделет. Бул изилдөөнүн тереңдигин жана көйгөйлөрдү ар тараптуу караганын көрсөтөт. Комплекстүү анализдин өзгөчөлүгү - ал жер ресурстарынын эффективдүүлүгүн баалоо үчүн экономикалык, экологиялык, жана социалдык факторлорду эске алат. Республикадагы айдоо жерлеринин

үчтөн бир бөлүгүн Чүй облусу түзөт. Бул региондун Кыргызстандын агрардык секторунда чоң роль ойной тургандыгын көрсөтөт. Чүй облусунун жер ресурстары республикалык деңгээлде маанилүү экендиги белгиленип, анын агрардык секторунун натыйжалуулугу жалпы улуттук айыл чарба өнүгүүсүнө чоң таасир этери баса белгиленген. Аймактагы эффективдүүлүктү баалоочу көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтсак. Бул көрсөткүч Чүй облусундагы жерди пайдалануу жана башкаруу иш-чаралары үчүн натыйжалуу чечимдерди иштеп чыгууга багытталган изилдөө экендигин түшүндүрөт.

Мындай көрсөткүчтөр аймактык ресурстарды натыйжалуу бөлүштүрүү, айыл чарба өндүрүшүн оптималдаштыруу жана экологиялык туруктуулукту камсыз кылуу үчүн негиз болот. Чүй облусунун Кыргызстандын айыл чарбасындагы маанисин жана анын жер ресурстарын эффективдүү пайдалануу зарылдыгын баса белгилейт. Изилдөө, биринчи кезекте, региондун агрардык секторун өркүндөтүү үчүн натыйжалуу чечимдерди табууга багытталган. Бул көйгөйдү комплекстүү изилдөө жерди башкаруу боюнча узак мөөнөттүү стратегияларды иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Чүй облусунун айыл чарба потенциалы жана анын келечектеги өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө маалымат берет. Айдоо жерлеринин көптүгү, Республикадагы айдоо жерлеринин үчтөн бир бөлүгүнүн Чүй облусунда жайгашкандыгы анын айыл чарба тармагындагы чоң мүмкүнчүлүгүн баса белгилейт. Бул регионду өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда негизги роль ойногон аймак катары каралат. Табигый жана климаттык шарттардын жагымдуулугу, климаттын жана табигый шарттардын айкалышы айыл чарба продукциясынын ар түрдүүлүгүн өндүрүүгө ыңгайлуу шарттарды түзөт. Бул облустун айыл чарбасын дагы да өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдигин көрсөтөт. Чүй облусунун айыл чарбалык продукциясы шаар калкын азык-түлүк менен камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт. Бишкек сыяктуу миллиондук шаардан баштап, облустагы 166 миң адамды же калктын 18%ын тамакаш менен камсыз кылуу милдетин аткарат. Бул облустун айыл чарба секторунун өлкөдөгү шаардык жана калктуу конуштарды азык-түлүк менен камсыз кылуудагы орчундуу ролун айкын чагылдырат. Чүй облусунун айыл чарбасынын эффективдүү өнүгүшү улуттук деңгээлде экономиканын өсүшүнө салым кошо алат. Бул жерде өндүрүлгөн продукциянын ар түрдүүлүгү жана сапаты Кыргызстандын азык-түлүк өндүрүшүн жана экспорттук потенциалын жакшырта алат.

Айыл чарба секторун натыйжалуу башкаруу жана заманбап технологияларды колдонуу облустун өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүн дагы да жогорулатат. Чүй облусунун айыл чарба тармагындагы мүмкүнчүлүктөрү өлкө боюнча азык-түлүк жетишсиздигин жоюуда жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылууда чоң роль ойнойт. Эффективдүү өнүгүү келечеги Чүй облусун агрардык өндүрүштүн борбору катары позициялоого шарт түзөт.

Чүй облусунун 2012–2021-жылдар аралыгындагы айыл чарба тармагындагы өндүрүштүн өнүгүү тенденциясы жана анын негизги жыйынтыктары баяндалган. Туруктуу өсүш тенденциясы байкалып, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрүнүн өндүрүмдүүлүгү 2012–2021-жылдары туруктуу түрдө өсүш көрсөткөн. Бул Чүй облусунун айыл чарба секторунун узак мөөнөттүү өнүгүүсү жана анын туруктуулугун билдирет (Сагынбекова, 2012, с.62.).

Чүй облусунун айыл чарбасынын дүң продукциясынын 2012-2021-жж. наркы, 2021-ж. баасы менен.

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кирүү режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Кант кызылчасынын өндүрүшүнүн эки эсе өсүшүн 1-таблицадан көрөбүз. Бул өзгөчө жетишкендик катары белгиленип, калктын азык-түлүк камсыздалышын жогорулатууга салым кошкон. Кант кызылчасынын өндүрүмдүүлүгүнүн көбөйүшү ички рынокту камсыздоо жана импортко болгон көз карандылыкты азайтууда маанилүү. Талаачылык өндүрүшүнүн көбөйүшү менен бирге тамак-аш өндүрүшү талаачылыкта бардык негизги түрлөрү боюнча көбөйгөн. Бул айыл чарба өндүрүшүнүн ар түрдүүлүгүнөн жана натыйжалуулугунан кабар берет.

1-таблица. Чүй облусунун айыл чарба продукцияларын негизги түрлөрүн өндүрүү (миң тонна)

	Чарбалардын бардык түрлөрү	2017	2018	2019	2020	2021
№	Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	698,2	762,0	779,6	827,6	434,5
1.	Кант кызылчасы (фабрикалык)	698,0	758,4	720,9	434,1	352,8
2.	Картошка	204,7	210,5	199,3	197,6	173,7
3.	Жашылчалар	425,4	426,6	444,1	454,1	401,6
4.	Бакча өсүмдүктөрү	99,7	93,8	90,3	103,1	75,8
5.	Мөмө жана жемиш	18,5	16,7	16,6	16,0	16,8
6.	Жүзүм	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8
7.	Эт (тирүүлөй салмакта)	90,5	92,2	94,2	95,4	96,5
8.	Эт (союлуучу салмакта)	58,6	59,9	58,0	52,6	55,7
9.	Чийки сүт	398,2	401,8	412,7	422,9	433,3
10.	Жумуртка, млн. даана	313,4	329,2	318,9	333,4	336,9
11.	Жүн (физикалык салмакта), тонна	1 734,0	1 751,0	1774,7	1790,0	1813,9
12.	Бал, тонна	146,0	154,0	179,1	195,8	193,7

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кирүү режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Мал чарбачылыктын өнүгүшү дагы тамак-аш өндүрүшүнүн көлөмүн жогорулатып, айыл чарба продукциясын өндүрүүдө маанилүү роль ойногон. Кант кызылчасынын жана башка айыл чарба продукциясынын өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү калктын азык-түлүккө болгон

муктаждыгын канааттандырууда эбегейсиз роль ойногон. Бул өсүш улуттук азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда маанилүү. Чүй облусундагы айыл чарбанын 2012–2021-жылдар аралыгындагы өнүгүүсү экономиканын бул тармагынын туруктуулугун жана ички муктаждыктарды камсыздоодогу маанилүүлүгүн көрсөттү. Өндүрүштүн өсүшү калктын азык-түлүк менен камсыз болушун гана жакшыртпастан, агрардык тармактын экономикалык туруктуулугун да арттырды.

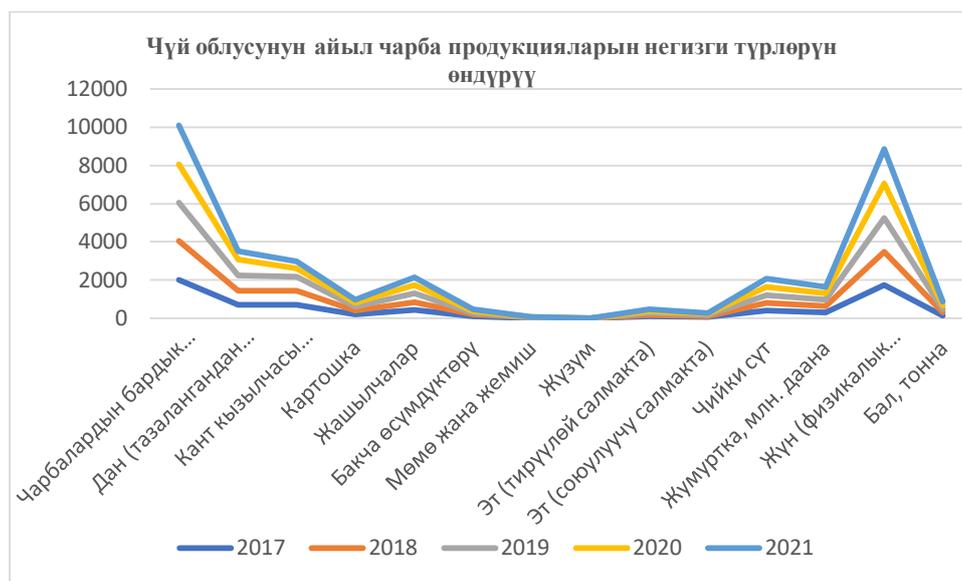
Чүй облусунун айыл чарбасынын 10 жылдык өнүгүү динамикасы талданып, тармактын өсүү тенденциялары жана айрым жылдардагы өзгөрүүлөрдүн себептери каралган. Жалпы дүң продукциянын өсүш темпи, 10 жыл ичинде айыл чарба тармагынын жалпы дүң продукциясы 115,1% өскөн. Бул региондун айыл чарбасында туруктуу өнүгүү байкалып жатканын көрсөтөт. Талаачылык жана мал чарбачылык тармагынын өсүү темпи 105,5% түзгөн, бул тармактын туруктуу, бирок бир аз жай өнүгүп жатканын билдирет. Мал чарбачылыктын өсүү темпи 125,8% болгон, бул сектордун тезирээк өнүгүп, региондогу негизги айыл чарба тармактарынын бири катары алдыңкы орунда экенин көрсөтөт Кыргыз Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары. (URL: – Кыргызстан цифраларда, 2016-ж., 2011-ж., 2016-ж., 2022-ж. Кируу режими <https://stat.gov.kg/kg/> – башкы беттен).

2013-жылдагы өсүү, 2012-жылга салыштырмалуу өсүү болгон, бул айыл чарба тармагындагы ишмердүүлүктүн жакшырышынын жана өндүрүш көлөмүнүн артуусунун белгиси.

2014-жылдагы төмөндөө, бул жылдагы өндүрүштүн төмөндөшү ички же тышкы факторлордун таасири, мисалы, табигый кырсыктар, экономикалык көйгөйлөр же базардагы өзгөрүүлөр менен түшүндүрүлүшү мүмкүн.

2015–2020 жылдардагы акырындык өсүш, бул жылдары тармактын туруктуу өнүгүүсү байкалган. Акырындык өсүш айыл чарба өндүрүшүндө натыйжалуулукту жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган иш-чаралардын натыйжасы болушу мүмкүн.

2021-жылдагы төмөндөө, пандемиянын кесепеттери айыл чарба тармагына терс таасирин тийгизген. Бул өндүрүштүн көлөмүнүн азайышы, логистикалык көйгөйлөр же эмгек ресурстарынын жетишсиздиги менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кируу режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Чүй облусунун айыл чарба тармагы акыркы 10 жылда туруктуу өсүшкө жетишкен, өзгөчө мал чарбачылыкта олуттуу жетишкендиктер байкалган. Бирок, 2014-ж. жана 2021-жылдардагы төмөндөөлөр бул тармактын тышкы факторлорго, айрыкча пандемия сыяктуу глобалдык кырдаалдарга сезимтал экенин көрсөттү. Талаачылык жана мал чарбачылыктын өнүгүү темптери ар башка болгону менен, жалпы динамика региондун айыл чарбасын өнүктүрүүдө позитивдүү багытта экенин айгинелейт.

Чүй облусундагы айдоо аянттарынын структурасы, сугат жана кайрак жерлердин пайдаланылышы талданган, 422,3 миң гектар айдоо жери бар (2-таблицада көрсөтүлгөн). Бул Чүй облусунун айыл чарба өндүрүшү үчүн маанилүү ресурстук базасын көрсөтөт. 260,5 миң гектар сугат жерлер (61,2%). Айдоо аянттарынын көпчүлүк бөлүгү сугатка ылайыктуу болуп, интенсивдүү айыл чарба өндүрүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды камсыздайт. Чүй облусунда кант кызылчасы айыл чарба өндүрүшүнүн маанилүү тармагы болуп саналат. Кылкандуу дан эгиндер: Негизги азык-түлүк булактарынын бири катары маанилүү. Дандык жана силостук жүгөрү, бул багыт мал чарбасы үчүн жем жана силос өндүрүүдө колдонулат. Көп жылдык чөптөр жана тоют өсүмдүктөрү болсо, мал чарба тармагын колдоо үчүн керектелет. Жашылча-бахча өсүмдүктөрү, жүзүм, мөмө-жемиш бактар, бул өсүмдүктөр экономикалык пайдасы жогору болгон продукциялар катары баалуу (Абдымаликов, 2012, 30-б.).

2- таблица. Чүй облусунун айыл чарба жерлеринин аянты

	2017	2018	2019	2020	2021
Айыл чарба жерлери - баардыгы	1 333,1	1 333,0	1 332,5	1 332,5	1 332,2
Айдоо	427,4	427,4	426,9	426,9	426,8
Көп жылдык өсүмдүктөр	14,7	14,7	14,7	14,7	14,7
Бош жер	10,7	10,7	10,7	10,7	10,7
Чөп чабыкттар	29,0	28,9	28,9	28,9	28,9
Жайыттар	851,3	851,3	851,3	851,3	851,1

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кируу режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Дан эгиндер жана май өсүмдүктөрү болсо, кайрак жерлерде негизинен дан эгиндер жана май алуу үчүн өстүрүлүүчү өсүмдүктөр басымдуулук кылат. Бул чарбалар үчүн энергия жана азык-түлүк менен камсыз кылууда маанилүү. Көп жылдык чөптөр жана тоют өсүмдүктөрү болсо, мал чарбачылыкты өнүктүрүүдө роль ойнойт.

Пайдалануунун натыйжалуулугун биз билгендей, кайрак жерлер табигый сугаруу же жамгыр менен камсыз болгондуктан, бул жерлерди пайдалануу суу ресурстарын үнөмдөөгө багытталган.

Сугат жана кайрак жерлердин максаттуу колдонулушу Чүй облусунун айыл чарба тармагын оптималдаштырууга жардам берет. Сугат жерлерде эмгек сиңирүүнү талап кылган

жана экономикалык пайдасы жогору өсүмдүктөр өстүрүлөт, ал эми кайрак жерлер азык-түлүк жана тоют өндүрүү үчүн ылайыктуу болуп саналат.

Айдоо жерлеринин баалуулугу болуп, айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшү үчүн айдоо аянттарын толук жана натыйжалуу пайдалануу негизги фактор катары баса белгиленет. Айдоо жерлери айыл чарба өндүрүшүнүн негизги ресурсу болуп саналгандыктан, аларды пайдалануу деңгээли өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө таасир этет.

Чүй облусундагы пайдаланылбай калган жерлер: 2017-жылы: 12,4 миң га же 2,9% айдоо жери, 2021-жылы: 4,2 миң га же 1,0% пайдаланылбай калган. Чүй облусундагы пайдаланылбай калган айдоо жерлердин үлүшү республикага салыштырмалуу төмөн. Бул облустун айыл чарба жерлерин пайдаланууда салыштырмалуу жакшыраак көрсөткүчтөргө ээ экенин билдирет. Пайдаланылбай калган жерлердин азайышы: Республика боюнча 2017–2021-жылдар аралыгында пайдаланылбай калган жерлердин үлүшү 1,4% азайган. Чүй облусунда бул көрсөткүч 1,9% азайган. Бул Чүй облусундагы айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн арттыруу боюнча жүргүзүлгөн аракеттердин натыйжалуулугун көрсөтөт (URL: Кыргыз Республикасынын суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлигинин атайын сайты <https://agro.gov.kg/kg/> – башкы беттен.)

Маселени чечүү мүмкүнчүлүктөрү, пайдаланылбай жаткан жерлерди ишке киргизүү. Республика боюнча дагы 4,4%, Чүй облусунда 1,0% пайдаланылбай жаткан айдоо жерлерди кайра иштетүү айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн арттыруунун резерви болуп саналат.

Жерлерди натыйжалуу пайдалануу менен азык-түлүк коопсуздугун жакшыртууга жана жерди туура пайдалануунун экологиялык аспектерин сактоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Республикабыздын айыл-чарбасынын тарыхына арналган алгачкы илимий иштердин жана беделдүү изилдөөлөрдү аныктап, өндүргүч күчтөрдүн, өндүрүштүк мамлелердин, өндүрүштүн деңгээлин талдап, коомдун социалдык абалын, экономикалык шарттарды терең изилдеген тарых илимдеринин доктору, профессор Ө.Ж. Осмоновдун “Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу” (Осмонов, 1994, 64-б.) аттуу эмгегинде белгилегендей, “Коомдук турмуштун бардык жагын комплекстүү камтыган, терең мазмундуу, көп жылдарга эсептелген социалдык күчтүү саясат зарыл болуп турат” деп белгилеген. Доктор, профессор Ө.Ж. Осмоновдун “Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу” аттуу эмгеги маанилүү болуп саналат. Бул эмгекте айыл-чарба тармагына жана коомдун социалдык-экономикалык абалына терең изилдөө жүргүзүлгөн. Автор “Коомдук турмуштун бардык жагын комплекстүү камтыган, терең мазмундуу, көп жылдарга эсептелген социалдык күчтүү саясат зарыл” экендигин белгилеген. Бул ой айыл-чарбаны өнүктүрүүдө жана айыл турмушунун социалдык шарттарын жакшыртууда мамлекеттик саясаттын ролун баса белгилейт. Республикабыздын айыл-чарбасына байланыштуу илимий изилдөөлөрдүн маанилүүлүгү, алардын социалдык-экономикалык шарттарды түшүнүүдө жана жакшыртуудагы ролу баяндалган. Өзгөчө, Ө.Ж. Осмоновдун эмгеги бул тармактагы негизги проблемаларды чечүү үчүн комплекстүү жана стратегиялык мамилени зарылдыгын көрсөтөт.

“Кыргыз Республикасын Комплекстүү өнүктүрүүнүн негиздери” (2010-ж. чейин) (URL: – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/3505?cl=ky-kq>) жана “Жакырчылыкты кыскартуу боюнча Улуттук стратегия” (2006–2010-жж.) (URL: – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kq/57923/10?cl=ky-kq> – караган датасы – 25.01.2024-ж.) — өлкөнүн келечектеги стратегиялык

багыттарын аныктаган негизги документтер. Бул документтердин негизги максаты – жарандардын жыргалчылыгын жогорулатуу жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу болуп саналат. Документтерде өлкөнү өнүктүрүү боюнча бир нече стратегиялык багыт белгиленген: Жакшы башкарууну орнотуу. Бул натыйжалуу мамлекеттик аппаратты түзүү жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну күчөтүү аркылуу ишке ашырылат. Эффективдүү экономикалык саясат. Бул саясат өлкөнү дүйнөлүк рынокко алып чыгуу менен экономиканын өсүшүнө жана жарандардын жыргалчылыгын жогорулатууга негиз түзөт. Социалдык мобилизация. Жакырчылыкты жоюу үчүн социалдык ресурстарды толук пайдалануу зарыл.

Туруктуу өнүгүү үчүн бардык чаралар өлкөнүн узак мөөнөттүү туруктуу өнүгүүсүнө багытталган. Документтердин борбордук темасы катары элдин жыргалчылыгын жогорулатуу белгиленген. Көп тармактуу мамилерди реформалоо, экономикалык саясатты натыйжалуу ишке ашыруу жана социалдык мобилизацияны биргелештирүү каралган. Кыргызстанды өнүктүрүү боюнча стратегиялык документтердин негизги максаттары жана багыттары баяндалган. Бул документтер өлкөнүн узак мөөнөттүү туруктуу өнүгүүсүнө, жарандардын жыргалчылыгын арттырууга жана жакырчылыкты кыскартууга багытталган көп тармактуу чараларды сунуштайт. Ошондой эле, эффективдүү башкаруу жана дүйнөлүк рынокто атаандаштыкты камсыздоо аркылуу экономикалык өнүгүү стратегиясы өзгөчө баса белгиленет. Жакырчылыкты кыскартуунун негизги жолдорунун бири катары чакан жана орто бизнести колдоо үчүн микрокаржылоону колдонуу сунушталат. Бул метод жарандардын экономикалык активдүүлүгүн арттырып, алардын турмуш шартын жакшыртууга багытталган. Программада капиталды тартуунун эффективдүү ыкмасы катары кредиттик союздарды өнүктүрүү белгиленген.

Кредиттик союздар чакан ишкерлерге жана жеке адамдарга финансылык ресурстарды жеткиликтүү кылуу менен алардын ишмердүүлүгүн колдойт. 2005-жылга карата 25 кредиттик союз түзүлүп, алардын жалпы капиталы 18 миллион сомго жетет деп күтүлгөн. Бул союздарга 4500дөн ашык жаран тартылат. Микрокаржылоо жана кредиттик союздарды өнүктүрүү жакырчылыкты кыскартуунун натыйжалуу механизмдеринин бири катары көрсөтүлгөн. Берилген маалыматтардан союздардын санын жана капиталын көбөйтүү пландары чоң масштабдагы экономикалык өзгөрүүлөргө жана адамдардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейишине алып келери байкалат. Жакырчылыкты кыскартуу үчүн микрокаржылоо жана кредиттик союздардын маанилүү ролу белгиленет. Аталган чаралар капиталга жеткиликтүүлүктү жогорулатып, чакан жана орто бизнести колдоо аркылуу жарандардын киреше булагын көбөйтүүгө багытталган. Ошондой эле, статистикалык маалыматтар программаны ишке ашыруу ийгиликтүү жүрүп жатканын жана алдыдагы өсүү мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүп турат. Программада эмгек рыногуна өзгөчө маани берилгени белгиленген. Бул анын жалпы социалдык-экономикалык өнүгүү стратегиясында негизги рол ойной турганын көрсөтөт. Жарандарды жумуш менен камсыз кылуу аркылуу жумушсуздукту азайтуу максаты коюлган. Бул жумушсуздардын санын азайтуу боюнча түздөн-түз кадам. Эмгек рыногунда талап кылынган кесиптер боюнча даярдыкты камсыздоо. Бул убактылуу болсо да, жумушсуз жарандарга киреше булагын түзүүгө жардам берет. 2004-жылга карата жумушсуздук деңгээли 2,3%га төмөндөйт деп күтүлгөн. Бул республика боюнча орточо көрсөткүчтөн 0,2%га төмөн болору болжолдонгон. Программанын ийгиликтүү ишке ашырылышы жумушсуздуктун азайышына жана эмгекке жарамдуу калктын ишке тартылышына шарт түзгөн. Бул өлкөнүн социалдык абалына жана экономикалык туруктуулугуна оң таасирин тийгизери белгиленет. эмгек рыногуна көңүл буруу,

жумушсуздукту азайтуу чаралары жана алардын күткөн натыйжалары жөнүндө маалымат берилген.

Программада жумушсуз жарандарга иш орундарын түзүү, кесиптик окутуу жана акы төлөнүүчү коомдук иштер аркылуу ишке тартуу сыяктуу конкреттүү кадамдар каралган. Бул чаралар өлкөнүн социалдык-экономикалык туруктуулугуна жана калктын жашоо деңгээлин жакшыртууга багытталган системалуу мамилени чагылдырат. Социалдык коргоону камсыз кылуу, бул мамлекеттик саясаттын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Жарандардын жашоо деңгээлин жакшыртууда жана социалдык теңсиздикти азайтууда маанилүү роль ойнойт. Пенсия жана жөлөкпулдарды өз убагында төлөө, бул чара калктын аярлуу катмарын, өзгөчө кары-картаңдарды жана жардамга муктаж жарандарды каржылык жактан колдоону камсыз кылуу максатын көздөйт. Билим берүү жана саламаттыкты сактоо, бул эки тармакка өзгөчө көңүл бурулуп, алардын өнүгүүсү үчүн бюджеттин 80% дан ашыгы багытталары белгиленет. Бул билимге жана ден соолукка салынган инвестициянын мамлекеттин келечектеги туруктуулугу үчүн маанилүү экенин көрсөтөт. Маданият, спорт жана жаштар саясаты, бул тармактар жарандардын руханий жана физикалык өнүгүүсүнө, ошондой эле жаш муундардын активдүү катышуусуна шарт түзүү үчүн приоритеттүү деп табылган.

Бюджеттин 80%дан ашыгын билим берүү жана саламаттыкты сактоого багыттоо социалдык тармактардын артыкчылыктуу экенин айгинелейт (Чыныкеева, 2019, 381-б.). Бул мамлекеттин адам капиталына жана калктын жалпы бакубатчылыгына багытталган стратегиялык мамилесин чагылдырат. Социалдык коргоо жана социалдык инфраструктураны өнүктүрүү мамлекеттин негизги милдеттери катары белгиленген. Пенсия, жөлөкпулдарды төлөө сыяктуу так иш-чаралар жарандардын социалдык коопсуздугун камсыздоого багытталган. Билим берүү жана саламаттыкты сактоого чоң көлөмдөгү каражат бөлүү — адам капиталын өнүктүрүү боюнча узак мөөнөттүү инвестиция. социалдык коргоону камсыздоо, пенсия жана жөлөкпулдарды өз убагында төлөө сыяктуу чаралар социалдык стабилдүүлүктүн негизи катары көрсөтүлгөн. Ошондой эле, билим берүү жана саламаттыкты сактоо тармактарына бюджеттин басымдуу бөлүгүн бөлүү мамлекеттин келечекке багытталган саясат жүргүзүп жатканын билдирет. Маданият, спорт жана жаштар саясатын өнүктүрүүгө көңүл буруу калктын ар тараптуу өнүгүүсүнө шарт түзөт.

Жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, Чүй облусунун айыл чарба тармагындагы орду жана анын социалдык-экономикалык мааниси аныкталган (3-таблица). Ошол эле учурда, тармактагы негизги көйгөйлөр көрсөтүлүп, аларды чечүү үчүн изилдөө жана анализдин зарылдыгы белгиленген.

Чүй облусунун айыл чарба тармагындагы маанилүүлүгүн жана анын келечектеги өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт. Облустун табигый жана климаттык шарттары, айдоо жерлеринин кеңдиги, шаар калкын азык-түлүк менен камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү анын улуттук деңгээлде маанилүү экономикалык роль ойной турганын далилдейт.

3-таблица. Чүй облусунун айыл чарба продукцияларынан түшкөн киреше (миллион сом)

	2017	2018	2019	2020	2021
Бардыгы	134 502,1	152 808,6	163 763,5	182 772,6	208 065,6
Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулочулук	2 385,8	2 233,3	2 066,4	2 433,2	3 652,4

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кируу режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Чүй облусунун айыл чарба секторундагы өндүрүштүн туруктуу өсүшүн жана анын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун баса белгилейт. Аймактын талаачылык жана мал чарба тармагындагы жетишкендиктери, өзгөчө кант кызылчасынын өндүрүшүнүн эки эсе көбөйүшү, анын келечектеги агрардык өнүгүү үчүн бекем негиз түзүп жатканын көрсөтөт. Чүй облусундагы айдоо аянттары сугат жана кайрак жерлерге бөлүнүп, ар биринин өзүнө тиешелүү айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүгө багытталган. Сугат жерлердин басымдуулугу облустун интенсивдүү жана ар тараптуу айыл чарбасын өнүктүрүүгө шарт түзүп, анын региондогу азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун баса белгилейт.

2017–2021-жылдар аралыгында республикада жана Чүй облусунда пайдаланылбай калган айдоо жерлердин үлүшү азайган. Чүй облусу бул жагынан республика боюнча жакшы көрсөткүчтөрдү көрсөтөт, бул облустун айыл чарба тармагындагы эффективдүү башкарууну чагылдырат. Мындан ары пайдаланылбай калган жерлерди толук иштетүү жана алардын натыйжалуулугун жогорулатуу айыл чарба тармагын мындан ары өнүктүрүүгө чоң салым кошо алат. Жер аянттарынын кыскарышы, сапатынын начарлашы жана туура эмес пайдаланылышы өлкө үчүн олуттуу көйгөй катары белгиленет.

Жерди туура пайдалануу, мыйзамдарды аткарууну күчөтүү, жана экономикалык көрсөткүчтөрдү жакшыртуу аркылуу айыл чарба тармагын өнүктүрүү. Материалдык-техникалык базаны бекемдөө жана өндүрүштү коммерциялаштыруу чакан жана орто товар өндүрүүчүлөрдүн кирешесин көбөйтүп, рынокту продукция менен камсыз кылууга шарт түзөт.

Чүй облусунун айыл чарба тармагында талаачылык жана мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнүн жылдык орточо өсүү темпин талдоо келечектеги өнүгүү стратегиясын түзүү үчүн негизги база катары каралууда. Бул көрсөткүчтөр аймактагы айыл чарба потенциалын реалдуу баалоого жана узак мөөнөттүү өнүгүү пландарын иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет жана бир нече сунуштарды белгилей кетмекчибиз:

1. Айыл чарбасы пайдаланган жерлердин эффективдүүлүгүн көтөрүү үчүн экологиялык жана экономикалык жактан системалуу кароо керектиги мейли мамлекеттик жерби же жеке менчик жерби, көптөгөн дыйкандарга колдоо керектигин;

2. Мамлекет тарабынан чыккан мыйзамдар, айыл чарба жерлерин сактоо, эффективдүү пайдалануу жөнүндө жоболордун иштешин;

3. Айыл чарбасы тармагындагы адисттерди колдоо, көбөйтүү, мисалы жаштар айыл чарбасынан алыстап чет өлкөлөргө агылуу маселесин ооздуктоо;

4. Айыл чарбасынын бардык тармактарын прогноздоп, көзөмөлдөп Чүй облусундагы айыл чарба өндүрүшүн сатуудагы пландоо, бюджеттик каржылоо, насыялоо тууралуу механизмдердин иштелип чыгышы Чүй облусунун айыл чарбасы боюнча иштелип чыккан өнүгүү болжолу мамлекеттик органдарга стратегиялык долбоорлорду иштеп чыгууда маанилүү курал болуп бере алат. Бул келечекке багытталган саясаттын тактыгын жана негиздүүлүгүн камсыз кылат. Чүй облусунун айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча 2030-жылга карата иштелип чыккан болжол мамлекеттик органдардын стратегиялык пландоо жана чечим кабыл алуу процесстеринде колдонууга ылайыктуу. Талаачылык жана мал чарбасы өндүрүмдүүлүгүнүн өсүү темптерин талдоо аймактагы экономикалык жана социалдык прогрессти камсыз кылуу үчүн узак мөөнөттүү саясаттын негизин түзөт. Болжолдуу маалыматтардын так колдонулушу аймактын айыл чарба потенциалын толук пайдаланууга жана туруктуу өнүгүүгө жетишүүгө шарт түзөт. Иштелип чыккан маалыматтар айыл чарба тармагындагы программаларды жана долбоорлорду түзүүдө гана эмес, аларды аткаруунун натыйжалуулугун арттыруу да чоң мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар

1. “Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизин турмушка ашыруу боюнча Улуттук кеңеш жөнүндө” [Электронный ресурс]: Кыргыз Респ. Президентинин Указы. 2001-ж. 23-август., N 259 – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/3505?cl=ky-kg>. – башкы беттен.
2. 2006-2010 жылдарга өлкөнү өнүктүрүүнүн стратегиясы [Электронный ресурс]: Кыргыз Респ. Өкмөтүнүн токтому 2006-ж. 6-ноябрь., № 760. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/57923/10?cl=ky-kg> – башкы беттен.
3. Абдымаликов К., Жумабаев Ж. (2012). Экономика сельского хозяйства. Бишкек.
4. Абрамзон С.М. (1931). “Современное манапство в Киргизии” (Кыргызстандагы заманбап манапчылык). №3-4, с. 43–59.
5. История Киргизской ССР (1986). Том 3. Фрунзе: Кыргызстан.
6. Каныбек кызы, А. (2021). Внедрение системы капельного орошения в Ошской области. Вестник Ошского государственного университета, №1-2, сс. 302-307. DOI: 10.52754/16947452_2021_1_2_302. EDN: DCNBKU.
7. Кыргыз Республикасынын суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлигинин атайын сайты. [Электрондук ресурс]: Кирүү режими <https://agro.gov.kg/kg/> – башкы беттен (каралган датасы 23.01.2025-ж.)
8. Кыргыз Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары. [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2016-ж., 2011-ж., 2016-ж., 2022-ж. Кирүү режими <https://stat.gov.kg/kg/> – башкы беттен (каралган датасы 20.01.2025-ж.).
9. Кыргызстандын Тарыхы (1916). Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин (Том 1). Бишкек: Кут-Бер.
10. Осмонов О.Дж. (1994). Кыргызстандын айыл-чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу. Бишкек. 64-б.
11. Сагынбекова Б.У., Жумабаев Ж. (2012). Перспективы роста сельскохозяйственного производства Чуйской области // Вестник КЭУ, №2(47). Бишкек. с. 62-64.

12. Убайдуллаев, М., Ааматов, Н., & Маматбеков, Т. (2024). Некоторые экономические проблемы и перспективы развития агропромышленного комплекса Кыргызстана на современном этапе. Вестник Ошского государственного университета, (1), 155–164. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_1_14
13. Чыныкеева Г.Э. (2019). Миграциялык процесстер: жүйөлүү факторлору жана негизги багыттары. “Тарых жана мурас түрмөгү”. Бишкек.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 186-199

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 81.367:512.154

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_16](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_16)

ЗАТ АТООЧТОРДОГУ КӨП ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРДИН БЕРИЛИШИ

**ПРИДАНИЕ МНОГОЗНАЧНОСТИ И ПЕРЕХОДНЫХ ЗНАЧЕНИЙ У
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ**

THE EXPRESSION OF MULTIPLE AND TRANSITIONAL MEANINGS IN NOUNS

Исакова Таалайкан Жумабаевна

Исакова Таалайкан Жумабаевна

Isakova Taalaikan Jumabaevna

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Philology, Associate Professor, Osh State University

taalaykan_isakova@mail.ru

ORCID: 0009-0002-3188-1421

ЗАТ АТООЧТОРДОГУ КӨП ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРДИН БЕРИЛИШИ

Аннотация

Макалада атооч сөздөр өз табияттарында заттык, белгилик, чен өлчөмдүк түшүнүктөрдүн аталыштарын туюнтуп жана айрымдары (ат атоочтор) алардын ордуна атабай туюнтуучулук кызматты аткарып келип, көркөм кепте түрдүүчө семантика-стистикалык кызматта арбын колдонулгандыгын көрөбүз. Булардын ичинен зат атоочтор негизги же баштапкы сөз түркүмү болгондуктан, башка атооч сөздөргө (сын атооч, сан атооч, ат атооч) салыштырмалуу ага бир нече грамматикалык категориялар да мүнөздүү болуу менен көркөм кепте өтмө, көп маанилерде да арбын берилет. Кенже эпостордон алынган фактылык материалдардын негизиндеги статистикалык жыйынтыкка ылайык көп, өтмө маанилердин келип чыгышында эң алгач атоо түшүнүгүнүн негизги орунда тургандыгы байкалат. Мында сын атооч, сан атоочтордун көп, же өтмө маанилерде берилиштери да, дээрлик, заттануу процессине дуушарланган учурларына мүнөздүү болгондуктан, кенже эпостордогу көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн ичинен зат атоочтор бир топ арбын колдонулуп, алардын ичинен адамдын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аталыштарын билдирген сөздөрдүн көп экендиги ачык көрүнөт. Анын негизги себеби катары адамзаттын дүйнө таанымындагы, сырткы чөйрө менен болгон карым-катышындагы дене мүчөлөрүнүн ролунун, функциясынын ордун көрүүгө болот. Андыктан, талдоого алынып жаткан сөздүн кыргыз тилинде эң арбын кезиккен көп жана өтмө маанилүү сөздөр зат атоочтордон болуп, алардын айрымдары онго жакын маанилүү бөтөнчөлүктөрдө колдонулгандыгы тууралуу изилдөөгө алынды.

Ачкыч сөздөр: сөз түркүмү, зат атооч, сөз айкашы, көп маанилүүлүк, өтмө маанилүүлүк

ПРИДАНИЕ МНОГОЗНАЧНОСТИ И ПЕРЕХОДНЫХ ЗНАЧЕНИЙ У СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

THE EXPRESSION OF MULTIPLE AND TRANSITIONAL MEANINGS IN NOUNS

Аннотация

В статье рассматривается, что по своей природе существительные выражают названия именных, характерных и измерительных понятий, а некоторые из них (местоимение), не называя, выполняют функцию выразительности, а также видны, что они широко используются в художественной речи и в различных семантико-стилистических функциях. Среди них существительные являются основной или первоначальной группой слов, поэтому по сравнению с другими частями (прилагательным, числительным, местоимением) для него характерно несколько грамматических категорий, а в художественной речи ему часто придают переходные и множественные значения. По статистическим результатам, основанным на фактических материалах, взятые из младших эпосов, наблюдается, что понятие наименования занимает главное место в возникновении множественных, переходящих значений. Прилагательные и числительные при этом даны во множественном или переходном значении, как это свойственно, подвергаясь процессу материализации, поэтому среди множественных и переходных слов в младших эпосах много употребляются существительные, а среди них много слов, обозначающих названия частей тела человека и животных, что кажется очевидным. Главную причину этого можно видеть в роли и функции частей тела в мировоззрении человечества, во взаимоотношениях с внешней средой. Таким образом, среди изученных слов, часто встречающихся в кыргызском языке наиболее распространенными и переходными словами являются существительные, а исследуемые, примерно, десять слов, употребляются в исключительных случаях.

Ключевые слова: части речи, имя существительное, словосочетание, многозначность, переходное значение

Abstract

The article examines that nouns, by their nature, express the names of nominal, characteristic, and measurement concepts. Some of them, such as pronouns, while not naming directly, serve an expressive function and are widely used in artistic speech in various semantic and stylistic functions. Among these, nouns constitute the primary or initial group of words; therefore, compared to other parts of speech (adjectives, numerals, pronouns), they are characterized by several grammatical categories. In artistic speech, they are often assigned transitional and multiple meanings. According to statistical results based on factual materials taken from minor epics, it is observed that the concept of naming holds a central place in the emergence of multiple and transitional meanings. Adjectives and numerals, in this context, are given in plural or transitional meanings, reflecting their tendency to undergo materialization processes. As a result, among the multiple and transitional words in minor epics, nouns are frequently used, and among them, many words denote parts of the human and animal body, which seems evident. The primary reason for this can be seen in the role and function of body parts in human worldview and interactions with the external environment. In concluding among the studied words commonly found in the Kyrgyz language, the most prevalent and transitional words are nouns. Approximately ten studied words are used in exceptional cases.

Keywords: parts of speech, noun, phrase, polysemy, transitional meaning

Киришүү

Зат атооч сөздөр бардык тилдерде объектинин жана түшүнүктүн аталышын билдирген негизги сөз түркүмү катары келип, ошону менен бирге эле көп, өтмө маанилерде да башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу арбын колдонулары айкын көрүнөт. Зат атоочтун кептеги мындай өзгөчөлүктөрдө колдонулуу мүмкүнчүлүгүнүн кеңдигин көрсөтүү менен Т.Аликулов сөздөрдөгү көп жана өтмө маанилүүлүктүн келип чыгышында улуттук дүйнө таанымдын, карым-катыштык чөйрөнүн да ролу чоң экендигин белгилейт (Т.Аликулов, 1979, 4-6). Бул ойдун бир топ объективдүү илимий пикир экендигин кыргыз тилинин мисалында да тастыктоого болот. Маселен,

Аркамда калган туяк жок,

Акырет кетсем, чырак жок (Кедейкан, 1997, 9-6). Сүйлөмдөрдөгү *туяк, чырак* сөздөрүнүн кийинки, же өтмө маанилеринин келип чыгышында кыргыз элинин тарыхий-социалдык абалынын, чөйрөлүк руханий ой жорумунун себеп болгондугу байкалат. Анткени байыртадан бери мал чарбачылыгы менен тыгыз карым-катышта жашаган элдин таанымында туяктуу жаныбарлардын (негизинен жылкынын мисалында) жашоосундагы туяктын функциясы айкын көрүнгөн да, карып-арып ал-күчтөн тайганда туяк сыяктуу өзүн асыроочу эркек балдарын *туягым* деп аташкан. Ушундай таанымдын негизинде кыргыз эли *Така туякты сактайт, туяк тулпарды сактайт, тулпар эрди сактайт, эр элди сактайт* деген өңдүү учкул айтымдарды чыгарышкан. Ал эми өз урпактарын өмүр жолун улоочу, атын сактоочу, келечегин жарык кылуучу субъект катары кабылдашып, балдарын *чырагым, жарыгым* деп эркелетишкендиктен, *чырак* деген сөздүн кийинки туунду мааниси келип чыккан. Бирок мындай сөздөр тексттик мазмунга ылайык түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдө берилип калышы мүмкүн. Буга мисал катары жогоруда алынган үзүндүнү кийинки *Ошончону бүлдүрдүм, колго түшсөм, сурак жок* деген саптары менен биргеликте карасак, *чырак* сөзүн *балам* деген, же *туяк* сөзүнүн синоними катары эмес, *О дүйнөмдү жарык кылуучу, мени актоочу соопчулук иштерим жок* деген диний түшүнүктөгү маанини да туюнууга болот. Мындан көп, же өтмө маанилерди тактоодо контексттик өзгөчөлүктүн ролу чоң экендиги көрүнөт. Ошондой эле,

Саңоор жүнү толо элек,

Чүрпө экен деп мен сени,

Сабыр кылсам, укпайсың деген мисалдагы *Саңоор жүнү толо элек чүрпө* деген өтмө мааниде колдонулган тизмектин жаралышы кыргыз элинин мүнүшкөрлүк менен алектенип келгендигинин таасири. *Чүрпө* сөзү да башка түрк тилдерине мүнөздүү эмес (Жоодарбешим, 2015, 270-6).

Ал эми, *Качып кетем дегенин,*

Сабап челек кан кылып (“Жоодарбешим”) деген мисалдагы *челек* сөзүнүн өтмө маанисин башка улуттун өкүлдөрү түшүнө албайт. Ал үчүн кыргыз элинде колдонулуп жүргөн *Башы-көзүнөн тамтык жок, челектей (же тулуптай) болуп ийишип кетиптир* деген айтым менен тааныш болушу керек. Бул өңдүү тилдик көрүнүштөрдөн (көп, өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын кеп тутумундагы туюнтмаларынан) улуттук өзгөчөлүктөрдүн белгилери айкын сезилет.

Зат атоочтордун эпостук чыгармалардагы колдонулуу алкагы кеңири жана атооч, этиш сөздөр менен айкаша келүү абалына ылайык келип чыккан маани туюнтуучулук

мүмкүнчүлүгү көп кырдуу. Бир эле зат атоочтун бир эле чыгармада айырмалуу маанилерде колдонулган учурлары бир топ арбын. Маселен,

Жырткычы күч жан келбей,

Жаралганы ээн экен. (Жоодарбешим, 2015, 140-б).

Каргашалуу жан чыкса,

Бир башыңа күч келет (“Жоодарбешим”) деген саптарда катышкан *күч, жан* зат атоочтору ар башка сапта ар башкача маанилерде колдонулган. Мындагы *күч* сөзү 1-мисалда *өп, келгенди жок кылат* деген маанини билдирсе, ушул эле сөз экинчи сүйлөмдө татаал этиштин тутумунда келип, *кыйынчылык, оорчулук* деген маанини туюнтуп колдонулду. Ал эми *жан* сөзү 1-сапта өзүнүн баштапкы абстрактуу маанисинде эмес, *адамзат, айбанат*, жалпы эле *жандуу зат* деген түшүнүктө берилсе, кийинкисинде алдындагы сын атоочтун маанилик катышына ылайык *жоо, жырткыч* деген маанилерди туюнтту.

Негизги бөлүм

Кенже эпостордо көп жана өтмө маанилерде колдонулган төмөнкү зат атоочтор кезигет. Алардын айрымдары түрдүүчө маанилерде ар кайсыл эпосто арбын колдонулса, кээ бирлери сейрегирээк кезигет. Андай сөздөрдүн туунду (кийинки) маанилерди туюнтуу табияты эң алгач өзү менен синтаксистик катышта келген сөздөрдүн лексикалык маанилерине байланыштуу болуп, ошол сүйлөмдө маалымдалган ойду, окуя, көрүнүштү окурманга, же угарманга жеткирүүчү тилдик бирдик катары кызмат өтөйт.

Баш: 1. Адамдын, жалпы эле жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон дене мүчөсү.

Алтын баштуу Ак аркар,

Жатактан башын чыгарып (Жоодарбешим, 2015, 87-б).

2. Адамдын же айбандын өзү.

Кара башым кан эле,

Кайрымык кулсуң дедирдим (Кедейкан, 1997, 106-б).

Пайдасы тиет башыңа,

Нурпериден айрылба, досум (“Жоодарбешим”).

3. Бир нерсенин же түшүнүктүн алгачкы чыккан жери, жогорку жагы, башталышы.

Токсон суунун урунуш,

Токсон дайра куюлуш,

Так ошонун башы экен (“Жоодарбешим”).

Мен суу башына барамын,

Жогортон кечүү чаламын (Эр Табылды, 2015 188-б).

Аяк, башы көз жетпейт,

Жердин жүзү тунарып (“Жоодарбешим”).

4. Жалпы эле өсүмдүктөрдүн эң жогорку жагы, учу.

Бетеге башы былк этип,

Кыраңдан чыкса кылт этип (“Жоодарбешим”).

5. Чоку, төбө бийик нерсенин жогорку, үстүнкү бөлүгү.

Баатыр Жоодар, Нурпери,

*Бийик барып отурду,
Мунаранын башына* (Жоодарбешим, 2015, 136-б).

6. Тескөөчү, башкаруучу, башчы.

*Миң башы менен кор башы,
Колго тийсе, бурдадым* (“Кедейкан”).

7. Мыкты, тандамал, башкалардан өзгөчө, биринчи, же негизги.

*Суу боюнда жаш кайың,
Бүрдүү чыккан баш кайың,
Так ошого барыптыр* (“Жоодарбешим”).

*Булбул, тоту баш болуп,
Түркүн куш сайрайт, чуркурайт* (“Жоодарбешим”).

8. “Мурдатан”, “алгач” деген мезгилдик, же тактоочтук түшүнүктө колдонулат.

*Тилиңди албай, энеке,
Тетири жүрдүм башынан* (Кедейкан, 1997, 27-б).

*Кыялы башка бузулуп,
Келе жаткан башынан,
Нурпериге кызыгып* (“Жоодарбешим”). ж.б.

Кыргыз тилинин сөздүгүндө (2011) бул сөздүн баштапкы (негизги) мааниси менен биргеликте 8 мааниси көрсөтүлгөн. Биз тараптан кенже эпостордон жыйналган фактылык материалдарда сөздүктө 7-катарда белгиленген (Болуп жаткан иштин, окуянын ж.б. дал үстү, өзү, жаны) мааниси кезиккен жок. Бирок сөздүктө көрсөтүлбөгөн, биз жогоруда 8-катарда берген мезгилдик түшүнүктү туюнткан мааниси үч мисалда учурады. *Баш* сөзүнүн негизги эмес туунду маанилерине жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү уланганда, мезгилдик (тактоочтук) маанинин пайда болгондугу көрүнөт. Анткен менен бул абал да контексттик өзгөчөлүккө байланыштуу. Маселен, *Кетти эле мени башында, кербен башы карт алып* (“Кедейкан”) деген сүйлөмдө **башында** мезгилдик түшүнүктү билдирип, бышыктоочтук милдетти аткарып келсе, *Падыша Нур башында, эл узатып баратат* (“Жоодарбешим”) деген мисалда ошол эле сөз орундук маанини туюнтуп, баяндоочтук милдетте келди. Мындай учурлардан көп маанилүү сөздөрдүн кепте өтө ийкемдүү колдонулары көрүнөт.

Ошондой эле эпостордо *баш* сөзүнүн синтетикалык, аналитикалык ыктарда башка сөздөрдүн жасалышына негиз болгон учурлары көп жолугат.

*М: Кол башындай ак баитык,
Жанга салса, чак баитык* (Жоодарбешим 1997, 11-б).

*Эн баитык кыласың,
Казайынбы көрүңдү* (“Жоодарбешим”).

*Базарга бүгүн салалы,
Башма-баш өзүн баалашып,
Бир кайырмак алалы* (Кедейкан, 1997, 98-б).

*Башка боор адамды,
Баш бактырбай узатчу* (“Кедейкан”) ж.б.

Бул өңдүү фактылык материалдардан талдоого алынып жаткан сөздүн кыргыз тилинде өтө көп маанилик бөтөнчөлүктөрдө колдонуларын андоого болот. Түшүндүрмө сөздүктө да бул сөздүн маанисине байланыштуу келип чыккан эки жүз элүүдөй жөнөкөй, татаал түзүлүштөгү сөздөр, фразеологизмдер, учкул айтымдар көрсөтүлгөн (КТС, 2011, 231-248б.б).

Алардын бир нечеси кенже эпостордо да жогоркудай негизде, айрымдары кайталанган түрдө бир топ арбын колдонулган. Бул сөздүн кыргыз тилинин лексикалык курамын байытуудагы орду өзгөчө экендигин көрүүгө болот. Маселен, *башчы, башта, башынан, баштык, миң башы, эл башы, кол башчы, жол башчы, иш башы, баш тарт, баш ий, баш байге, баш кош, башбак, ээн баш, кара башыл, башын байлоо* деген өңдүү сөз жана сөз айкаштарынын жасалышында *баш* сөзүнүн негизги орунда тургандыгы айкын билинип турса, *бөлөк, бөтөн, чоочун, өзгө* сөздөрүнүн синоними болгон *башка* сөзүнүн да уңгусу ошол эле *баш* экендиги дароо аңдалбайт. Бирок төмөнкүдөй мисалдардан *башка (башкача)* сөздөрүндө камтылган өз алдынча нерсе (*субъект, же объект*), *түшүнүк* деген маанинин *баш* сөзүндө да бар экендигинен булардын түпкү семантикалык катышын көрөбүз. М: *Кайра баштан кетишти, Найза менен сайышып* (“Жоодарбешим”).

*Тилин алып сулуунун,
Жөнөп кетсе ал Жоодар,
Ишти башка баштайлы* (“Жоодарбешим”).

Мындагы *кайра баштан* деген сөз эгерде *кайра башкадан, кайра башынан* деп берилсе, уйкаштыкка гана таасири болуп, бирок жалпы маани бузулбайт. Ал эми *Ишти башка баштайлы* деген саптагы *башка* сөзүндө да өз алдынча, *кайра башынан* деген маанилик түшүнүктөрдүн катышы бар.

Кол 1. Адамдын, маймылдын, кенгурунун эки ийининен баштап манжаларына чейинки дене мүчөсү. *Жебе кармап колуңа, Кырааным, жазбай ата көр* (“Жоодарбешим”). Ошондой эле төрт аяктуу жаныбарлардын алдынкы буттары да *кол* деп айтыла берет. *Карышкыр капканга колунан түшүптүр. Кол жиликти бөлүп кой.*

2. Согуштук күч, кошуун, аскер:

*Белгисиз жерден кол чыкты,
Белесте турган жашынын* (“Жоодарбешим”).
*Көкдөө келет күүлөнүп,
Көп колуна сүйлөнүп* (Эр Төштүк, 1996, 134-б).

3. Дарыя өрөөнү, дарыя нугу, куймасы, салаа деген маанилерди берген түшүнүк. Мындай маанилик өзгөчөлүктө берилиши эпостордо кезиккен жок.

Кол сөзү кыргыз тилинде жогоруда көрсөтүлгөн 1-2-маанилеринде келип, экинчи бир түз же өтмө маанидеги этиш, кээде атооч сөздөр менен катышта болуу аркылуу семантикалык бүтүндүктөгү туруктуу айкалыштарды уюштурат. Маселен, *кол башындай, кол баштык* деген айкалыштардын экөөндө тең *кол* сөздөрү баштапкы маанилеринде келген болсо, *кол башта, кол башчы* деген учурларда кийинки туунду маанилеринде колдонулган. Мындай негизги туруктуу айкалыштардын жасалышында аталган сөздүн түпкү мааниси негизги ролду ойноору айкын көрүнөт. М: *кол алдында, кол алышуу, кол арага жароо, кол бала, кол берүү, кол жазма, кол көтөрүү, кол жууп калуу, кол ийрисине тартат, кол кабыш кылуу, кол кесер, кол коюу, кол куушуруу* ж.б. Кенже эпостордун тилинде мындай айкалыштардын байыртадан калыпташкан түрлөрү бир топ арбын учурап, бирок кийинчерээк келип чыккан түрлөрү (*кол кой, кол тамга* ж.б.) кезиккен жок. М:

*Колун алды Ак эшен,
Куру сөзгө алданып*

*Жетимишке келгиче,
Кол кармашып тең өстүк*

*Сексен кербен барганбыз,
Кыркын колго түшүргөн
Намысы тийип колуна,
Ичи толо дем болуп* (Жоодарбешим, 1997, 236-б).

*Кайта колго тийдиңби,
Качкан бакты, дөөлөтүм* (Кедейкан, 1997, 183-б).

Эпостук чыгармалардагы көп, өтмө маанилерде колдонулган сөз жана сөз айкаштарынын көпчүлүк курамын адамдын дене мүчөлөрүнүн, алардын ичинен да, өзгөчө, башта жайгашкан түрлөрүнүн туунду маанилеринин арбын экендиги айкын көрүнөт. Анын себебин адамдын сырткы чөйрөнү кабылдоосундагы көрүү, угуу, азыктануу органдарынын негизги орунда тургандыгы менен түшүнүүгө болот. Бул ойду бышыктоого “*Кулак угуп, көз көргүс, Жерге кетип барасың*” (“Жоодарбешим”) деген өңдүү айтымдар да негиз боло алат. Мындай көп, же өтмө маанилеринде колдонулган сөз жана сөз айкаштарынын мисалы катарында кенже эпостордо төмөнкүлөр кезикти:

Бет. Жүз 1. Баштын ооз, мурун, көз жайгашкан алдыңкы бөлүгү, адамдын жүзү. **2.** Жердин, тоонун, көлдүн, китеп, стол, дасторкон сыяктуу тегиз формага ээ болгон заттын үстүнкү көрүнгөн тарабы. **3.** Уят, абийир, ынсап деген мааниде (уятсыз, уяты жок, абийирсиз, абийири жок, ынсапсыз, ынсабы жок, бетсиз, бети жок. *Жүз сөзү бет сөзүнүн абсалюттук синоними катары келип, айрым бир стилистикалык бөтөнчөлүктөрдө колдонулат (бети кара – жүзү кара, жүзү жок – бети жок, бети ачылды – жүзү ачылды, беттештирди – жүздөштүрдү ж.б).* Бирок бет алды (жүз алды эмес), бетке чабар (жүзгө чабар эмес), эки команданын беттешүүсү (жүздөшүүсү эмес), жүз көрүшкүс болушту (бет көрүшкүс болушту эмес) ж.б. Ошондой эле *бети жок* деп көбүнчө уят иш жасоого аракеттенген, же андай сөздү сүйлөгөн адамга карата айтылса, *жүзү жок* деп, айтканын танып кеткен, жакшылыкты тез унуткан адамдарга карата айтылат. Биз иликтеген кенже эпостордо бул сөздөрдүн төмөнкүдөй берилиштери кезикти:

*Как талаанын бетинде,
Калдайып нечен дөө калды* (“Жоодарбешим”).
*Аяк, башы көз жетпейт,
Жердин жүзү тунарып* (Эр Төштүк, 1996, 284-б).
*Күңгөйдүн бет жагында,
Көк тиреген бийик бар* (“Жоодарбешим”).
*Чыйырчык чаар жүзү бар,
Бир башкача куштун жүнү бар* (Жоодарбешим, 1997, 221-б).

Чоку 1. Баштын үстүнкү тарабы, төбөсү. *Баласын койнуна катып, чокусунан жыттап койду* (Байтемиров (КТС, 2011, 733-б). **2.** Бир нерсенин (көбүнчө тоонун) эң башы, бүткөн жери, учу.

*Чокудан аркар кулады,
Баи көтөрбөй сулады.
Чокулары асканын
“Бурутка” тийип бүлбүлдөйт* (“Жоодарбешим”). ж.б.

Тумшук. Жан-жаныбарлардын баштарынын оозу, мурду жайгашкан алдыңкы бөлүгү:

*Тумшукта мүйзүн аркайтып,
Өзүнчө жүрөт кериги* (“Жоодарбешим”).

2. Кургактыктын сууга учтанып кирип турган бөлүгү же тоонун урчугу, сүйрүлөнгөн бөлүгү.

*Тоо түгөнгөн урчукта,
Өткөндө белдей урчуктан,
Түзгө түшкөн тумшукта.
Жайылып аккан суу экен
Тоо түгөнгөн тумшуктан* (Жоодарбешим, 1997, 143-б).

Маңдай 1. Баш сөөктүн каштан жогорку чачка чейинки бөлүгү.

*Чечендин көркү таңдайда,
Баатырдын көркү маңдайда* (Макал).

2. Алды тарап, каршылаш жак.

*Маңдайлаша калганда,
Найза болот бул сака* (“Эр Төштүк”).

3. Тагдыр, жазмыш.

*Каргап койсо Ак жөкө,
Маңдайың толгон шор болот* (“Жоодарбешим”). ж.б.

Жаак 1. Адамдардын же айбандардын тиштери орногон астыңкы жана үстүңкү бет сөөктөрү (КТС, 2011, 455-б). Сөздүктө бул баштапкы маанинин негизинде метафоралык ыкта келип чыккан үч мааниси көрсөтүлгөн. Бирок эпостордо сөздүктө көрсөтүлбөгөн, тактап айтканда, жебенин учуна карата колдонулган маанилик өзгөчөлүгү арбын кезигип, сөздүктө берилгендери (кара жаак булдурсундан башкалары) кезиккен жок. М:

*Тогузунда машыккан,
Кара жаак жебе тартканга.
Алтын жаак сыр жебе,
Чоюла түшүп, чап этип* (“Жоодарбешим”). ж.б.
*Кара жаак, булдурсун,
Кармай калып имерди* (Эр Төштүк, 1996, 98-б).

Тил 1. Омурткалуу айбандардын жана адамдардын оозунун ичиндеги тамакты чайнап жутууга жардам берүүчү, анын даамын аныктоочу, ал эми адамдарда, андан тышкары табыш чыгарууга катышуучу орган (КТС, 2011, 546-60). Эпостордо бул сөздүн башка сөздөр менен айкаша келип пайда кылган төмөнкүдөй маанилик түрлөрү кезикти: Айтылган сөздү, акыл кеңешти угуу, аны менен макул болуу, айтканга көнүү, сөзүн таштабоо.

М: *Тилиңди албай, энеке,
Тетири жүрдүм башынан* (“Кедейкан”).
Сөзү менен, кеңеши боюнча деген мааниде.
М: *Нурпери айткан тил менен,
Айлап жолду басты эле* (“Жоодарбешим” 2015, 156-б).

жок деген айкалыш сөздүктө берилгендей. *Унчукпаган, оозунан жаман сөз чыкпаган, жоош* деген мааниде эмес, *Тил оозунан ажыроо, тил оозу жок жатып калуу* деген мааниде берилген.

М: *Азимкандын тили жок,*

*Ах, Гүлайым шордуунун,
Таштап кетер күнү жок (Кедейкан”).
Каргышы тийген, айтканы айткандай келген деген мааниде.
М: Перинин кызы Айсалкын,
Касиеттүү жан экен,
Тилинде мөөрү бар экен (Эр Төштүк, 1996, 238-б).*

Каш 1. Көз чанагынын үстү жагына кыйгачтана өскөн кыска кылдуу тилке (КТС, 2011, 809-б). Кенже эпостордо кийинки *Нерсенин жаны, бет алды жагы, көз алды тарабы* деген өтмө маанилеринде көп колдонулган.

*Шынарлашып кетишпей,
Акпери кырк кыз кашында (“Жоодарбешим”).
Жаралуу болуп мен жаттым,
Багып турдуң кашымда (“Эр Табылды”).
Эр Конокбай балбаны,
Эр Төштүктүн кашына,
Дароо келип калганы (Эр Төштүк, 1996, 78-б).*

Ооз 1. Адамдын жана жан-жаныбарлардын тамактануучу мүчөсү. Кыргыз тилинде бул сөздүн өзүнчө келип да, башка сөздөр менен айкаша келип да түрдүүчө өтмө маанилерде колдонулган учурлары арбын. Алардын, дээрлик, баардык түрлөрүнө түшүндүрмө сөздүктө маалымат берилсе да, эпостордо сөздүккө киргизилбей калган мааниси да учурайт. Маселен, *Мына ошондо Кылкара, Араандай оозун ачты эле* (“Жоодарбешим”) дегенде *оозун ачты* айкашынын эки компоненти тең түз маанилеринде колдонулгандыгын көрөбүз. Ошондой эле төмөнкүдөй негиздеги өтмө маанилерде колдонулган учурлары кезигет: *Жумурткадай ак сандык, Ала коюп колуна, Токтобой оозун ачканы* (“Жоодарбешим”). *Ооз омуртка тушу деп, Оң кылбас жерим ушу деп* (“Эр Табылды”). *Кагылайын Элдияр, Ант оозанган тилиңден* (“Эр Табылды”). ж.б.

Бел 1. Дененин жамбашка жакын ичкерээк тартып кеткен арка жак бөлүгү, арканын жамбашка жакын бөлүгү (КТС, 2011, 256-б). Бул сөздүн сөздүктө берилген өтмө маанилеринин үч өзгөчөлүгү тең эпостордо колдонулган.

Чен-өлчөмдү билдирген маанисинде:
*Бетеге белден жерине,
Тиш тийбеген керүүгө,
Желип кетип калды эми (Жоодарбешим 1997, 87-б).*

Жөлөк, таяныч, тирек деген маанисинде:
*Бала Жоодар баатырдын,
Аскар тоодой бели бар,
Атасы Төштүк эри бар* (“Жоодарбешим”). Тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкыраак жери деген маанисинде:

*Кара Тоонун белинде,
Кароолдо турган жеримде* (“Курманбек”). ж.б.

Боор 1. Өттү жана тамак сиңирүүгө керек болгон заттарды иштеп чыгаруучу адамдын жана айбандын ички органы, мүчөсү (КТС, 2011, 298-б). Кенже эпостордо бул сөздүн

төмөнкүдөй өтмө маанилерде колдонулган учуралы кезигет. Төш тарап, көкүрөк жак, ич жак тарап:

*Медетканды Гүлайым,
Кучактады бооруна (“Кедейкан”).
Жону кара, боору чаар,
Чоңдугун көрсөң бир укмуш (“Жоодарбешим”).
Жердин, тоонун, дубалдын ж.б. капталы, бети:
Кара жер боорун кең оюп,
Катын да болсом көмбөдүм (“Кедейкан”).
Тукуму, теги бир деген маанисинде:
Райхан айтты, жаши боорум,
Жатындаш Медет болбогун?
Башка боор адамды,
Башибактырбай узатчу (Кедейкан, 1997, 78-б).*

Ич 1. Адамдын, жаныбарлардын ичек-карын жайгашкан бөлүгү, курсагы (КТС, 2011, 681-б). Башкалардан жашырган, ачык айтылбаган ой-пикирди, адамдын сыр туткан көңүл жайын билдирген өтмө маанисинде эпостордо арбын колдонулган: *Ойлонуп ал ичинде, Бербей алып калышты. Карап туруп бул чалдын, Ичинде калды арманы (“Жоодарбешим”).* Тулку бою, ой сезими деген мааниде: *Намысы тийип колуна, Ичи толо дем болуп (“Жоодарбешим”).* Туруктуу айкалыш формасында келип, кайгыруу, кабатырлануу деген мааниде берилген: *Баятан берки сөзүңдү, Байкасам күйүп, ичим чок (“Курманбек”).* ж.б.

Туяк 1. Малдын бутунун жерди басуучу мүйүздүү бөлүгү (КТС, 2011, 607-б). Эпостордо эркек баланы да, кыз баланы да туюнткан өтмө маанилеринде колдонулган: *Жалгыз туяк баланы,*

*Титинип кантип каргадың?! (“Жоодарбешим”).
Өзүңдүн жалгыз туягың,
Боз ала болуп калат деп,
Боор тартып турамын (Эр Табылды, 1981, 58-б).
Кыз да болсо туягың,
Тили ширин Гүлсыйна (“Жаныш-Байыш”).* ж.б.

Кенже эпостордогу көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн ичинен зат атоочтор бир топ арбын колдонулуп, ал эми алардын ичинен адамдын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аталыштарын билдирген сөздөрдүн көп экендиги ачык көрүнөт. Анын негизги себеби катары адамзаттын дүйнө таанымындагы, сырткы чөйрө менен болгон карым-катышындагы дене мүчөлөрүнүн ролунун, функциясынын ордун көрүүгө болот. Биз фактылык материалдарды топтогон эпостук чыгармаларда жогоруда көрсөтүлгөн сөздөр өз алдынча жана экинчи бир сөз менен туруктуу айкалыш формасында келип бир топ эле көп колдонулган. Булардан тышкары да *көз, карек, тукум, канат* деген сөздөр өтмө маанилерде берилип, чыгарманын көркөмдүгүн, ойду образдуу берүүнү ишке ашырган тилдик бирдиктер катары кызмат өтөшкөн.

*М: Жамандыкка чыдаган,
Сен элең, Экез, оң көзүм (“Курманбек”).
Андай эмес, карагым,
Сөзүн уккун абаңын (Кедейкан, 1997, 89-б).*

Чоюндан калган Темир ал,
Тукуму бизге кас деди (“Жоодарбешим”).
Кылчайбай жоону качырсаң,
Кыркыңар мага кырк канат (Курманбек, 1998, 62-б).

Кенже эпостордун тилинде (азыраак санда болсо да) көпчүлүк окурман үчүн дароо түшүнүүгө оор болгон, көпчүлүк учурда башка маанини билдирген, 2011-жылы чыккан “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” түшүндүрмө берилбеген зат атооч сөздөр учурайт. Бирок алар өздөрү катышкан чыгарманын мазмундук, көркөмдүк сапаттарына терс таасирлерин тийгизбей, “өз ордулары” менен колдонулган. Андай сөздөр катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: *оттук, сугат, тоют, жөндөмү, жөнүндө, тамаша, өмүрү, жубайым* ж.б.

Сөздүктө *от* сөзүнүн үч башка омонимдик катарлары көрсөтүлүп (КТС, 2011, 332-333-б). Бирок алардын I-II маанилеринен синтетикалык ыкта жасалган. “оттук” сөзүнүн I маанисинен жасалган түрү гана көрсөтүлгөн да, мисалдары аралаш берилип калган

Оттук от күйгүзүү үчүн колдонулган чакмак таш: *Оттугу жатыр, кабы жок* (“Манас”) ...*Оттугу-Ала-Тескейде, Жуушаты-Күмүш-Күңгөйдө* (КТС, 2011, 335-б). Мындагы акыркы мисал “Жоодарбешим” эпосунда айтылып, андагы *оттук* деген сөз *оттой турган орду, жайыты* деген мааниде берилген. Анын бул маанисин кийинки антонимдик катышта келген *жуушаты* деген сөз да айкындап турат. Демек, бул мисал сөздүккө туура эмес негизде киргизилип калган.

Сугат 1. Өсүмдүктөрдү, жерди сугаруу, суу жаюу жумушу.

*Сугатчы сугат сугарса,
Жайылып суусу суналса.*

2. Мал сугарылуучу жер. 3. Кызытылган металды чыңоо, сууга салып курчутуу жолу.

Сугатына чыдабай,

Суук булак соолгон (КТС, 2011, 455-б). “Жоодарбешим” эпосунда бул сөз “суусуну” деген мааниде колдонулган:

*Кайран буудан Кылкара,
Сугаты кана суу ичип,
Көк отуна тойду эле...*

Шек *Күмөн ишене албастык* деген маанисинен тышкары *коркунуч* деген маанини да камтып колдонулган:

*Мен туйганды туйдуңбу?
Аманат жанга шек келет* (“Жоодарбешим”).

Тоют Малга берилүүчү жем-чөп, силос ж.б. жалпы жыйындысы. Малдын тоюту. Тоют чөптөр. Чыктуу тоют. Кесек тоют. Тоют даярдоо (КТС, 2011, 578-б). Бул сөз “Кедейкан” эпосунда адамга байланыштуу айтылып, *кардым тойбой, курсагым тойбой* деген мааниде колдонулган:

*Тоютум канбай ал кезде,
Токмок жесим көп элден.*

Жөндөм Ар нерсенин ыгын, жолун, көзүн тапкан ишмердик, жарамдуулук, айлакерлик, эпчилдик, аткаруу шыгы:

Азыр да жөндөмүнө беремин баа,

Баш ийем азаматтын артыгына (КТС, 2011, 583-б). Бул сөз “Жоодарбешим” эпосунда *жөнү, ыгы, учуру* деген мааниде берилген:

*Жөнөй турган мезгилдин,
Жөндөмү келип калыптыр.*

Жөнүндө Бул сөз кыргыз тилинин сөздүгүндө (КТС, 2011, 591-б). көрсөтүлгөн анын уңгусунун (жөн) маанилерине да, жандоочтук кызматына да дал келбеген *ыктыярында, башкаруусунда* деген мааниде “Кедейкан” эпосунда колдонулган:

*Түркмөндөрдүн баарысы, Залимканга көрүнсөң,
Залимкандын жөнүндө, Каласыңар өлүмгө.*

Тамаша 1. Көңүл ачуу, шаттануу максатына ылайыкталган ар кандай шарттагы оюн-күлкү, оюн-зоок, таң-тамаша:

Тамаша кылып мергени,

Тарс этип түтүн булаткан 2. Чындап эмес, ойноп сүйлөө, көңүл ачуу, күлкү чыгаруу иретинде: – *Тамаша кылам, ой, ороңдобо жөнү жок* (КТС, 2011, 500-б). *Тамаша* сөзү “Жоодарбешим” эпосунда *күтүлбөгөн, таң калыштуу, укмуштай* деген өтмө маанилерде колдонулган:

*Оң кол жагын караса, Чокусу аппак кар экен,
Ошондо экен тамаша. Бийиги башка шаң экен.*

Өмүрү Сөздүккө бул сөздүн мындай грамматикалык формада берилиши, ошодой эле *өмүрү өрнөк, өмүрүн тилөө* деген айкалыштар киргизилбей калган. *Өмүр* сөзүнүн 3-жактын таандык мүчөсүн кабыл алган формасында келип, бирок ээлөөчү жак катышпай (адам өмүрү, Айтматовдун экинчи өмүрү деген негизде эмес) берилүү менен *эч качан, эч убакта* деген тактоочтук мааниде колдонулган учуру “Жоодарбешим” эпосунда кезигет: *Эн жаткан жер экен,*

Келбеген адам өмүрү.

Сейрек болсо да айрым зат атооч сөздөр орунсуз колдонулуп, анын ошол саптагы мааниси түшүнүксүз, же логикалык таанымга ылайык келбей калган учурлар кезигет. Маселен, “Кедейкан” эпосунда *Жатындашым Медеткан, Жанымда турат жубайым. Өзүмдүн атым Райкан, Атамдын аты Азимкан* деген саптарда эркек каармандын эркек бир тууганын *жубайым* деп айтуусу түшүнүксүз болуп калган. Бул сөздүн бул контекстке ылайык мааниси сөздүктө да көрсөтүлгөн эмес. Балким, бул сөз *Жуп Айым* же *жубум, шеригим, жарыгым* деген маанилерде айтылып, аны кагазга түшүргөн адам маани бербей айтылышы боюнча бириктирип жазып коюшу мүмкүн. Ал эми сөздүктө: *Нерсе. Аты аталып көрсөтүлбөгөн кандайдыр бир буюм, зат* (КТС, 2011, 288-б) деп көрсөтүлгөн сөз “Жоодарбешим” эпосунда “*неме*” формасында берилип, *эч нерсе, жана жан, зат* деген маанилерде колдонулган:

*Жылас калган калың мал, Кыстап башыңды,
Неме койбой жыйгыла Айдап жүргөн немесиң.*

Кенже эпостордо түбү, жүзү, ичи, сырты, алды, чети деген сыяктуу бир топ жардамчы атоочтор маани берүүчү сөздүк да, жардамчы атоочтук да кызматтарда колдонулуп, көбүнчө өтмө маанилерде берилген: *Ааламдын жүзүн кыдырып,*

Алдындагы Чалкуйрук,

Арыйын деп калыптыр (“ЭрТөштүк”). Мындагы жүз сөзү *Адамдын өңү, бети, ырайы* деген маанисинен чыккан өтмө мааниде келип жардамчы атоочтук кызматта колдонулса, *алдындагы* деген сөздүн уңгусун түзгөн *алды* жардамчы атоочу синтетикалык ык аркылуу сын атоочко өтүп, өтмө мааниде колдонулган. Анын (бул мисалдагы *алды* сөзүнүн) туюнткан мааниси сөздүктө көрсөтүлгөн эмес.

Түп I 8. Тек, ата-баба, түпкү теги, тукуму. *Түп атаңыз Түгөл али, Ушу турган Күлчоро, Ойлосоң, уулум, атаңыз* (КТС, 2011, 615-б). Бул жардамчы атооч “Жоодарбешим” эпосунда маани берген сөз, же зат атооч катары келип, өтмө маанилерде колдонулган: *Түбүң байкап отурсам,*

*Түбү душман түсүң бар.
Түбү душман мына ушул,
Жин, пери мунун энеси.*

Ичи Бул жардамчы атооч кенже эпостордо алдында келчү илик жөндөмөлүү зат атоочторунан ажыратылып, маани берген сөз түрүндө, төмөнкүдөй маанилик өзгөчөлүктөрдө колдонулган: Буюм-тайымдардын ички бөлүгү, ич тарабы деген мааниде:

*Алтымыш килттүү ак сандык,   Эрге ылайык бир буюм,
Ачкычын салып ачты эле,   Ичинен издеп тапты эле.* (“Жоодарбешим”).

Башкаларга билдирбеген, сыртка ачык чыгарылбаган ой-пикирди, көңүл жайды билдирген маанисинде:

*Сыртынан күлүп Кенжеке,
Ичинде жүрөт күйүнүп* (Жоодарбешим, 1997, 76-б).

Бул мисалдагы *сыртынан* деген жардамчы атооч да көрсөтүлгөндөй негизде маани берген сөз катары колдонулуп, *ичинде* сөзү менен антонимдик катышта берилген.

Айрым учурларда жардамчы атоочтук кызматында келүү менен да төмөнкүдөй өтмө маанилерде колдонулган: көп сандагы жандуу, жансыз заттардын арасы деген мааниде: *Эл ичинен көп карайт,*

Элдияр, Эрмек ынагын (Эр Табылды, 1981, 65-б).

Мезгилдик маанилерди туюнткан зат атоочтор менен келип, убакытты билдирген маанисинде: *Курманбектин салдырган жайы эки жыл ичинде бүттү* (“Курманбек”). *Күндүзүндө тыным жок, Түн ичинде уйкум жок* (Эр Төштүк, 1996, 93-б).

Чет 1. Бир нерсенин чеке жагы, жээк жагы, түгөнгөн жери, уч жагы: *Көсөл күрөң бээни, огороддун четине алып барып аркандады* (Каимов). 2. Башка, бөлөк, бөтөн. Чет эл. Чет мамлекет. 3. Обочо, сырт жак, Оолак: – *Ооруну шылтоолоп четте калганым болбос деп, басып келдим, Сабыржан* (КТС, 2011, 724-б). Жоодарбешим эпосунда бул сөз сөздүктө көрсөтүлбөгөн *ылгабай, тандабай, туш келгенин* деген маанисинде колдонулган: *Жыргалын көрсүн баккан эл, Четинен кармап кыргыла.*

Жыйынтык

Жалпылап айтканда зат атооч сөздөрдүн тилдеги басымдуу ролу элдик оозеки чыгармаларда кездешкен көп, өтмө маанилүү сөздөр талдоого алынды. Мында зат атоочторго көмөкчү кызматта болгон жардамчы атоочтор грамматикалык жактан да (илик жөндөмөлүү зат атоочтордон кийин жана өз алдынча келип), маанилик жактан (жардамчы атооч жана зат атооч, же тактооч катары келип) да өтмө маанилерде колдонулгандыктан эпостук чыгармалардын мисалында берилди.

Ошондой эле эпитет түрүндө колдонулган зат атоочтордун өз табиятында өтмө маанилүүлүктүн белгилерин камтуу менен арбын колдонулушун да эпос жанрынын тилдик курулушундагы орчундуу өзгөчөлүк катары каралды.

Жыйынтыктап айтканда башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу (этиштердин башка) зат атоочтор кенже эпостордун тилинде да көп жана өтмө маанилерде арбын колдонулгандыктан, адамдын, же жаныбарлардын дене мүчөлөрүн туюнткан эле он беш зат атооч түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдө берилгендигин ачып берүүгө аракет жасалды. Маселен, бир эле *баши* сөзүнүн сөздүктө көрсөтүлгөн сегиз маанисинин бардыгы кезигип, андан тышкары башка сөздөрдүн мофологиялык, синтаксистик ыктар аркылуу жасалышына база болгон учурлары (баштык, башма-баш ж.б) көп учурайт. Мындай сөздөрдүн маанилик айырмачылыктарын аныктоодо алардын синтаксистик кызматтарын көрсөтүүгө да туура келди. Ошондой эле *оттук*, *сугат*, *тоют*, *жөнүндө*, *тамаша*, *өмүрү* деген өңдүү фактылык материалдар да талдоого алынып, зат атоочтордун сөздүктө көрсөтүлбөгөн маанилик өзгөчөлүктөрүнө түшүндүрмөлөр берилди.

Адабияттар

1. Абдулдаев, Э. (1998). *Азыркы кыргыз тили*. Бишкек.
2. Аликулов, Т. (1979). *Полисемия существительных в узбекском языке*. Автореф. дисс. канд. филол. наук.
3. Жоодарбешим, (1997). *«Эл адабияты» сериясы, 3-том*. Бишкек.
4. Жоодарбешим, (2015). *«Эл адабияты» сериясы, 3-том*. Бишкек.
5. Кедейкан, Олжобай менен Кишимжан, (1997) *«Эл адабияты» сериясы, 3-том*. Бишкек.
6. Курманбек. Сейитбек, (1998). *«Эл адабияты» сериясы, 5-том*. Бишкек.
7. Кыргыз тилинин сөздүгү, (2011). *1-2 бөлүк*. Бишкек: «AVRASIA PRESS».
8. Эр Төштүк, (1996). *«Эл адабияты» сериясы, 2-том*. Бишкек.
9. Эр Табылды, (1981) *Кыргыз эл эпосу*. Фрунзе: «Кыргызстан».

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 200-211

ТЕОЛОГИЯ

УДК:

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_17](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_17)

**ХИБАТУЛЛАХ АТ-ТАРАЗИЙ (АТ-ТҮРКИСТАНИЙ) ЖАНА ИСЛАМ ИШЕНИМ
НЕГИЗДЕРИ ТУУРАЛУУ КӨЗ КАРАШТАРЫ**

ХИБАТУЛЛА АТ-ТАРАЗИ И ЕГО ВЗГЛЯДЫ НА ОСНОВЫ ИСЛАМСКОЙ ВЕРЫ

HIBATULLAH AT-TARAZI AND HIS VIEWS ON THE FOUNDATIONS OF ISLAMIC FAITH

Галмаматов Атабек Акпаралиевич

Галмаматов Атабек Акпаралиевич

Galmamatov Atabek

PhD, Арашан гуманитардык институту, Ош мамлекеттик университети

PhD, Арашанский гуманитарный институт, Ошский государственный университет

PhD, The Arashan Humanitarian Institute, Osh State University

atabekg@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6653-2910

ХИБАТУЛЛАХ АТ-ТАРАЗИЙ (АТ-ТҮРКИСТАНИЙ) ЖАНА ИСЛАМ ИШЕНИМ НЕГИЗДЕРИ ТУУРАЛУУ КӨЗ КАРАШТАРЫ

Аннотация

Хибатуллах ибн Ахмад ат-Таразий ат-Түркистаний XIII-кылымдын аяк чендери жана XIV-кылымдын биринчи жарымында жашап өткөн ханафий-матуридий мазхабындагы аалымдардын бири. Бирок, тилекке каршы көп таанылбай келген. Келам жана фикх жаатында бир канча эмгектин ээси. Ошол эмгектеринен экөөсү гана азыркы күнгө чейин жетип келген. Алардын бири Шарху Акидатит Тахавий, ал эми экинчиси Табсиратул асрар фи шархил Манар. Хибатуллах ат-Түркистанийди өз учурунда ханафий-матуридий мазхабын окуп-үйрөнүп, аны жайылтууга аракет кылган ислам аалымдарынын катарына кошсок болот. Бул макаланын максаты Хибатуллах ат-Таразийдин өмүр таржымалы жана ислам ишеним негиздери тууралуу көз караштарын жеткирүү.

Ачкыч сөздөр: Хибатуллах, Тараз, Түркистаний, акыйда, Тахавий, ханафий, матуридий

ХИБАТУЛЛА АТ-ТАРАЗИ И ЕГО ВЗГЛЯДЫ НА ОСНОВЫ ИСЛАМСКОЙ ВЕРЫ

HIBATULLAH AT-TARAZI AND HIS VIEWS ON THE FOUNDATIONS OF ISLAMIC FAITH

Аннотация

Хибатуллах ибн Ахмад ат-Таразий ат-Туркестани — один из ученых ханафитско-матуридского мазхаба, живший в конце XIII — первой половине XIV века. Но, к сожалению, не получил широкого признания. Он является обладателем нескольких работ в области калама и фикха. До наших дней сохранились только две из этих книг. Один из них - Шарху Акидатит Тахавий, а другой - Табсиратул Асрар фи Шархил Манар. Хибатуллах ат-Туркестани может быть включен в число исламских ученых, которые изучали ханафитско-матуридитский мазхаб и пытались его распространить. Цель данной статьи — представить историю жизни Хибатуллы Тарази и его взгляды на основы исламской веры.

Abstract

Hibat Allah at-Tarazi at-Turkistani is a Hanafi - Maturidi scholar that lived at the end of 13th century and in the beginning of 14th century. Unfortunately, he could not be more famous. He has some works in Islamic theology and law. Only two of them can reach until today firmly. One of them is the Sharh al-Aqidah at-Tahawi and the other is Tabsirah al-asrar fi sharh al-Manar. Hibatullah at-Turkistani can be included among the Islamic scholars who studied the Hanafi-Maturidi school of thought and tried to spread it. The purpose of this article is to present Hibatullah Tarazi's life story and views on the foundations of Islamic faith.

Ключевые слова: Хибатулла, Тараз, Туркестан, Акида, Тахави, Ханафи, Матуриди

Keywords: Hibat Allah, Taraz, Turkistan, aqidah, Tahavi, hanafi, maturidi

Киришүү

Тарых барактарына көз салсак, Түркүстан аймагы калам, фикх, тафсир жана хадис сыяктуу негизги ислам илимдери жаатында бир топ аалым жана көлөмдүү эмгектердин мекени болуп келген. Ислам дүйнөсүндө мусулман аалымдардын көпчүлүгү бир нече багытта илим жакташып, ислам илимдеринин өнүгүүсүнө салым кошуп келишкен. Алардын катарында Хибатуллах ат-Түркүстаный да бир канча багытта, өзгөчө акыйда (ишеним) жана ислам укугу сыяктуу ислам илимдери менен алектенип, эмгектерди жазып калтырган.

Калк арасында аты көп аталбай келсе да илим дүйнөсүндө жазган эмгектери менен таанымал Хибатуллах ат-Түркүстаный жана анын бүгүнкү күнгө чейин жетип келген *“Шарху Акидатит Тахавий”* жана *“Табсиратул-асрар фи Шархил-Манар”* аттуу эмгектери тууралуу маалымат берүү менен бирге автордун ишенимге байланышкан көз караштарын окурманга жеткирүү негизги максатыбыз катары каралган.

Хибатуллах ат-Түркүстаный ислам ааламында акыйда-келам аалымы катары белгилүү болгон. Анын ислам укугу багытындагы ишмердүүлүгү али изилдене элек. Ошондуктан Хибатуллах ат-Түркүстаныйдин ишмердүүлүгүн бир багыт менен эле чектеп коюу туура эмес. Анын акыйда-келамдан сырткары ислам укугу жана методологиясы багытында да эмгектенгенин көрө алабыз. Түркүстаныйдин ислам укугу жана методологиясы багытында жазган эмгектеринин изилденүүсү илим чөйрөсүндө казыла элек кен сымал экенин айта кетишибиз керек.

Өмүр таржымалы жана эмгектери

Хибатуллах ат-Түркүстаный тууралуу маалыматтарды камтыган тарыхый булактарда төрөлгөн жеринен улам Хибатуллах ат-Таразий деп эскерилген жана анын толук ысымынын Хибатуллах ибн Ахмад ибн Муалла ибн Махмуд Шужабуудин ат-Таразий ат-Түркүстаный экени так жазылган (Багдадий, 1955, т.2, б. 506; Зирикли, 1992, т.7, б. 71; Кураший, т.3, б. 566; Лакнавий, 1998, б. 367;). Абдулхай ал-Лакнавий (ө.ж. 1303/1886) жана Ибн Тагрибардийдин (ө.ж.813/1410) эмгектеринде жазылган Хибатуллах ат-Түркүстаныйдин төрөлгөн жылы тууралуу туура эмес маалыматты эске албаганда (Ибн Тагрибардий, 1992, т.1, б. 43; Лакнавий, 1998, б. 367), башка булактарда анын хижрий 671/1272-жылы Тараз шаарында дүйнөгө келгендиги айтылат. (Зирикли, 1992, т.7, б. 71; Кураший, т.3, б. 566).

Хибатуллах ат-Түркүстаный Түркүстан аймагында көпкө турган эмес. Илим жолунда сапарга чыгып, Дамаскка (Димашк) келип токтогон. Ал жерде ханафий мазхабынын белгилүү аалымдарынан бири катары атын тарых барактарына жазып калтырган Жалалуддин Умар ибн Мухаммед аль-Хаббазийден (ө.ж. 691\1292) акыйда, калам жана фикх багыттарында сабак алган (Зирикли, 1992, т.7, б. 71; Кураший, т.3, б. 566; Лакнавий, 1998, б. 151, 223). Хибатуллах сабак алган аалымдардын арасынан бизге Хаббазий белгилүү (Өзел, 2013, б. 115-116). Мамлук мамлекети Шам аймагын бийлеп турган учурда Жалалуддин Хаббазий Дамаск шаарындагы Иззийя медресесинде сабак берип жүргөн. Андан соң 674\1275-жылдан тартып өмүрүнүн аягына чейин ошол эле аймактагы Хатунийя медресесинде сабак берүүнү уланткан (Нуъаймий, 1988, б. 504; Кураший, т.2, б. 668; Бебек, 2006, б. 14).

671\1272-жылы төрөлгөн Түркүстаныйдин Жалалуддин Хаббазий менен Хатунийя медресесинде жолугушканын айтсак жаңылышпайбыз. Абдулкадир аль-Курашийдин (ө.ж.

775\1373) эмгегинде Түркистаныйдин “Тажуддин аль-Ашкар” деген лакап ат менен таанымал бир аалымдан да сабак алганы тууралуу айтылат. Бирок, изилдөөлөрдүн натыйжасында тилекке каршы, биографиялык булактардан ал-Ашкар тууралуу маалымат таба албадык жана Курашийдин эмгегинде да ал жөнүндө кеңири маалымат берилген эмес (Кураший, т.3, б. 567; Мавсууату табакатил фукаха, х. 1422, т.14/2, б. 1084).

Хибатуллах ат-Түркистаный Дамаск шаарында окуусун аяктаган соң Египеттин борбору Каир шаарын карай жол тарткан жана ал жердеги Захирийя медресесинде өмүрүнүн акырына чейин сабак берген (Багдадий, 1955, т.2, б. 506; Мавсууату табакатил фукаха, х. 1422, т.14/2, б. 1084). Хибатуллах ат-Түркистаный зилкаъда айынын ону (23-июль) 733\1333-жылы Захирийя медресесинде (Брокелман, 1969, т.3, б. 264; Ибн Кутлубога, 1992, б. 313; Кураший, т.3, б. 566; Мавсууату табакатил фукаха, х. 1422, т.14/2, б. 1084) каза болгон. Түркистаныйдин Имам Бадруддин аттуу уулу болгон (Кураший, т.3, б. 566) жана бул тууралуу Курашийдин эмгегинде гана эскерилет. Түркистаный тууралуу изилдөөнүн натыйжасында анын үй-бүлөсү жөнүндө маалымат жокко эсе экенин көрдүк.

Автор тууралуу маалымат берген булактарда анын ханафий-матуридий мазхабынын негизинде эмгектерди жазганы, усул жана арап тилинин грамматикасын жакшы өздөштүргөнү айтылат (Багдадий, 1955, т.2, б. 506; Зирикли, 1992, т.7, б. 71). Хибатуллах ат-Түркистаныйдин кайсы мазхапты карманганы анын жазып калтырган эмгектеринде ачык-айкын байкалып турат. Анткени, анын “*Шарху Акидатит Тахавий*” аттуу эмгегинде Абу Ханифа, Имам Мухаммад, Абу Юсуф, Имам Матуридий, Абул Муъин ан-Насафий жана Абу Хафс аль-Газнавий сыяктуу ханафий мазхабынын таанымал аалымдарынын айткан пикирлери көп кездешет. Анын бизге чейин жетип келген эки эмгегине таянып, аны ханафий-матуридий мазхабынын өнүгүп-өсүүсүнө өз салымын кошкон аалымдардын катарына кошсок болот (Түркистаный, Пертевпаша № 650).

Абдулкадир ал-Кураший *Жавахирул-музийя* аттуу эмгегинде Түркистаныйге таандык эмгектерди эскерип жатып, аны өзүнүн устазы болгонун айткан (Кураший, т.3, б. 566). Ибн Кутлубога (ө.ж. 879\1474), Катип Челеби (ө.ж. 1067\1657), Зирикли (ө.ж. 1976) сыяктуу көптөгөн табакат¹ китептердин авторлорунун айтымында, Түркистаныйдин *Шарху Акидатит Тахавий*, *Табсиратул асрар фи шархил Манар*, *ал-Гулар*, *ал-Маназил*, *ал-Иршад* жана *ал-Мисал* аттуу эмгектери болгону аныкталган (Кураший, т.3, б. 566-567; Челеби, б. 1824).

Түркистаныйге таандык экени тастыкталган *Шарху Акидатит Тахавий* аттуу эмгегинин азыркы күнгө чейин жетип келген эки кол жазма нускасы бар. Ал кол жазмалардын бирөөсү Америка Кошмо Штаттарынын Нью-Жерси штатында жайгашкан Принстон университетиндеги Кол Жазмалар Китепканасында сакталат жана университеттин интернет сайтындагы колдонууга ачык эмгектердин катарына киргизилген.² Ал эми экинчи нускасы Түркиядагы Сулейманийе китепканасында Пертевпаша №650дө каттоодо турат (Түркистаный, Пертевпаша №650). Түркистаныйдин аталган эмгеги белгилүү ислам аалымы Абу Жафар ат-

¹ Белгилүү бир багытта таанымал болгон адамдардын өмүр таржымалдары баяндалган китептерге берилген ысым.

² Türkistânî, Sharh Akaid al-Tahawî, <http://pucl.princeton.edu/objects/0r967379t/>, (Кайрылган датасы: 03.02.2025)

Тахавийдин азыркы күнгө чейин окутулуп келген *Акидатут Тахавий* аттуу рисаласынын³ шархы болгон.

Түркистанийге таандык экени тастыкталган, бирок, тилекке каршы, жалгыз кол жазма нускасы бизге чейин жетип келген *Табсиратул асрар фи шархил Манар* деп аталган дагы бир эмгеги бар (Кураший, т.3, б. 567; Челеби, б. 1824). 114 барактан турган жалгыз нуска Сулейманийе китепканасында Айясофия №2190до каттоодо турат.⁴ Көптөгөн табакат китептердин авторлору бул китептин Хафизуддин Абу Баракат Абдуллах ибн Ахмад ан-Насафийдин усулул фикх багытында жазган “*Манарул анваар*” аттуу эмгегинин шархы экенин айтышкан (Багдадий, 1955, т.2, б. 506; Зирикли, 1992, т.7, б. 71; Кураший, т.3, б. 566; Лакнавий, 1998, б. 367;). Бирок, Сулейманийе китепканасында каттоодо турган кол жазма нусканын сыртындагы “*Китабун ли Хибатиллах фи илмил-Калам*” деген жазуу китептин авторго таандык экенин көрсөтүп турса, “*Китабут-табсира фи усулид-Дин ала мазхабил-имам Аби Ханифа (р.а.)*” деген жазуу жана кол жазманын ички мазмуну анын; *Манарул анваар* китебине жазылган шарх эмес экенин далилдеп турат.⁵ Ошондой эле кол жазманын ичиндеги темаларды алып караганыбызда, илим, ааламдын жаратылуусу, ысым жана мусамма, субутий сыпаттардын далили, ирада, таквин жана мукавван, иститаат, пенденин кыймылдарынын жаратылуусу, ажал, ырыскы жана пайгамбарлыктын далилденүүсү сыяктуу келам илиминин негизги темаларын камтыганын көрдүк.⁶ Натыйжада ал эмгекти келам илимине таандык деп айта алабыз.

Табсиратул асрар фи шархил Манар жана *Шарху Акидатит Тахавийдин* мазмунундагы темаларды салыштырып караганыбызда, Алланын сыпаттары, адамдардын кыймылдары, ирада жана иститаат сыяктуу маселелерде экөөндө тең окшош түшүндүрмөлөрдүн берилиши жана маселени талкуулоо усулунун бири-бирине жакындыгы, эки китептин бир авторго таандык экенине ишарат кылат.⁷

Жогоруда аты аталган эки маанилүү эмгектен башка да бир канча эмгеги болгону менен алардын эч бири азыркы күнгө чейин жетип келген эмес. Кураший берген маалыматта авторго таандык *ал-Гурар*, *ал-Маназил жана ал-Иршад* деген китептер да болгон (Кураший, т.3, б. 567; Челеби, т.1, б. 70, т.2. б. 1143, 1201, 1824, 1826, 1827, 1845). Катип Челеби өзүнүн эмгегинде *ал-Маназил* жана *Маназилу ахлил ижтихад* деген эки китептин атын атап, алардын Хибатуллах ат-Түркистанийге таандык экенин айтса да, башка табакат китептерде бир гана *ал-Маназилдин* аты аталгандыктан экөө бир эле эмгек болушу ыктымал деген күмөн ой жаралат (Челеби, т.2. б. 1827, 1845). Ал эми Курашийде жана башка табакат китептерде кыскача *ал-Иршад* деген ат менен берилген эмгектин Абдулкахир ал-Багдадинин китебинде *ал-Иршад фил фуруъ* деп толук аты берилген (Багдадий, 1955, т.2, б. 507). Жыйынтыктап айтканда, *Маназилу ахлил ижтихад* жана *ал-Иршад фил фуру* сыяктуу китептеринен улам Түркистанийдин фикх илиминде да терең түшүнүгү болгонун көрөбүз.

³ Рисала – Ислам динине байланыштуу белгилүү бир багытта жазылган кыска жана нуска китепчелерге берилген ысым.

⁴Түркистаний, *Табсиратул асрар фи шархил Манар*, Сулеймание китепканасы, Айясофия 2190.

⁵Түркистаний, Сулеймание китепканасы, Айясофия 2190, сырты.

⁶Түркистаний, Сулеймание китепканасы, Айясофия 2190, б. 2-113.

⁷Түркистаний, Сулеймание китепканасы, Айясофия 2190, б. 41b, 56b, 57a, 57b.

Ислам ишеним негиздери тууралуу көз караштары

Хибатуллах ат-Түркистаный ат-Таразинин ислам ишенимдери тууралуу негизги көз караштарын анын *“Шарху Акидатит-Тахави”* жана *“Табсиратул асрар фи Шархил Манар”* аттуу эмгегинин негизинде талдайбыз.

Тавхид ишеними

Таразий Алланын жалгыздыгына ишенүүдө шек-күмөн камтыбаган, анык жана так ишеним болушу шарт экенин айтат. Алланын бир экенине ишенүү Анын хидаяты (туура жолго салуусу) менен гана ишке ашат. Ал эми, ыйман келтирүү жүрөк менен тастык аркылуу болот. Пайгамбарлардын ар бири бизге тавхид ишенимин жеткирүү үчүн жиберилишкен. Ал эми ыймандын терси, тагыраак айтканда, кандай болбосун ширктин бардык түрү каапырдыктын белгиси болуп саналат. Таразинин айтымында, Алланын затында, улуулугунда жана сыпаттарында ширк деп үчкө бөлүнөт. Биринчиси отпарастардын ишеними. Алар ааламдын эки жаратуучусу бар деп айтышат. Жакшылыктын жана жамандыктын жаратуучулары. Экинчиси, бир Жаратуучуга да буттарга да сыйынган арап мушриктери. Үчүнчүсү, Алланы макулуктарга окшоштурган иудейлердин ишеними. Өзгөчө, сыпаттар маселесинде адам баласы менен окшотушат (Түркистаный, б. 5-6). Албетте, автор бул пикирлерин Куран аяттарынын негизинде далилдеп, көрсөтүп берген (Кураны Карим, 42/11; 6/19; 43/45).

Алла Тааланы кемчиликтерден аруулоо

“Алла Тааланын барлыгынын башталышы жок.” Текстте башталышы жок деп айтуу менен Алладан башканын баарынын белгилүү бир учурдан кийин жоктон жаратылганына жана бир гана Алла эзелки зат экенине басым жасалган. Чындыгында “кадим/эзелки” деген термин Куран менен сүннөттө ачык-айкын Алланын ысымы катары айтылбаса да келам аалымдарынын бир пикирге келүүсүнүн (ижмасынын) натыйжасында “башталышы жок” деп айтылып келет. Таразий, негизги далилдердин бири катары келам илиминде акылдын орду чоң экенин баса белгилеп кеткен.

Имам Матуридий жана Имам Газнавийдин далилдерине таянуу менен бейиште Алланын көрүнүүсү (руьятуллах) маселесинде мутазила мазхабын катуу сынга алган. Алла Таала да зат болгондуктан, ар бир заттын көрүнүүсү логиканын эрежелерине туура келет жана мүмкүн нерсе деп айтат. Бирок, кандай абалда жана кантип көрүнүшү жөнүндө эч бир нерсе айтылбайт. Демек, Алланын көрүнүшү бейишке кирген момундарга гана мүмкүн дейт (Түркистаный, б. 12).

“Ал Тирүү жана эч качан өлбөйт” деген сөзү менен төмөнкү маселелерге токтолот. Кыймыл-аракет заттын күчү-кудурети бар экенине ишарат кылат. Демек, аткаруучу зат жансыз эмес, Ал Тирүү (Хайй). Ал эч нерсеге муктаж эмес жана муктаж болбой туруп бүтүндөй ааламды жараткан (Түркистаный, б. 14-16; Кураны Карим, 50/15). Ал макулуктардын баарын жоктон жараткан, кыяматтан кийин да кайра жаратуучу, тирилтүүчү. Анын бардык ысымдары жана сыпаттары эзелки жана түбөлүктүү. Алла Таала ааламды жаратпастан мурда да Куран жана хадистерде баяндалган ысым жана сыпаттарынын ээси эле (Түркистаный, б. 18).

Алланын каалоосу, ирада жана касб

Алланын каалоосун адамдын каалоосу менен окшоштуруу мүмкүн эмес. Ошондуктан Алланын каалоосунда эч кандай инсандын напсисине тиешелүү же ошол сымал каалоо, арзуу, суктануу деген өзгөчөлүктөр жок (Түркистаный, б. 24). Ааламдагы ар бир нерсе Анын каалоосу жана буйругу менен гана ишке ашат, болот. Адамдын каалоо тилектери да Алланын каалоосуна байланыштуу албетте. Анткени пенденин каалоосу Алланын каалоосу болмоюн ишке ашпайт. Алла таала уруксат бермейин, пенденин эч бир иши орундалбайт (Түркистаный, б. 25). Ошондуктан ар бир иште “кудай буюрса”, “кудай кааласа” деген сыяктуу сөздөр эл оозунда айтылып келет.

Салах жана Аслах (Жакшы жана эң жакшысы)

Алла таала адилеттүү зат. Ал пенделердин ар биринин каалоосун эң жакшы, эң мыкты деңгээлде аткара алуу кудуретине ээ. Бирок, пенденин каалоосу ар убак орундала бербейт. Анын адилеттүүлүгүн адамдын акылынын деңгээли менен ченеп өлчөө мүмкүн эмес. Ошондуктан, эң жакшысын же болбосо татыктуусун Алла билет деп айтуу туура болот. Пенде өзү үчүн кайсы нерсе пайдалуу же жакшы экенин биле албайт. Аны Алла гана билет (Түркистаный, б. 26; Topaloğlu жана Çelebi, 2013, б. 31).

Хидаят жана далалат (адашуу)

Хидаят (туура жол) жана далалат (туура жолдон адашуу) маселесинде Абул Муъийн ан-Насафийден мисал келтирүү менен (Насафий, 2011, т.2, б. 983-984) Ахли сүннөттүн пикирин баяндап кеткен. Натыйжада, пенде туура жолго түшсө да, туура жолдон адашса да анын кыймылдарын жараткан Алла Тааладан башкасы эмес (Түркистаный, б. 26-29).

Ыйман жана ислам

“Ыйман – тил менен кайталап, жүрөк менен тастыктоо”. Таразийдин пикиринде тил менен икран (кайталоо) толук мааниде ыйман болуп саналбайт. Анткени Куранда “чындыгында ишенбесе да Аллага жана акырет күнүнө ишендик деп айткандар бар” деген мааниде аяттар келген. Ошол себептен улам чыныгы ыйман жүрөктө тастыкталган нерсе (Түркистаный, б. 68). Ал эми икран, адамга мусулманча мамиле кылуу үчүн жана коомдогу орду белгилүү болсун деген максатта шарт кошулган. Таразийдин айтымында ыйман менен ислам бир эле нерсе. Далил катары Курандын Бакара сүрөсүнүн 136-аятын мисал келтирет (Түркистаный, б. 41, 44; Кураны Карим, 2/136).

Пайгамбарлык

Мухаммед пайгамбар инсандарга да жиндерге да пайгамбарлык кылган. Ал пайгамбарлардын акыркысы жана андан кийин кыяматка чейин эч бир пайгамбар келбейт (Түркистаный, б. 33; Кураны Карим, 72/1,2). Ким андан кийин өзүн пайгамбардын деп айтса, ал жалганчы болот (Түркистаный, б. 32-33). Ошондой эле, пайгамбардын өзгөчөлүктөрүн жана анын акыретте да үмөтүнө шапаатчы болорун айтат (Түркистаный, б. 33).

Жараткан Алла пайгамбарлардын баарына өз аты менен, “Эй Нух! Эй Муса! ж.б.” деп кайрылган болсо, пайгамбарыбыз Мухаммедке (с.а.в.) “Эй Расул! Эй Набий” – деп кайрылган (Түркистаный, б. 33). Пайгамбарлар Алла тарабынан атайын тандалган пенделер жана аларга вахий аркылуу келген кабарды өзгөртүүсүз элге жеткирүү (таблиг) менен

милдеттендирилишкен. Алар күнөөсүз, адашуудан, фитналардан жана бузукулуктан алыс болушкан.

Китептерге ыйман келтирүү

Көктөн жиберилген (самавий) китептердин ар бири Алла тарабынан пайгамбарларга жиберилген ыйык китептер болуп саналат. Алардын Алланын сөзү экенине ишенебиз жана периште Жабраил алып келген деп билебиз. Периште да пайгамбар да эч бир кошумча же алымчасыз жана эч кандай бурмаланбаган абалда келген ыйык китепти адамдарга жеткирген (Түркистаный, б. 60). Куран пайгамбар тарабынан илхам аркылуу жазылган китеп эмес (Кураны Карим, 26/192-195).

Келамуллах (Алланын сөзү)

Таразийдин айтымында Курандын Алланын сөзү экенине наклий, аклий жана ижма далилдери бар (Кураны Карим, 9/6). Бирок, Куран пайгамбар тарабынан жазылган деп китепке ишенбегендер катуу тирешип келишет. Келам – Алла Тааланын сыпаттарынан бири. Анын ар бир сыпатынын кемчиликсиз болушу, ошол эле учурда сыпаттарынын эзелки болушу менен тыгыз байланышта. Тактап айтканда, Алла Тааланын сүйлөө сыпаты Анын башка сыпаттарындай эле эзелки жана кемчиликсиз (Түркистаный, б. 36). “Куран Алланын сөзү. Бирок, кандай экени бизге маалым эмес”, - деп Таразий Алланын келам сыпатын жаратылган деп айтуунун туура эмес экенин жана анын кандай экенин (адамдын сөзү, үнү сыяктуубу же башкачабы) билүү да биз үчүн мүмкүн эместигин айткысы келген (Түркистаный, б. 37-38).

Алла Тааланын (бейиште) көрүнүшү

Чындыгында Алланы бир мейкиндик же убакытка сыйдыруу мүмкүн эмес. Ошондуктан бул ааламда Алланы көрүү мүмкүн болбосо да акыретте көрүү мүмкүн. Анткени бул эмгекте айтылган “ихата жана кайфият” терминдери бул ааламга тиешелүү түшүнүктөр. Акыретте көрүү мүмкүндүгүн Таразий төмөнкү аят менен далил көрсөтөт: **“Кээ бир жүздөр ошол күнү албырып, Эгесине карашат”** (Кураны Карим, 75/22-23). Бул аят аркылуу мутазила мазхабынын көз карашына каршы пикирин да билдирип кеткен (Түркистаный, б. 39). Ошондой эле зат жана сыпат маселесине жана үч өлчөмдүү ар бир заттын алты тарабы тууралуу да түшүндүрмө берип кеткен (Түркистаный, б. 41-46).

Мираж жана Исра (Мухаммед пайгамбардын мужизалары)

Таразийдин бул маселе тууралуу пикири төмөнкүчө: “Соода жолунда бараткан кербен эки айда басып өтө турган аралыкты бир түндө басып өтүп Акса мечитине (Масжидул Акса) барышы Мухаммед пайгамбардын мужизасы болуп саналат. Бул окуя Куран аяттары менен тастыкталгандыктан аны четке кагуу динден чыгууга алып келет (Түркистаный, б. 49; Кураны Карим, 17/1).

Ал эми “мираж” (пайгамбардын көккө көтөрлүүсү) окуясына келе турган болсок, Мухаммед пайгамбар өз денеси менен көккө чейин көтөрүлгөн деп айтат. Муну акыл менен далилдесе болот. Асманда тонналаган сууну ташып жүргөн булуттарды эч бир нерсеге көтөртпөстөн калкытып койгон Алланын кудурети бардык нерсеге жетет (Түркистаный, б. 49). Айрыкча, “ал-Амин” деген атка конгон Азирети пайгамбардан келген кабарлардын ар бирине күмөнсүз ишенүү керек болгон мусулмандар үчүн мираж окуясын четке кагуу же аны өңүндө

эмес, түшүндө болгон окуя катары жоромолдоо жолдон адашууга алып келет деп жазат (Түркистаный, б. 49).

Кавсар жана шапаат маселеси

Акыретте, махшар майданында Алла Таала тарабынан Мухаммед пайгамбарга берилген Кавсар көлү жана шапаат (ортомчулук) кылуу укугунун берилгени акыйкат. Темага байланыштуу төмөнкү хадис мисал келтирилген: **“(Кавсар) көлүмдүн аянты (Йемендин) Сана шаары менен Айланын аралыгында. Эшиктеринин саны көктөгү жылдыздарча”** (Түркистаный, б. 50; Бухарий, Рикак, 53) Ал эми шапаат тууралуу Куран жана сүннөттө көптөгөн далилдердин бар экени айтылат (Кураны Карим, 3/159). Жадагалса, чоң күнөө кылгандарга да шапаат бар экени айтылган (Кураны Карим, 21/28). Бирок, албетте Алла Тааланын уруксаты менен гана пайгамбарга шапаат кылуу укугу берилет (Кураны Карим, 2/255). “Шапаатты четке кагуу туура болбойт. Акырет күнү шапаат болооруна күмөн жок”, – деп жазат. (Түркистаный, б. 50-51).

Ал-Мийсак

“Кыямат күнү: Мындан кабарыбыз жок болгон, - деп айтпоонор үчүн Эген Адамдын перзенттеринин белинен өздөрүнүн урук-тукумун чыгарып, анан: Мен силердин Эгенер эмесминби? (деди). Алар: Ооба, Сен биздин Эгебиз экенине күбөлүк бердик, - дешти” (Кураны Карим, 7/172). Таразийдин бул маселеде Абу Ханифа жана Имам Матуридийдин көз карашына толук кандуу колдогонун айтсак болот (Түркистаный, б. 51).

Тагдыр

Алла Таала эзелки илим сыпаты менен ааламдагы ар бир нерседен кабардар жана ар бир нерсенин өтмүшү, учуру жана келечегин ар тараптуу билүүчү Зат. Анын илими кемчиликсиз. Алла Таала чексиз илими жана кудурети менен бүтүндөй ааламды, андагы бардык жандуу-жансыз заттарды белгилүү тартипте жана өлчөмдө жаратып, табият мыйзамдарын орнотуп койгон. Тагыраак айтканда, тагдыр - ааламда боло турган нерселердин убактысын, жерин жана сапаттарын Алла Тааланын эзелтен билиши жана “Лавху Махфузга”⁸ жазып коюшу дегенди билдирет (Түркистаный, б. 52). Бул темада Таразий ахли сүннөттүн акыйдасын мутазила жана кадарийя сыяктуу тагдырды четке каккан, тагыраак айтканда адам өз кыймыл-аракетин өзү жаратат деген мазхаптарга каршы коргогон. Натыйжада тагдыр маселесин “Алланын сыры” дейт жана буга далил катары Куран аяттарынан мисалдарды келтирет (Кураны Карим, 27/65; 72/26-27).

Ааламдагы ар бир нерсе, окуя жана башка ойго келген, келе турган нерселердин баарын ичине камтыган, жазылган китеп деген мааниге келген “Лавху махфуз” (Topaloğlu ve Çelebi, s. 197) тууралуу Буруж сүрөсүнөн мисал келтирет (Кураны Карим, 85/21-22; 36/12; Түркистаный, б. 55-56).

⁸ “Үстүнө жазууга ыңгайлуу, аны өчүрүү же жок кылуу мүмкүн болбогон түздүк, тегиз нерсе” деген маанини түшүндүрүп, терминологиядагы мааниси “бүтүндөй нерселер жана окуялар жөнүндө Теңирдин илими жана тагдырынын негизинде жазылган, корголгон китеп” дегенди билдирет. “Лавхул-махфуз” деген ат менен Куранда бир гана сүрөдө өтөт (Буруж, 85/21-22). Ушул мааниде синоним сөздөр да колдонулган; “китеб, китабул-мубин, китабул-макнун, китабул-мастур жана уммул-китеб” сыяктуу. Хадистерде болсо, лавхул-махфуз дегендин ордуна көбүнөсө “китеб” сөзү колдонулган.

Арш жана Курсий

Таразийдин айтымында Алла Таала Куранда арш жана курсий тууралуу алардын кандай сыпатта экенине токтолгон эмес (Кураны Карим, 40/7; 9/129; 39/75). Бирок, алардын бар жана жаратылган экенинде күмөн жок деп айтат. Темага байланыштуу ар кандай көз караш билдиргендер болуп келген. Ошентсе да, Таразийдин көз карашында Куран жана сүннөттө өткөн ар бир нерсени “таъвил” (жоромолдоо, болжолдоо) кылуу шарт эмес. Ушул сыяктуу маселелерде кээде анын бар экенин билүү жана ага ынануу жетиштүү деп эсептейт (Түркистаный, б. 58).

Периштелерге ыйман келтирүү

Периштелерге ыйман келтирүү, алардын руханий макулуктар экенине, өтө тез кыймылдап, ар кандай формаларга кире ала турган жана өзгөчө, алардын Алланын гана буйруктарына баш ийип, Анын айтканын гана аткарган жандыктар экенине ынануу жана чын жүрөктөн тастыктоо болуп саналат. Периштелер адамдар же жиндер сыяктуу эмес. Алардын курсагы ачпайт, чарчабайт, үйлөнүп же турмуш курбайт, балалуу-чакалуу болушпайт жана биз сыяктуу эркек-аял болуп жыныска бөлүнүшпөйт (Кураны Карим, 2/285).

Кабыр азабы жана сурагы

Таразий кабыр азабы тууралуу мутаватир хадистердин бар экенин айтуу менен, аны четке каккан кишилерге төмөнкү Куран аяты менен жооп берген: **“Алар: “Оо, биз куруп калалык! Бизди жаткан жерибизден ким тургузду Бул – Мээримдүү убада кылынган нерсе жана элчилер чындыкты айтышкан экен” – дешет”** (Кураны Карим, 36/52)

Анын айтымына караганда кабырда Мункар Накр периштелери тарабынан суракка тартылаарыбыз анык (Кураны Карим, 14/27). Бирок, канткенде да кабыр азабынын кандай экени тууралуу бир нерсе деп кесе айта албайбыз. Анткени көз менен көрбөгөн нерсени адам акылы толук түшүнө бербейт (Түркистаный, б. 81).

Өлүмдөн кийин кайра тирилүү жана Сурак күнү

Ар бир өлгөн жан кыяматта кайра тирилтилет. Адам жаралгандан тартып эле келген пайгамбарлардын баары акыретке ыйманга үндөп, өлүмдөн кийин да кайра жашоо жана бул дүйнөнүн сурагы бар экенин айтып келишкен (Түркистаный, б. 82). Бул дүйнө амал кылуу үчүн, акырет болсо, амалдардын үзүрүн көрүү үчүн жаратылган дүйнө (Түркистаный, б. 82).

Чоң күнөө кылган адамдын абалы

Чоң күнөө кылуу пендени ыймандан чыгарбайт жана дароо каапырлардын катарына кошпойт. Алла Таала Өзүнө шерик кошконду кечирбейт. Ширктен башка чоң-кичине күнөөлөрдү, эгер кааласа, баарын кечире алат. Кичине күнөөлөр үчүн (деңгээлине жараша) жаза алышы мүмкүн. Ал эми чоң күнөөлөрдү, эгерде пенде кылган күнөөсүн адал деп санабаса, аны да кечириши мүмкүн. Анткени, күнөөнү адалдыкка чыгаруу каапырдыкты алып келет (Түркистаный, б. 65-66).

Бейиш жана тозок

Бейиш менен тозок ушул тапта бар, Алла тарабынан жаратылган жана алар эч качан жок болуп кетпейт. Аларга кирген пенделери менен бирге түбөлүк калышат. Далил катары төмөнкү аятты келтирген: **“Акыйкатта, ыйман келтирип – Аллахка ишенгендер жана**

жакшылык иштерди кылгандар, алар – адамдардын эн жакшысы. Аларга өздөрүнүн Эгеси тарабынан төмөн жактарында дарыялар агып турган бейиш бактары түбөлүккө сыйлык үчүн берилет. Аллах аларга ыраазы болот жана алар да Аллахка ыраазы болушат. Бул – өз Эгесинен корккон такыбалар үчүн гана” (Кураны Карим, 98/7-8). Бейиш такыбалар үчүн, ал эми тозок каапырлар үчүн даярдалган. Ким кайсы бирине татыктуу болсо, ошого кирет деп, негизги ислам ишенимдери тууралуу маселелерде өз пикирин жыйынтыктайт. (Түркистаний, б. 85)

Колдонулган адабияттар

1. Bebek A. (2006), *Habbâzî: Kelâmî Görüşleri ve el-Hâdî Adlı eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
2. Özel A. (2013). *Hanefî fıkıh âlimleri*. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara: TDV Yayınları.
3. Topaloğlu B., Çelebi İ. (2013). *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları.
4. Türkistânî, Sharh Akaid al-Tahawi. <http://pucl.princeton.edu/objects/0r967379t/>, (03.02.2025)
5. Багдадий И.П. (1955). *Хадийятул аарифийн асааул муаллифийн ва аасаарул мусаннифийн*, Т. 2. Стамбул.
6. Брокелман К. (1969). *Тарихул Адабил Арабий (GAL)*, (катор. Абдулхалим ан-Нажжар). Т. 3. Каир: Дарул Маариф.
7. Зирикли Х. (1992). *ал-Аълам: Камусу тараажими ан ашхарии рижсаал ван нисаа минал араби вал мустаърабиина вал мусташиркиин*, Т. 8. Бейрут: Дарул илм лил-малаайиин.
8. Ибн Кутлубога З.К. (1992) *Таажут тараажийм*. (тахк. Мухаммад Хайр Рамазан Юсуф), Дамаск.
9. Ибн Тагрибардий. (1984). *ал-Манхалус Сафий вал муставфий баъдал Ваафий*, (ред. Мухаммед Амин) Т. 12. Каир: ал-Хайатул Мисриййатул Аамме лил-Китаб.
10. Кеххале Ө.Р. (1994). *Муъжамул муаллифийн*, Т.12. Анкара: Муассатур-Рисала.
11. Кураший А.И.М. *ал-Жавахирул музиййа фи табакатил ханафиййа*. (ред. Абдулфаттах Мухаммад ал-Хулв), Т. 3. Каир.
12. Лакнавий А.И.М. (1998). *ал-Фаваидул бахиййа фи тараажимил ханафиййа*. (ред. Ахмад Заъбий) Бейрут.
13. *Мавсууату табакатил фукаха*. (х.1422) (даяр. Муассасатул имам ас-Садык) Т. 14/2. Кум
14. Насафий А. (2011). *Табсиратул-адилла фи усулуд-Дин*. Т. 2. Каир: Ал-Мактабатул-Азхарийя лит-Турас.
15. Нуъаймий. (1988). *ад-Дарис фи тарихил мадаарис*. Т.1. Мактабатул-Сакафати Диниййа.
16. Сурайрий А.Т.М. (2002). *Муъжамул усуулийийн*. Бейрут.

17. Түркистаний Х.А. *Табсиратул асрар фи шархил Манар*. (кол жазма) Сулеймание китепканасы. Айясофия 2190.
18. Түркистаний Х.А. *Шарху Акидатит Тахавий*. (кол жазма) Сулеймание китепканасы. Пертевпаша 650.
19. Челеби, К., Кашфуз Зунуун, Бейрут: Дару Ихйаи ат-Турас ал-Арабий.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 212-220

ТЕОЛОГИЯ

УДК:

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_18](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_18)

ЗОРОАСТРИЗМДИН ОРТО АЗИЯДАГЫ ТАРЫХЫ

ИСТОРИЯ ЗОРОАСТРИМЗА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

HISTORY OF ZOROASTRIANISM IN CENTRAL ASIA

Зууридинов Оскөнбай

Зууридинов Оскөнбай

Zuuridinov Oskonbai

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

oskonbayzuuridinov@gmail.com

ORCID: 0009-0000-4903-0081

ЗОРОАСТРИЗМДИН ОРТО АЗИЯДАГЫ ТАРИХЫ

Аннотация

Зороастризм б.з.ч. VI кылымдарда азыркы Ирандын аймагында пайда болгон жана перстердин улуттук дини болуп эсептелет. Орто Азия аймагында перстер да жашагандыктан аймактын зороастризм менен кандайдыр бир байлынышы болгонун ойлосо болот. Бирок, зороастризм жайылган аймактарды бир гана перстер менен чектеп караганыбыз да туура эмес. Анткени, түрк элдеринин арасынан да зороастризмди кабыл алгандар болгон. Зороастризмдин улуттук дин экени чындык. Бирок, зороастризмдин түрк элдери арасында да жайылганы кызык жагдайды түзөт. Улуттук дин өзүнүн улутунун сыртына чыкпашы керек эле. Индияга качып барган зороастриттер жергиликтүүлөр тарабынан парси деп аталган. Бул зороастризмдин перс элдери менен бүтүндөшкөнүн айгинелейт. Түрк элдери арасында зороастризмди кимдер кабыл алган болушу мүмкүн деген суроо туулат. Учурда зороастризмге таандык терминдерди улуттук жана диний баалуулуктардын ичинде колдонуп келебиз. Ал терминдердин кандай себептерден улам бизге жетип келгенине да тактоо киритүү керек. Андыктан бул макалада зороастризмдин Орто Азия жана ал аймакта жашаган элдер менен байланышына, ошондой эле Кыргызстандын аймагындагы таасирине токтолобуз.

Ачкыч сөздөр: зороастризм, мажусий, отпарастык, түрк элдери, Орто Азия

ИСТОРИЯ ЗОРОАСТРИЗМА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

HISTORY OF ZOROASTRIANISM IN CENTRAL ASIA

Аннотация

Зороастризм — национальная религия персов, возникшая в окрестностях современного Ирана в VI вв. до н. э. Поскольку персы также жили в Средней Азии, можно считать, что между этим регионом и зороастризмом существует некоторая связь. Кроме того, не следует думать, что зороастризм ограничивается регионом, где живут только персы. Потому что среди турок тоже были обращенные в зороастризм. Зороастризм, бесспорно, является национальной религией. Поэтому интересно распространение зороастризма среди тюрков. Национальная религия не должна выходить за пределы собственного народа. Зороастрийцев, переселившихся в Индию, местные жители называли парсами. Это показывает интеграцию зороастризма с персами. Возникают вопросы относительно того, кто из тюрков принял зороастризм. Сегодня мы используем концепции, принадлежащие зороастризму, в рамках наших национальных и религиозных ценностей. Нам также необходимо ответить на вопрос, как эти понятия вошли в наш язык. Поэтому в этой статье мы сосредоточимся на отношениях между зороастризмом и общинами Центральной Азии и обсудим его влияние в окрестностях Кыргызстана.

Abstract

Zoroastrianism is the national religion of the Persians, which originated in the vicinity of present-day Iran in the 6th century BCE. Because Persians also lived in Central Asia, we can consider that there is some connection between this region and Zoroastrianism. In addition to this, we should not think that Zoroastrianism is limited to the region where only Persians live. Because there have also been converts to Zoroastrianism among the Turks. Zoroastrianism is unquestionably the national religion. Therefore, the spread of Zoroastrianism among the Turks is interesting. A national religion should not extend beyond its own people. The Zoroastrians who migrated to India were called Parsis by the locals. This shows the integration of Zoroastrianism with the Persians. Questions arise regarding who among the Turks adopted Zoroastrianism. Today, we use concepts belonging to Zoroastrianism within our national and religious values. We also need to answer the question of how those concepts entered our language. Therefore, in this article, we will focus on the relationship between Zoroastrianism and the communities in Central Asia, and we will discuss its influence in the vicinity of Kyrgyzstan.

Ключевые слова: зороастризм, мажусий, огнепоклонство, тюрки, Центральная Азия

Keywords: Zoroastrianism, Magians, fire-worshipping, Turkic peoples, Central Asia

Киришүү

Бул диндин илимий аталышы зороастризм болгону менен ал Орто Азияда мусулман булактар аркылуу мажусий дини, ал эми карапайым эл тарабынан отпарастык деп таанылган. Зороастризм перстердин улуттук дини дегенибиз менен түрк элдеринин айрымдары тарабынан бир кезде дин катары кабыл алынган. Орто Азиянын эли учурда мусулман болгону менен диний адабияттарында зороастризмге таандык терминдер орун алган. Албетте бул зороастризмдин Орто Азиядагы түрк элдеринин арасында жайылганын далилдеп бере албайт. Диний адабияттагы зороастризмге таандык терминдер ислам дининин перстер же перс тили аркылуу Орто Азия аймагында жайылганына ишарат кылат. Орто Азияда ысырык жана отко болгон мамиленин зороастризмдин таасиринен улам пайда болгон деген көз караштар да бар (Ögei, 2020, 194-б). Биз аны түрк элдеринин байыркы ишенимдерин карап көргөнүбүздө зороастризмге таандык эмес экенин түшүнөбүз. Бул изилдөөдө зороастризмдин кыскача тарыхы жана ишеним негиздеринен сөз кылуу менен бирге анын Орто Азия менен байланышына кеңири токтолобуз.

Зороастрдын өмүр-баяны

Зороастрдын кайсы доордо жашаганын так көрсөткөн далилдер жок. Авестадагы Зороастрга таандык делген Гаталар менен индуизмдин ыйык тексттери Ведалардын окшоштугунан улам анын б.з.ч. 1600-1400-жылдар аралыгында жашаганын айткандар бар. Ирандагы салттык эсептөөдө Зороастрду македондук Александрдын жортуулунан (б.з.ч. 330) 258 жыл мурда жашаганы айтылат. Ал эсеп боюнча Зороастр б.з.ч. VI кылымда Ахамениддер династиясынын доорунда жашаган болот. Зороастризмдин булактарында Виштаспа падышанын Зороастрдын динин кабыл алганы жазылган. Виштаспа падыша Дарий Инин (б.з.ч. 522-486) атасы Гистасп (б.з.ч. 570-495) болгонуна караганда, Зороастрдын б.з.ч. VI кылымдарда жашаганы чындыкка жакыныраак болот (Gündüz, 2007, 508-б). Ошондой эле Зороастрдын жашаган жылы тууралуу түрдүү көз караштарды эсепке алып, анын болжол менен б.з.ч. VIII-VI кылымдарда жашаганын кабыл алгандар да бар (Oymak, 2003, 50-54-бб).

Зороастрдын үй-бүлөсү тууралуу маалыматтарда атасынын аты Порушаспа, энесинин аты Дугдова, жыйырма жаштарында Исад-вастра аттуу уулу жана андан кийин үч кызы болгону айтылат. Атасы жергиликтүү дин кызматкери болгон. Зороастр жыйырма жашка келгенде жалгыздыкты эңсеп, тоолорго жана элден оолак жайларга бат-баттан каттай баштайт. Отуз жашында сыйынуу максатында дарыядан суу алып чыккан кезде Ахура Мазданын периштеси Воху Мана келет. Воху Мана ага кудайдын кабарын угузат жана аны Ахура Маздага алып барат. Мындай окуя кийин да кайталанат жана Зороастр өзүнүн доорундагы көп кудайлуу ишенимге каршы күрөштү баштайт (Gündüz, 2007, 509-б; Oymak, 2003, 62-б). Зороастрга чейин ал аймакта көптөгөн кудайларга сыйынып, тоо жана сууларга арнап жаныбарларды курмандыкка чалышкан. Диний ритуалдарды аткарган кечилдер элден түшкөн белектер менен тиричилик кылышкан. Бирок, сыйынуучу жай жана ибадатканалары болгон эмес. Индиядагы Митра кудайга урмат көрсөтүшкөн жана Индиядагы сома ичимдигинин ордуна хаома ичимдигин ичишкен (Sarıkçioğlu, 2004, 123-б). Зороастрдын атасы дин кызматкери болгонун жана Зороастр өзү да көп кудайлуу ишенимге каршы күрөшкөнүн эске алганда, ал байыркы перстердин ишенимине каршы чыгуу менен таанылган. Перстердин байыркы ишеними аны менен жок болуп кетти дегенди түшүндүрбөйт (Alıcı, 2012, 551-б).

Кала берсе Зороастрдан алдыңкы доордогу Митра жана Веретрагна/Бахром Язаталардын¹ ичине кирип калган (Sarıkcıoğlu, 2004, 127-б). Бул Зороастрдын доорунан кийин зороастризмдин перстерди байыркы ишенимдери менен жуурулушуп кеткенин көрсөтөт.

Зороастр өзү төрөлүп өскөн аймакта пайгамбарлык милдетин баштаганы менен он жылдын ичинде туугандарынан бирөөнү гана ишендире алат.² Андан соң чыгыш тараптагы Виштаспа падышанын өлкөсүнө көчөт жана пайгамбарлыгын улантат. Виштаспа падыша Зороастрдын пайгамбарлыгын кабыл алгандан кийин абал өзгөрөт. Зороастр падышанын кеңешчисинин кызына үйлөнөт жана карындашын да падышанын башка кеңешчисинин никесине берет. Зороастр хан сарайдагы статусун күчтөндүргөндөн кийин ишмердүүлүгүн кеңейтет. Хан сарайдагы статусу аны падышага жакындатат. Ошентип согуштардын биринде Виштаспа падышанын кошуналары түрк элдери менен болгон согушта же жарадар болуп өлөт, же өлтүрүлөт (Gündüz, 2007, 509-б). Айрым булактарда Зороастр отко сыйынып отурган кезде ага кол салуу болуп, анын натыйжасында өлгөнү айтылат (Оумак, 2003, 60-б). Зороастризмде от культу Зороастрдан кийин пайда болгондуктан бул маалыматтан шектенүүгү акыбыз бар.

Зороастрдын Бактрияда жашаганын жана ал жерден Харезмге көчүп кетүүгө мажбур болгонун, ал эми Виштаспа Харезмдин акыркы падышасы болгонун айткандар да бар (Аго, 2014, 204-б). Учурдагы абал менен сүрөттөй турган болсок, Бактриянын аймагы азыркы Тажикстан менен Өзбекстандын түштүгүн жана Афганистандын түндүгүн өз ичине камтып турган. Бактрия аймагы перс империясына Ахаменид династиясынын негиздөөчүсү Кир II (б.з.ч. 559-530) доорунда каратылган (Кухарчик, 2009, 115-б). Мунун негизинде Зороастр жана зороастризмдин тарыхын Орто Азия аймагындагы перс тектүү элдер менен байланыштырсак болот.

Зороастризмдин ишеним негиздери

Зороастризмдин ишеним негиздерин доорлорго бөлүп кароо керек. Анткени, Зороастрдын доорунда монотеизм ишеними байкалса, Зороастрдан кийинки доордо дуализм ишеними пайда болгон. Ошондуктан зороастризмдин ишеним негиздерин монотеизмден дуализмге карай оогонун көрөбүз. Алгачкы этапта Ахура Мазда жалгыз кудай болсо, кийинки этапта анын атаандашы катары Ангра Маинью чыккан. Натыйжада жакшылыктын кудайы Ахура Мазда болуп, ал эми Ангра Маинью жамандыктын кудайына айланган (Мурзараимов, 2022, 54-55-бб).

Жакшылыктын кудайы катары Ахура Мазда жалаң жакшылыкка таандыктарды жаратса, анын атаандашы катары жамандыктын кудайы Ангра Маинью жалаң жамандыкка таандыктарды жаратат. Жакшылык менен жамандыктык, ак менен каранын ортосундагы күрөштүн булагы Ахура Мазда менен Ангра Маиньонун аракетине байланыштырылат (Gündüz, 2007, 516-б).

¹ Язата Байыркы Иранда кудай деген мааниде колдонулган. Анын көптүк түрү “йездан” деп аталат. Авестанын тилинде язата “табынууга ылайыктуу” деген маанини билдирет. Зороастр ал сөздү колдонбогону менен анын доорунан кийин Авестага кирип калган. Зороастр бир гана Ахура Маздага табынууга үндөгөн. Ал эми андан кийин Ахура Мазда жараткан периште же улуу күчтөр да язаталардын катарын толуктаган. Караңыз: (Mehmet Alıcı, 2013, 512-б).

² Зороастрдын айткандарын кабыл алган тууганынын аты Медйомах (?) болгон делет. Ал Зороастрдын атасы Порушаспанын бир тууганы Арастинин уулу болгону айтылат. Караңыз: (Оумак, 2003, 71-б).

Жакшылык менен жамандыктын ортосундагы күрөш Ахура Мазда жана Ангра Маинью тарабынан жүргүзүлөт. Күрөш Ахура Мазданын да, Ангра Маиньюнун да руханий жардамчылары аркылуу ишке ашырылат. Акырында Зороастрдын урпагынан Саошьянт аттуу куткаруучу келет жана күрөш Ахура Мазда жана анын тарапкерлеринин жеңиши менен аяктайт (Sinanoğlu, 1998, 496-б).

Зороастризмдин ишеним негиздери көп маалыматты камтыгандыктан аны өз алдынча изилдөө керек. Андыктан ишенимдери тууралуу айтылган кыскача маалыматтан кийин биз зороастризмдин тарыхына байланыштуу сөздү улайбыз.

Зороастризмдин жайылуусу жана калыптануусу

Зороастризм арий элдердин арасында пайда болгон. Арийлер же болбосо ариан деген термин Индия, Европа жана Ирандагы уруулар бөлүнө элек кездеги аталыш болчу. Арийлердин бир бөлүгү Кавказия тараптан азыркы Орусиянын жолу менен Иран тарапка, ал жерден Анатолия аймагына өтсө (Menek, 2022, 6-б), бир бөлүгү б.з.ч. 2000-жылдардын орто ченинде Чыгыш Европа тараптан Индиянын Түндүк-Батыш тарабын, андан соң бүтүндөй Индияны басып алган (Yitik, 2015, 320-б). Арий жана ага уланган -ан мүчөсү арийлер жашаган аймак дегенди билдирет. Арийлер жашаган аймактан улам Иран деген жердин аты келип чыккан (Menek, 2022, 4-5-бб).

Арийлер азыркы Түркменистандын аймагынан Ирандын аймагына барып жайгашкан кезде көчпөй калып кеткен туугандарын “тур” деп аташкан. Ал эми чыгыш тараптан түрк элдери акырындык менен көчүп келип жайгашкандан кийин “тур” деген аталыш түрк элдерине оогон (Bilgin, 1995, 128-129-бб).

Зороастр өзүнүн тарапкерлерин чындыктын жана адилеттүүлүктүн жолдоочулары деген мааниде “ашаван” деп атаган. Ал эми Зороастрдан кийинки доордо Маздага табынгандар деген мааниде “маздайесна” деп өзгөргөн. Зороастризмге сырттан берилген аталыштардын башында “маги” же “мажусий” деген терминдер турат. Тарыхчы Геродот жана грек булактарында “маги/мег” деген аталыш зороастризмдин кечилдерин сүрөттөгөн. Ал Авестада “могу”, байыркы перс тилинде “магу-пати”, пехлеви тилинде “мог/мовбед” болуп өзгөрүп отуруп, грекчеге “маги/мег” болуп өтүп, андан сирия тили аркылуу арап тилине “мажус” болуп өткөнү божомолдонот. Чындыгында зороастризмде кечилдер “мобед” деп аталат (Alisi, 2012, 552-553-бб). Ошондой эле Байыркы Иранда табияттан сырткы күчтөрдү колдоно алган мидияндардын кечилдер классы “магуш” деп аталган жана пехлеви тилинде “магу” деген сөз сыйкыр дегенди билдирген. Батыш тилдериндеги магия деген сөздүн түпкүрү да ушуга барып такалат (Tanu, 1992, 501-б). Демек, батыштыктар зороастризмди дин кызматкерлеринин аты менен атаган.

Зороастризмдин ыйык китеби Авеста 5 (беш) бөлүмдөн турат. Анын ичинен Ясна деген бөлүмдөгү Гаталар гана Зороастрга таандык делет. Митра, Анахита, Хаома сыяктуу жогорку күчтөр Гаталарда сөз кылынбагандыктан алардын кийинки доордо Авестага кирип калганын далил катары айтышат (Alisi, 2012, 554-557-бб).

Сасаниддер доорунда Авестанын жаңы түшүндүрмөсү пайда болгон. Доор алмашкандыктан Авестаны өздөрүнүн ишенимдерине ылайык жоромолдошкон жана ал Зенд Авеста деп аталган. Бул зороастризмдин баштапкы абалынан өзгөргөнүн билдирет. Зороастрдын доорунда от табынуучу каражат катары каралбаганы менен Сасаниддер

доорунда табынуучу каражатка айланган жана өлкө боюнча атешгеде/атешгах³ курулган. Сасаниддер доорунда от Ахура Мазданын уулуна айланган. Нооруз майрамы да Сасаниддер доорунда зороастризмдин ыйык күндөрүнүн катарына кошулган жана “ног роз” деп аталган (Mehmet Alici, 2012, 562-563-бб).

Авестада ошол кезде зороастризм жайылган аймактар Согдиана/Согд, Маргиана/Мерв, Бактрия/Балх, Нисайя/Маймана (?), Герат, Кабул, Гандхара/Кабул-Пакистан, Газни, Горган, Арахозия/Афганистан-Пакистан, Дрангиана/Систан, Рага/Рей, Чарх/Газни-Кабул, Бунер, Пенжаб, Рангха/Кабул-Куррам деп берилген (Bilgin, 1995, 127-128-бб; Дорошенко, 1982, 27-б). Авестадагы аймактар учурда дээрлик толугу менен өзгөрүп кеткен. Ошондуктан учурдагы аталыштарына жакын аймактар көрсөтүлдү.⁴ Аталган аймактарда учурда да арийлердин урпагы болуп эсептелген перс тилдүү элдердин жашап жатканын эске алганыбызда, анда зороастризмдин Орто Азия аймагында кандай жол менен келгенин божомолдоп көрсөк болот.

Кандай болгондо да зороастризмдин Орто Азия аймагында кантип жайылганын так кесе айтуу кыйынга турат. Иранда манихеизм пайда болгондон кийин зороастризм Орто Азияга карай багыт ала баштаган. Орто Азиянын айрым элдери перс тилинде сүйлөгөндүктөн зороастризмдин өзүнө оңой жол менен тарапкер тапканын ойлосо болот. Анын үстүнө түрк элдери эч бир динге каршы кысым көрсөткөн эмес. Ирандагы кагылышуулардан улам да зороастризмди кармангандар түрк элдери жашаган Орто Азия аймагына көчүп келе баштаган. Өзгөчө Бухара, Самарканд, Пайкенд зороастризмдин очогуна айланып, мусулман аскерлер аймакка келген кезде Мавераннахрда зороастризм басымдуулук кылып турган. 630-жылдарда кытайлык саякатчы Самаркандда буддисттерге таандык эки бош монастр болгонун, ал жерде буддист кечилдердин чогулуусуна тоскоолдук кылган жана кечилдерди от менен кууп жүргөн зороастриттерге көзү түшкөнүн жазган (Günay - Güngör, 2007, 181-184-бб). Арап аскерлер Орто Азияга келген кезде жергиликтүү элдин көпчүлүгү зороастризмди карманган, ал жерде атешгах деп аталган отко сыйынуучу жайлар жана буттар да болгон. Араптар аларды өздөрүндөгү мажус деген термин менен атаган (Grenet, 2015, 130-б). Арап географтар X кылымда Самарканддын айланасында зороастриттер болгонун, сууну көзөмөлдөп берүү кызматы үчүн алар жизя салыгынан бошотулганын кабар берген. Самаркандга жакын аралыктагы Фринкенден табылгандар моңгол баскынчылыгына чейин зороастриттердин өлүк көмүү жөрөлгөсү улантылганын көрсөткөн. Андан соң Орто Азияда зороастризмдин изи толугу менен жоголуп кеткен делген менен Памир жана Бадахшанда XIII кылымда да зороастризмди кармангандардын жашаганына күбөлөр болгон (Grenet, 2015, 145-б).

Зороастризмдин дүйнөлүк динге айлануу жараяны

Зороастризм улуттук дин болгону менен анын бир кездерде дүйнөлүк динге айланганын көрөбүз. Алгачкы жайылуу процесси жалаң перс тилинде сүйлөгөн элдердин арасында жүргөн. Учурда Индияда жашаган зороастриттерди жергиликтүү эл парси деп атагандыктарынын себебин да зороастризмдин перс тилинде сүйлөгөн элдер менен байланыштуу экенин көрсөтөт. Ошондой болсо да зороастризм түрк элдеринин арасында өзүнө тарапкер топтой алган.

³ Ирандагы зороастриттер отко табынуучу ибадатканасын атешгеде, ал эми Индиядагы зороастриттер агиари дешет. Караңыз: (<https://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/temples/agiary.htm> 21.04.2024).

⁴ Салыштырып көрүңүз: <https://www.iranicaonline.org/articles/avestan-geography> 09.11.2023

Каспийге төккөн азыркы Ирандын аймагындагы Горган дарыясынын айланасын басып алган түрк уруулары аймактын маданиятынын таасиринен улам зороастризмди кабыл алышкан. Бартольд бул окуяны Сасаниддер күч менен жеңе албаган кошуналарын диний үгүт менен жеңүүгө аракет кылган деп жоромолдогон. Согдиана аймагындагы буддизмдин таасирин зороастризмдин жок кылуусун да жогорудагы пикири менен түшүндүргөн (Barthold, 2013, 32-б).

Андай деген менен зороастризмди түрк элдеринин арасынан өз эрки менен кабыл алгандар да болгон деген тыянак чыгаруу мүмкүн. Карлуктар менен кытайлардын ортосундагы аймакта жашаган тогуз огуздар/уйгурлар манихеизмди кабыл алганга чейин зороастризмди кабыл алышкан болчу. Манихеизм алгач тогуз огуздардын борборун колго алып, акырындык менен аймактагы зороастризмдин ордун да баскан (Barthold, 2013, 40-41-бб). Зороастризм уйгурдардын арасында X кылымга чейин жашап, андан соң жоголуп кеткен делет. Өзгөчө арап саякатчылардын эскерүүлөрүндө да уйгурдардын отко табынганы жазылган. Бирок, шаардагылар манихеизмди жактаса, айылдагылар зороастризмди жактаганын унутпоо керек. Манихеизмден айырмаланып зороастризм үгүт ишин жүргүзбөгөндүктөн ислам келген кезде акырындык менен аймактан толук жоголуп кеткен (Abudukelimi, 2006, 40-41-бб).

Жети-Суу аймагына Согдианадан келген топтор жайгашкан соң аймакта зороастризм жана маздаизм жайылган делет. Ошондуктан зороастризмге таандык издер табылган жерлерде согдианалык топтор жашаган деген натыйжага барылат (Ögel, 2020, 192-193, 342-б). От культуранан улам түркиялык изилдөөчү Бахаеддин Өгел Түрк кагандыгы зороастризмди кабыл алган болушу мүмкүн деген оюн айткан (Ögel, 2020, 194-б). Бирок, бул маалымат башка далилдер менен бышыкталуусу керек. Түрк элдери да диний ритуал катары отту пайдаланышкан. Ошондуктан түрк элдерин колдонгон от зороастризмдин таасиринен улам пайда болгон деген пикирлер айтылган (Ögel, 2020, 193). Зороастризмде от табынуучу каражат болсо, түрк элдеринде от тазалоочу каражат болгон (Günay - Güngör, 2007, 183-б). Учурда да эл арасында отту тазалоочу каражат катары түрдүү жөрөлгөлөрдө колдонуп келишет. Андыктан түрк элдери жаман күчтөрдөн тазалануу үчүн колдонуп келген отту зороастризмдин таасиринен улам пайда болгон деген пикирге кошула албайбыз.

Араптар тарабынан Мавераннахр деп аталган аймакта мусулман аскерлерге каршы мүмкүнчүлүк тапкан зороастриттер козголоң чыгарып турушкан. Козголоңчулар түрк элдеринен, өзгөчө огуздардан да жардам алган. Кала берсе “устад Сис” деген ат менен таанылган зороастрит козголоңчу өзүнүн айланасына огуздардан 300 000 адамды чогулткан. Аймактагы мындан башка зороастриттер тарабынан чыгарылган козголоңдорго да түрк элдеринен катышуучулар болгонун эске алганда, зороастризмдин түрк элдери же уруулары арасында жайылганын айтсак болот (Oymak, 2002, 378-379-бб).

Жалпылап алгандагы окуялар зороастризмдин түрк элдеринин арасында көп деле жайыла албаганын көрсөтөт. Ошондой болсо да зороастризм бир гана перс элдери менен чектелип калбастан, түрк элдеринин арасында келгенде улуттук дин статусун аттап өтө алган. Анткен менен дүйнөлүк диндерчилик үгүт ишин жүргүзгөн эмес.

Корутунду

Зороастризм учурда улуттук дин болуп эсептелет. Улуттук дин өзүнүн улутунан башка улутка үгүт ишин жүргүзбөйт жана башка улуттан өзүнө мүчө кабыл албайт. Бирок, перс элдеринин арасында пайда болгон зороастризм түрк элдеринин арасына келгенде дүйнөлүк динге айланган. Ага карабастан зороастризм түрк элдеринин арасында таасирдүү из калтыра алган эмес. Түрк элдеринин арасынан жоголгондон кийин зороастризмдин дүйнөлүк динге айланганын көрө албайбыз.

Кыргыз адабиятында зороастризмге таандык терминдер орун алган. Учурда анын баарын ислам терминологиясынын ичинде айтып келебиз. Зороастризмге таандык терминдердин кыргыз адабиятына кирип калуусу зороастризмдин кыргыздар арасында жайылганын далилдеп бере албайт. Тескерисинче, зороастризмге таандык терминдер кыргыз адабиятында ислам аркылуу кирип калды. Бул исламдын Орто Азияда перс элдери же перс тили аркылуу жайылганынан кабар берет. Кыргыз адабиятында кудай, периште, дөө, пери, пайгамбар, намаз, бейиш, тозок сыяктуу зороастризмге таандык терминдерден сөз кылсак болот. Биз мындан перс элдери исламды өздөрүндөгү терминдер аркылуу кабыл алганын түшүнө алабыз. Ал эми кыргыздар арасында ислам дини перс тили аркылуу жайылгандыктан зороастризмге таандык терминдер толук түрдө исламдык терминдерге айлана алды. Демек, кыргыз адабиятындагы зороастризмге таандык терминдер ислам аркылуу келген.

Түрк элдеринин отко жасаган мамилесинен улам зороастризмдин түрк элдеринин арасында жайылганын, кала берсе зороастризмдеги ыйык оттун түрк элдери тарабынан кабыл алынганын айтып келишет. Ал пикирге каршы да пикирлер айтылган. Чындыгында түрк элдери колдонгон от менен зороастризмдеги оттун байланышы жок экенин көрөбүз. Анткени, түрк элдери отту жамандыктан арылуучу каражат катары көрүшкөн. Ал эми зороастризмде от ыйык болуп эсептелген жана ал табынуучу каражат болгон. Зороастризмдеги отту кирдетип койбоо үчүн дин кызматкерлери оозу жана мурдуларын бет кап менен жаап, отунду да тазалап салышкан. Отко табынгандар да белгилүү аралыктан өтпөй туруп табынышкан. Түрк элдериндеги тазалоочу от менен зороастризмдеги табынуучу оттун ортосунда чоң айырмачылыктар бар.

Колдонулган адабияттар

1. Abudukelimi, Bumairimu. (2006). *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları (Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Alıcı, Mehmet. (2012). “Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüş’tün Modern Takipçileri”. *Ortadoğu Yıllığı 2011*, 549-578-66.
3. Alıcı, Mehmet. (2013). “Yezdân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 43-т. 512-513-66.
4. Aro, Jussi. (2014). “Zerdüş’t Muamması”. Котоп. Esko Naskali. *Marmara Türkiyat Araştırmalar Dergisi* 1/2, 197-208-66.
5. Barthold, V. V. (2013). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Котоп. Ragip Hulusi Özdem. Даяр. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2-басым.

6. Bilgin, M. Sırraç. (1995). *Zaratushtra (Zerdüşť) Hayatı ve Mazdaizm*. İstanbul: Berfin Yayınları.
7. Grenet, Frantz. (2015). "Zoroastrianism in Central Asia". *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. ed. Micheal Stausberg vd. Oxford: John Wiley & Sons, Ltd. Published. 129-146-66.
8. Günay, Ünver - Güngör, Harun. (2007). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
9. Gündüz, Şinasi. (2007). "Mecusilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: DİB Yayınları. 507-527-66.
10. <https://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/temples/agiary.htm> 21.04.2024.
11. <https://www.iranicaonline.org/articles/avestan-geography> 09.11.2023
12. Menek, İbrahim Halil. (2022). "Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahameniş İmparatorluğu". *Artuklu Kaime Uluslar arası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi* 5/1, 1-26-66.
13. Oymak, İskender. (2002). "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel ж.б.лар. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 3-т. 375-384-66.
14. Oymak, İskender. (2003). *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*. Elazığ.
15. Ögel, Bahaeddin. (2020). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 7-басым.
16. Sarıkçıoğlu, Ekrem. (2004). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
17. Sinanoğlu, Mustafa. (1998). "Hürmüz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 18-т. 495-496-66.
18. Tanyu, Hikmet. (1992). "Büyü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 6-т. 501-506-66.
19. Yitik, Ali İhsan. (2015). "Hinduizm". *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları. 319-351-66.
20. Дорошенко, А. Р. (1982). *Зороастрийцы в Иране*. Москва: издательство "Наука".
21. Мурзараимов, Бакыт. (2022). *Диндер тарыхы*. Бишкек: "Из-Басма" басмаканасы.
22. Кухарчик, Юлия. (2009). "Бактрия как политическая единица Персидской империи". *Электронный научный журнал SCRIPTORIUM: история древнего мира и средних веков* 3, 114-117-66.

“ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ”

илимий журналы

Жооптуу редактор: **Жапаралиев Шербол Жапаралиевич**

Илимий редактор: **Нурсултан Абдимиталип уулу**

Корректор: **Дубанакүлова Акмарал Абдималиковна**

**ОшМУнун “Билим” редакциялык-басма бөлүмүндө даярдалып,
басмадан чыгарылды.**

Редакциянын дарегі: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.

Байланыш телефондору: (+9963222) 70828

Факс: (+9963222) 70915

Email: journal@ohsu.kg

Сайт: <https://journal.ohsu.kg/index.php/vestnik/index>

Негиздөөчү:

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 25.03.2025

Көлөмү: 26,7 б.т.
Форматы: 210x297

Буюртма: ____
Нуска: 200 д.

“Билим” редакциялык-басма бөлүмү